

RES PUBLICA

1999/4

EUROPESE UNIE

VERZUILING

KABINETTEN

VROUWEN IN DE POLITIEK

**TIJDSCHRIFT VOOR POLITOLOGIE
REVUE DE SCIENCE POLITIQUE
BELGIAN JOURNAL OF POLITICAL SCIENCE**

RES PUBLICA

Tijdschrift voor Politologie
Revue de Science Politique
Belgian Journal of Political Science

INHOUD - SOMMAIRE - CONTENTS

De persistentie van verzuiling op microniveau in Vlaanderen. Een analyse van surveydata over lidmaatschap, zuilintegratie, stemgedrag en maatschappelijke houdingen

Marc HOOGHE 391-420

Gesplitst stemmen bij de parlementsverkiezingen van 21 mei 1995: een analyse op basis van surveydata

Bart MADDENS 421-450

De ontzuildheid nabij? Een exploratief inhoudsanalytisch onderzoek naar verzuildheid en ontzuiling van de naoorlogse geschreven pers in Vlaanderen

Bart DISTELMANS 451-480

Vrouwelijke parlementsleden na de verkiezingen van 13 juni 1999: Analyse van de toegang tot een parlementair mandaat

Kirsten PEIRENS 481-498

Leven en werk van de kabinetsleden. Wie zijn de mannen achter de minister en wat doen ze?

Mik SUETENS en Stefaan WALGRAVE . . . 499-528

De impact van zachte en harde politieke instituties in Europese besluitvorming: de totstandkoming van de 'Verpakkingsrichtlijn'

Peter BURSENS 529-548

De persistentie van verzuiling op microniveau in Vlaanderen. Een analyse van surveydata over lidmaatschap, zuilintegratie, stemgedrag en maatschappelijke houdingen

Marc HOOGHE

Postdoctoraal onderzoeker Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek-Vlaanderen
Deeltijds gastdocent Vrije Universiteit Brussel

I. Inleiding

Het verenigingsleven in Vlaanderen wordt traditioneel beschreven als zijnde sterk verzuild¹. Onder verzuiling verstaan we in eerste instantie de koppeling van domeinspecifieke middenveldorganisaties aan een bepaalde politieke partij of levensbeschouwing. Hellemans ontwikkelt in dit verband volgende definitie: "Een zuil is een ideologisch en subcultureel geïntegreerd netwerk van meerdere, domeinspecifieke, met een representatiemonopolie uitgeruste organisaties, waaronder een politieke netwerkpartij"². Binnen de sociologische literatuur worden de afgelopen jaren echter bedenkingen geopperd ten aanzien van dit vanzelfsprekende beschrijvingsmodel. Daarbij overheerst de consensus dat er, zeker in de periode sinds 1960, fundamentele veranderingen zijn opgetreden binnen het verzuilingslandschap³. De discussie draait echter rond de vraag of, ondanks deze verschuivingen, de term "verzuiling" nog adequaat kan worden toegepast voor de beschrijving van het politieke en maatschappelijke leven in ons land. Het debat werd vooral aangezwengeld door het boek *De verzuiling voorbij* van Luc Huyse. Huyse stelt dat de verschillende zuilen niet langer beantwoorden aan reële ideologische tegenstellingen, maar zijn verworden tot pure machtsinstrumenten: "Is er nog verzuiling? Mijn antwoord is dat wat men meestal met de term zuilen aanduidt na 1960 buiten het definitie minimum gevallen is. De grondslag is niet meer levensbeschouwelijk te noemen en ook het streven naar isolement is fel verzwakt. Wat dan nog als verzuiling verschijnt, is van een andere orde én in vele betekenissen problematischer."⁴ Voor Huyse is het zelfgekozen isolement op basis van levensbeschouwelijke opties zowat het basiskarakter van de verzuiling, en hij ziet hierin een sterke verzwakking optreden: "De automatische koppeling tussen partij, vakbond en ziekenfonds is, zo te zien voor velen geen evidentie meer. (...) Is het onvoorzichtig om, bij wijze van besluit, te schrijven

1 L. APOSTEL & M. BOTS, *Pluralisme en verdraagzaamheid*. Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen 1966; B.J. De CLERCQ, *Kritiek op de verzuiling*. Van In, Lier 1968; Structures et evolution du "monde catholique" en Belgique, *Courrier Hebdomadaire du CRISP*, 1967, nrs. 352-354; Structures du "monde" socialiste en Belgique et leur evolution, 1971, nrs. 570,572,577,582; L. HUYSE, *Passiviteit, pacificatie en verzuiling in de Belgische politiek*. Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, Antwerpen 1970; J. BILLIET, Verzuiling, ontzuiling, verzuiling in België, *Ons Erfdeel*, 17(3), 1974, 349-358; J. BILLIET, R. CREYF & K. DOBBELAERE, Secularisatie en verzuiling in de Belgische politiek, *Res Publica*, 20(3), 1978, 407-431; J. BILLIET, Verzuiling en politiek. Theoretische beschouwingen over België na 1945, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 18(1), 1982, 85-118; J. BILLIET, Verzuiling, conflictregeling en politieke besluitvorming in België, *Sociologische Gids*, 30(6), 1983, 429-446; J. BILLIET (red.), *Tussen bescherming en verovering. Sociologen en historici over zuilvorming*. Universitaire Pers, Leuven 1988; S. HEL-

dat de gescheiden werelden bijna verdwenen zijn? Ik denk van niet." ⁵ De levensbeschouwelijke diversiteit, die geacht wordt tot uiting te komen in het verzuilde systeem, bestaat volgens Huyse niet langer. De zuilelites hanteren nog wel een bepaald discours om het bestaan van hun concern te legitimeren, maar in werkelijkheid heeft de keuze van zuilorganisaties nauwelijks nog iets met ideologische verschillen te maken, stelt hij: "Zo blijkt het niet ongebruikelijk te zijn dat mensen een school, een ziekenhuis, een vakbond in de eerste plaats kiezen omwille van de kwaliteit van de service die er geboden wordt." ⁶ De stellingen van Huyse hebben een vinnig debat losgeweekt, waarin vooral Leuvense sociologen en politologen zich hebben geprofileerd.

In zijn doctoraat over zuilen en modernisering stelt Staf Hellemans dat de zuilen geconfronteerd worden met een dissociatieproces, waardoor niet alleen de band tussen de diverse zuilorganisaties losser wordt, maar ook de band tussen leden en organisaties. Dit proces belet niet dat de 'neo-zuilen' een opmerkelijke stabiliteit vertonen in ons land ⁷. Ook Rudi Laermans schrijft dat de hoogdagen van het verzuilingsfenomeen nu wel achter de rug liggen. Volgens Laermans zal een zich verderderzettende individualiseringtendens leiden tot desintegratie van de zuilen: "De 'geïndividualiseerde kiezer' vormt zich daarentegen een eigen mening over het politieke bedrijf en beslist op basis daarvan welke partij zijn stem 'verdient' (uiteraard kan hij ook blanco stemmen). Net als op andere levenster-

---

LEMANS, Verzuiling en ontzuiling van de katholieke zuil in België en Nederland, *Sociologische Gids*, 35(1), 1988, 45-56; S. HELLEMANS, *Strijd om de moderniteit. Sociale bewegingen en verzuiling in Europa sinds 1800*. Universitaire Pers, Leuven 1990; J. ELLEMERS, Pillarization as a Process of Modernization?, *Acta Politica*, 19(1), 1984, 129-144; E. WITTE, De specificiteit van het 'verzuilingsproces' langs vrijzinnige zijde. De inbreng van de historische dimensie, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 13(1), 1982, 23-58; M. Van HAEGENDOREN & L. VANDENHOVE, *Het verdriet van Vlaanderen? Over de macht van de katholieke zuil*. Standaard, Antwerpen 1985; M. Van HAEGENDOREN & L. VANDENHOVE, Morfologie van de socialistische zuil, *De Nieuwe Maand*, 26(10), 1983, 640-675; M. Van HAEGENDOREN & L. VANDENHOVE, Le monde catholique flamand, *Courrier Hebdomadaire du CRISP*, 1985, n° 1070, 1080-1081, 1084-1085.

2 S. HELLEMANS, o.c., p. 25.

3 J. ART, Van "klerikalisme" naar "katholieke zuil" of van "régime clérical" naar "CVP-staat", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 13(1), 1982, 1-22; J. BILLIET & K. DOBBELAERE, Naar een desinstitutionalisering van de katholieke zuil?, *Tijdschrift voor Sociologie*, 7(1-2), 1986, 129-164; R. LAERMANS, Van verzuild volk naar ontzuild individu, *De Gids op maatschappelijk gebied*, 81(2), 1990, 125-147; K. DOBBELAERE, De katholieke zuil nu: desintegratie en integratie, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 13(1), 1982, 119-160; K. DOBBELAERE, Catholicisme à la carte, *Ons Erfdeel*, 31(5), 1989, 681-690; R. LAERMANS, *In de greep van "de moderne tijd". Modernisering en verzuiling*. Garant, Leuven 1992; S. WALGRAVE, *Tussen loyaliteit en selectiviteit*. Garant, Leuven 1995; P. Van AELST & S. WALGRAVE, Voorbij de verzuiling? Kontich twaalf jaar later: een replicatie-onderzoek naar organisatienetwerken en politieke partijen, *Tijdschrift voor Sociologie*, 19(1), 1998, 55-87. Deze literatuur wordt samengevat in J. BILLIET, De katholieke zuil in Vlaanderen. Ontwikkelingen in het godsdienst-sociologisch denken en onderzoek, pp. 17-39 in Id., (red.), *Tussen bescherming en verovering*. Universitaire Pers, Leuven 1988 en in J. ELLEMERS, Besprekingsartikel: studies over verzuiling, *Sociologische Gids*, 45(6), 1998, 426-439.

4 L. HUYSE, *De verzuiling voorbij*, Kritik, Leuven 1987, p. 18.

5 HUYSE, *Ibid.*, pp. 41, 43.

6 HUYSE, *Ibid.*, p. 38.

7 S. HELLEMANS, o.c., pp. 207-252.

reinen maakt hij zelf een keuze uit het politieke aanbod, zonder zich daarbij nog langer verplicht te voelen door zekere vanzelfsprekende waarden of overtuigingen⁸. In de replicatie van een netwerkstudie uit het midden van de jaren tachtig⁹, komen Van Aelst en Walgrave tot de bevinding dat, wat de overlappende bestuurslidmaatschappen betreft, de zuilorganisaties inderdaad een zeker dissociatieproces ondergaan, waarbij de afstand tussen de diverse organisaties binnen eenzelfde zuil groter wordt¹⁰.

Ondanks de grote hoeveelheid theoretische literatuur die het einde van de verzuiling voorspelt of vaststelt, beschikken we voor het ogenblik over weinig empirische gegevens waaruit moet blijken of er inderdaad nog zoiets bestaat als een "christelijk", dan wel een "socialistisch" of "liberaal" bevolkingsdeel. De studies die bestaan over de desintegratie van de zuilen hebben meestal betrekking op het mesoniveau (organisaties) of op het macroniveau (politiek systeem). Inzake de politieke besluitvorming stellen we inderdaad vast dat de levensbeschouwelijke breuklijn in dit verband sterk aan belang heeft ingeboet¹¹. Als we het verhaal over de geïndividualiseerde keuzes echter doortrekken tot op het microniveau, zou dit tot de conclusie moeten leiden dat de traditionele verzuiling niet meer bestaat. In principe zouden we dan het fenomeen moeten kennen dat bijvoorbeeld keuze van een vakbond, van een mutualiteit en het hebben van een politieke overtuiging volledig ontkoppeld zijn, en dat elk individu hierover op volstrekt autonome wijze beslist. Ook op het vlak van de houdingen en overtuigingen zou er dan, in feite, geen verschil meer mogen optreden tussen bijvoorbeeld de leden van de socialistische en die van de christelijke vakbond. De weinige onderzoeken die bestaan op microniveau tonen echter aan dat dergelijke verschillen wel nog aanwezig zijn¹². Deze studies hebben echter als nadeel dat ze berusten op een secundaire analyse van surveymateriaal, zodat ze relatief weinig gegevens ter beschikking hebben om de mate van zuilintegratie te documenteren.

In dit artikel willen we de recente theoretische literatuur van het verzuilingsdebat confronteren met survey-gegevens over de mate van zuilintegratie, en de politieke en maatschappelijke inbedding hiervan. Binnen de Vakgroep Sociologie/Onderzoekseenheid TOR van de Vrije Universiteit Brussel werd in het voorjaar van 1998 een representatieve survey rond middenveldparticipatie uitgevoerd, waarin ook deze verzuilingsaspecten werden opgenomen¹³. De survey be-

8 R. LAERMANS, *In de greep van "de moderne tijd"*, p. 81.

9 V. Van de VELDE, De netwerkanalytische benadering van lokale zuilstructuren, pp. 203-227 in BILLIET (red.), *Tussen bescherming en verovering*, o.c.

10 Van AELST & WALGRAVE, *l.c.*

11 M. HOOGHE, Van breuklijn naar craquelé. Bestaat er in Vlaanderen nog een breuklijn tussen gelovigen en niet-gelovigen? *Ons Erfdeel*, 39(4), 1996, 555-566.

12 L. VOYÉ & J. REMY, Het voortbestaan van de traditionele scheidingslijnen en hun voornaamste accentverschillen, *Tijdschrift voor Sociologie*, 7(1-2), 1986, 165-187; J. BILLIET, Het lidmaatschap van sociale organisaties en trouw stemgedrag, *Res Publica*, 37(1), 1995, 11-29.

13 Deze survey werd uitgevoerd binnen een onderzoeksovereenkomst met de Federale Diensten voor Wetenschappelijke, Technische en Culturele Aangelegenheden (DWTC), in het kader van het toekomstgericht sociaal-economisch onderzoek. Promotor van dit onderzoek is prof. dr. Mark Elchardus. De auteur dankt Mark Elchardus, Staf Hellemans en de leden van de TOR-discussiegroep voor hun waardevolle opmerkingen bij een eerdere versie van dit artikel.

stond uit face-to-face interviews van gemiddeld ongeveer één uur die, ten huize van de respondenten, werden uitgevoerd door ervaren en getrainde enquêteurs. In totaal werden hiervoor 1.341 inwoners van het Vlaams Gewest ondervraagd. De respondenten werden, op basis van een toevalssteekproef, gerecruteerd onder de Belgische inwoners van het Vlaams Gewest, in de leeftijdscategorie 18 tot 75 jaar¹⁴. In deze survey (hierna: TOR98) werden ook diverse indicatoren opgenomen die ons toelaten na te gaan in hoeverre verzuiling op microniveau nog voorkomt bij de bevolking van het Vlaams Gewest.

Door het inbrengen van deze surveygegevens kunnen we voor het eerst een nieuw niveau aanboren in heel het verzuilingsdebat. Voor het antwoord op de vraag "bestaat verzuiling nog?", diende men zich tot nu toe vooral te baseren op "het publiek discours van de zuilelites en hun opinie-makers"¹⁵. De cruciale vraag is echter niet of de zuilelites nog een specifiek discours ontwikkelen, maar de vraag is wel of verzuiling als dusdanig nog bestaat op het veld, bij de inwoners van Vlaanderen. Op basis van de survey TOR98 kunnen we het verzuilingsdebat voor het eerst verrijken met empirische gegevens op microniveau.

Het al dan niet voorkomen van verzuiling op micro-niveau is echter niet alleen relevant voor de verzuilingsdiscussie, die over het algemeen beperkt blijft tot Nederland en Vlaanderen. Een studie van de verzuiling werpt ook een nieuw licht op de internationale discussie over de effecten van lidmaatschap van vrijwillige organisaties. Deze discussie werd nieuw leven ingeblazen door het boek van Robert Putnam over het politiek systeem in Italië. Volgens Putnam draagt een actief verenigingsleven bij tot het functioneren van de democratie: door hun lidmaatschap creëren de leden netwerken van burgerlijk engagement, versterken ze normen van wederkerigheid, en bevorderen ze een gevoel van veralgemeend vertrouwen¹⁶. Deze stelling van Putnam krijgt echter heel wat kritiek omdat hij nauwelijks enige differentiatie toelaat voor het soort vereniging waarvan men lid is. Lidmaatschap van verenigingen functioneert bij Putnam als een soort panacee-oplossing, waarbij hij aan alle soorten verenigingen, ook de pure vrijetijdsorganisaties, een democratiserend effect toeschrijft¹⁷. Putnam gaat dus voorbij aan het feit dat verenigingen een ideologie-specifiek effect kunnen hebben, en in eerste instantie functioneren als vertooggemeenschappen, waarbinnen de leden gesocialiseerd worden in de specifieke waarden die door die vereniging wor-

14 Voor de volledige technische rapportage van deze survey kunnen we verwijzen naar: M. ELCHARDUS, M. HOOGHE & W. SMITS, *Technisch Verslag bij de survey TOR98*. Vakgroep Sociologie, Vrije Universiteit Brussel 1998.

15 HUYSE, *De verzuiling voorbij*, p. 36.

16 R. PUTNAM, *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press, Princeton 1993; PUTNAM, *Bowling Alone: America's Declining Social Capital*, *Journal of Democracy*, 6(1), 1995, 65-78.

17 M. LEVI, *Social and Unsocial Capital. A Review Essay of Robert Putnam's Making Democracy Work*, *Politics & Society*, 24(1), 1996, 45-55; D. STOLLE & T. ROCHON, *Are All Associations Alike? Member Diversity, Associational Type, and the Creation of Social Capital*, *American Behavioral Scientist*, 42(1), 1998, 47-65; S. TARROW, *Making Social Science Work Across Space and Time. A critical reflection on Robert Putnam's Making Democracy Work*, *American Political Science Review*, 90(2), 1996, 389-397; M. HOOGHE, *Participatie en de vorming van sociaal kapitaal*, *Sociologische Gids*, 46(6), 1999 (ter perse).

den beleden¹⁸. We kunnen dus verwachten dat lidmaatschap niet zomaar een uniform effect heeft op de houdingen van de leden, maar dat dit effect afhankelijk zal zijn van de ideologische opties van de vereniging, wat voor de Belgische context vaak zal neerkomen op een situering binnen het zuilenlandschap.

In dit artikel confronteren we zowel het Vlaamse debat over verzuiling en het internationale debat over de effecten van lidmaatschap, met de resultaten van de survey TOR98. Op basis van deze survey kunnen we uitspraken doen over het effectief voorkomen van verzuiling op micro-niveau, m.a.w. over de mate waarin er op het vlak van organisatiekeuze een zuilcongruentie valt waar te nemen (hoofdstukken 2 en 3). Vervolgens gaan we de effecten van deze zuilintegratie na, zowel op het stemgedrag (hoofdstuk 4), als op een aantal houdingen (hoofdstuk 5).

II. Een maat voor zuilintegratie

In de survey TOR98 beschikken we over diverse vragen die ons toelaten na te gaan in hoeverre de respondenten al dan niet betrokken zijn bij een van de grote zuilen in de Vlaamse samenleving. Meer bepaald werd aan de respondenten gevraagd van welke verenigingen ze actief lid zijn, of voor welke ze zich het meest inzetten. Het betrof hier een open vraag naar de naam van deze vereniging, maar in een vervolgvraag werd ook gepeild naar de ideologische kleur van deze vereniging. De respondenten kregen daarbij de keus uit de antwoordmogelijkheden: christelijk, niet politiek of levensbeschouwelijk gebonden, pluralistisch, vrijzinnig, socialistisch, liberaal, groen, wit, vlaams-nationalistisch, of andere. Hierbij vragen we dus heel expliciet aan de respondenten dat ze zich relateren aan het bestaande zuilenlandschap.

Bij diegenen die inderdaad actief lid zijn van een vereniging wordt dezelfde vragencyclus nog eens hernomen voor de op één na belangrijkste vereniging waarvan ze lid zijn, en daarna nog eens voor de op twee na belangrijkste vereniging. Voor diegenen die actief lid zijn van tenminste drie organisaties beschikken we dus drie keer over een ideologische zelfplaatsing. Het leek ons weinig zinvol ook nog te peilen naar een vierde of vijfde lidmaatschap, gezien het feit dat het aantal respondenten dat aangeeft actief lid te zijn van drie verenigingen reeds minder dan tien percent bedraagt, en dit percentage nog verder daalt bij het bevragen van een vierde of vijfde vereniging.

Tevens werd de vraag opgenomen of de respondent lid was een politieke partij, en zo ja, om welke partij het gaat. In totaal gaf slechts 6,9 % van de respondenten aan lid te zijn van een partij, waarbij vooral CVP, SP en VLD vaak werden genoemd. Slechts enkele respondenten gaven aan lid te zijn van Agalev, het Vlaams Blok of de Volksunie.

Een andere mogelijke indicator voor zuilintegratie betreft ongetwijfeld de keuze van het ziekenfonds of de mutualiteit. Van bijna 99 procent van de respondenten weten we bij welk ziekenfonds ze aangesloten zijn. Bij een meerderheid gaat de keuze naar de christelijke mutualiteiten, gevolgd door de socialistische en de liberale landsbond. Ruim acht procent van de respondenten geeft echter

18 M. ELCHARDUS, Wordt het een leerrijke mislukking? Over vrijzinnigen en de populistische ontvoogding, pp. 69-86 in F. DEMEYERE & C. PIJPEN (red.), *Over vrijzinnigheid gesproken*. VUB Press, Brussel 1998, pp. 75-77.

aan lid te zijn van de neutrale mutualiteiten, en in Tabel I hebben we dit gelijkgesteld met een "politiek niet gebonden" lidmaatschap.

Als zesde, en laatste indicator hebben we keuze van een vakbond. Ruim 41 procent van de respondenten in het onderzoek was lid van een vakbond, waarbij het ACV en het ABVV het meest werden genoemd, terwijl het ACLVB zowat drie procent van de respondenten groepeerde.

TABEL I

Indicatoren van zuilintegratie in de survey TOR98

	1ste vereni- ging	2de vereni- ging	3de vereni- ging	partij	mutua- liteit	vak- bond
christelijk	13.8	6.5	3.1	2.8	62.8	25.1
niet gebonden	20.1	6.8	2.9	n.a.	8.6	n.a.
pluralistisch	2.8	1.2	0.4	n.a.	n.a.	n.a.
vrijzinnig	0.9	0.2	0.2	n.a.	n.a.	n.a.
socialistisch	1.4	0.5	0.2	1.7	19.0	11.8
liberaal	0.6	0.4	0.1	1.7	6.1	2.8
groen	0.3	0.3	0.1	0.3	n.a.	n.a.
wit	-	0.1	-	n.a.	n.a.	n.a.
Vlaams-nationaal	0.1	0.0	0.0	0.1	n.a.	n.a.
andere	2.8	0.6	-	0.1	1.2	1.5
weet niet/geen antw.	4.5	4.2	2.8	0.1	0.9	0.5
totaal	47.3	20.7	9.8	6.9	98.6	41.5

Percentage van de respondenten (n=1.341) dat positief antwoordt op de desbetreffende vraag. De onderste rij geeft het totaal aantal respondenten weer dat lid is van een dergelijke organisatie. Omwille van de afronding, zullen de totalen niet volledig overeenstemmen.

De gegevens in Tabel I maken duidelijk dat het construeren van een schaal voor zuilintegratie een aantal problematische aspecten bevat. Zo kunnen we op basis van onze onderzoeksgegevens niet nagaan of er zoiets bestaat als een Vlaams-nationale zuil. Weliswaar geven enkele respondenten aan dat ze lid te zijn van een Vlaams-nationalistische vereniging, en hebben we ook enkele Volksunie-leden in de survey, maar de aantallen zijn te klein om er enige analyse te kunnen op uitvoeren. Bovendien kunnen we het beeld niet volledig maken, door het feit dat er geen Vlaams-nationale vakbond bestaat. Weliswaar bestaat er een Vlaams-nationalistisch ziekenfonds, maar in de resultaten van onze bevraging komt dit niet tot uiting omdat we het mutualiteits-lidmaatschap, om redenen van overzichtelijkheid, per landsbond hebben gevraagd. De leden van het Vlaams-nationale ziekenfonds komen dus in principe terecht bij de Landsbond der Neutrale Mutualiteiten. Omwille van het beperkte aantal leden, en het beperkte aantal antwoordmogelijkheden is het ook niet echt mogelijk een 'groene' of een vrijzinnige zuil te construeren.

We kunnen echter wel de drie grote, traditionele families proberen in kaart te brengen: de christelijke, de socialistische en liberale zuil. Niet alleen gaat het om

de grootste zuilen, het zijn ook de enige drie zuilen in ons land die 'volledig' zijn uitgebouwd, inclusief een vakbond en een ziekenfonds. Hellemans stelt dan ook relatief kordaat: "België telt drie zuilen, een katholieke, een socialistische en een liberale" ¹⁹. Spreken van een Vlaams-nationalistische, een vrijzinnige of zelfs een 'groene' zuil is, gezien de zeer beperkte omvang van deze organisaties, weinig zinvol ²⁰. Voor de drie belangrijke zuilen in ons land beschikken we over voldoende respondenten die aangeven dat ze lid zijn van een organisatie die ideologisch aanleunt bij die zuil, of dat ze lid zijn van de bijhorende partij, vakbond of mutualiteit.

Ook de groep van diegenen die zeggen dat ze lid zijn van een ongebonden of een pluralistische organisatie is echter behoorlijk groot. Bovendien beschikken we in de survey ook over voldoende leden van de neutrale mutualiteiten. In principe is het mogelijk dat het hier om een soort restcategorie gaat van personen die zich niet thuis voelen in een van de grote zuilen, en daarom in allerlei kleine en/of ongebonden organisaties terecht komen. Het is echter ook mogelijk dat het hier om een bewuste keuze gaat van een groep personen, die zich duidelijk afzet tegen zuilintegratie. Om deze hypothese te kunnen toetsen, wilden we ook een poging ondernemen om een indicator voor niet-verzuiling te construeren. Het gaat dan om personen die wel maatschappelijk actief zijn, maar geen lid zijn van een zuilorganisatie. Als contrastgroep hiermee kunnen we een groep construeren die participeert in het verzuilde verenigingsleven. Deze schaal 'verzuild' is gewoon de optelsom van de schalen voor de christelijke, socialistische en liberale zuil. Een hoge score binnen deze schaal duidt er op dat de respondent sterk geïntegreerd is in een van de drie grote zuilen in ons land. Deze twee schalen ('verzuild' en 'niet-verzuild') moeten het ons mogelijk maken na te gaan of het al dan niet verzuild zijn op zich, dus los van de specifieke ideologische kleur van de organisatie, een aparte invloed heeft. Op dit niveau gaat het er niet langer om of het specifieke socialistische, christelijke of liberale karakter van de organisatie nog een invloed heeft, maar wel of we een invloed kunnen opmerken van de keuze voor verzuilde of niet-verzuilde structuren.

We komen op die manier tot de constructie van vijf schalen, waarin we respectievelijk nagaan of de respondenten al dan niet geïntegreerd zijn in de christelijke, de socialistische of de liberale zuil, dan wel in het verzuilde of niet-verzuilde verenigingsleven. Exploratief onderzoek toonde aan dat zuilintegratie niet verloopt als een verzameling concentrische cirkels: het is niet mogelijk één bepaalde organisatie aan te duiden als de 'kern' van een zuilencomplex. We zien dat er allerlei combinaties voorkomen, waarbij respondenten bijvoorbeeld wel lid zijn van de christelijke mutualiteiten, maar niet van de christelijke vakbond, en bijvoorbeeld enkel hun tweede vereniging als 'christelijk' omschrijven. Bij een dergelijke versnipperde structuur kan men best werken met een simpele somschaal. De indicator voor zuilintegratie wordt dan een somschaal, die loopt van 0 tot 6, waarbij elk lidmaatschap als één eenheid telt. De manier waarop we onze schalen voor zuilintegratie samenstellen ligt dus in het verlengde van de wijze waarop Billiet de intensiteit van de participatie aan de christelijke arbeidersbeweging probeert na te gaan, en die in essentie berust op een optelsom van congruente lidmaatschappen ²¹.

19 HELLEMANS, *Strijd om de moderniteit*, p. 26.

20 WITTE, *l.c.*; WALGRAVE, *o.c.*

21 J. BILLIET, *Lidmaatschap van sociale organisaties*, p. 22.

Bij wijze van voorbeeld: wie lid is van drie socialistische verenigingen, van de SP, van het ABVV en van de Socialistische Mutualiteiten zal een score halen van zes (of het maximum) op de schaal voor socialistische zuilintegratie. Wie enkel lid is van het ABVV, en van geen enkele andere socialistische organisatie, haalt daarentegen een score van 1. Als deze respondent ook nog lid zou zijn van de CVP, haalt hij/zij ook op de christelijke schaal een score 1, en komt de totaalscore op de schaal 'verzuild' daardoor op 2.

Op deze manier hebben we schalen geconstrueerd voor de integratie in de drie traditionele zuilen, en voor de integratie in het niet-verzuilde verenigingsleven. In Tabel II geven we de verdeling van de respondenten over de verschillende indicatoren voor zuilintegratie. Als we bijvoorbeeld de verdeling bij de christelijke zuil bekijken, zien we dat slechts 31.5 procent van de respondenten geen enkele band heeft met de christelijke zuil. Alle overigen zijn, ofwel lid van een christelijke organisatie, ofwel lid van de CVP, ofwel lid van de CM of van het ACV. De christelijke zuil is duidelijk het meest prominent aanwezig, wat ook voor een ruime verdeling van de antwoordcategorieën zorgt. Zo hebben we nog altijd 3.4 procent van de respondenten die lid zijn van vier of meer christelijke organisaties. Ook de socialistische zuil is nog behoorlijk vertegenwoordigd, maar bij de liberale zuil stellen we reeds vast dat 91.7 procent van de respondenten op geen enkele manier een band heeft met deze zuil, en dus een score van 0 haalt op deze indicator. Het niet-verzuilde verenigingsleven, daarentegen, blijkt behoorlijk wat aanhang te hebben (zie Tabel II).

TABEL II

Indicatoren van zuilintegratie in de survey TOR98

	christelijke zuil	socialistische zuil	liberale zuil	verzuild	niet-verzuilde verenigingen
Verdeling:					
0	31.5	75.8	91.7	8.0	63.9
1	36.6	15.9	5.7	42.3	26.9
2	22.5	6.8	2.3	36.5	7.2
3	6.1	1.1	0.2	8.9	1.9
4	2.5	0.1	0.1	3.0	0.1
5	0.8	0.3	0.1	1.2	.
6	0.1	-	-	0.1	-
Factoren	3.66	1.99	1.80	n.a.	1.65
	1.24	1.16	1.19		1.04
	1.04		1.02		
Cronbach's α	.86	.75	.63	n.a.	.54

Cijfers in de rij 'verdeling' slaan op het percentage respondenten (n=1341) dat een overeenkomstige score haalt op de schalen voor zuilintegratie.

Op deze indicatoren hebben we vervolgens een factoranalyse toegepast, om na te gaan in hoeverre de indicatoren voor zuilintegratie ook unidimensioneel zijn. Voor elk van de indicatoren vinden we een dominante factor, met in het geval van de christelijke zuil zelfs een eigenwaarde van 3.66. De tweede en derde factor, die we vinden bij de schalen, komen nauwelijks boven de 1 uit. We kunnen deze verzuilingsschalen dus beschouwen als unidimensioneel. Als we daarna ook de betrouwbaarheid of de interne consistentie van de schalen nagaan, blijkt ook die zeer hoog te liggen. Voor de christelijke zuil komen we zelfs aan een Cronbach's α van .86.

We kunnen hieruit besluiten dat we, door een somschaal te maken van deze zes indicatoren, een redelijk betrouwbare en unidimensionele schaal voor verzuilingsintegratie hebben geconstrueerd. Theoretisch is dit van groot belang, omdat de grote mate van unidimensionaliteit en interne consistentie van de verzuilingschalen aantoont dat de meest extreme varianten van de verdampingstheze niet beantwoorden aan de realiteit. Als het inderdaad zo zou zijn dat de keuze van een ziekenfonds of een vakbond puur op niet-ideologische motieven berust, zouden we niet tot dergelijke sterke schalen komen. De grote mate van interne consistentie toont aan dat vakbondskeuze, partijlidmaatschap en mutualiteitkeuze blijkbaar nog steeds ideologisch congruent zijn. Wie lid is van de liberale mutualiteiten, heeft ook een heel grote kans om lid te zijn van de liberale vakbond, en niet van het ABVV of het ACV. Er is uiteraard geen sprake van een één-op-één afspiegeling. Het is zeker niet zo dat 100 % van de leden van de Christelijke Mutualiteiten voor de CVP stemt, maar de mate van zuilintegratie blijft wel een zeer sterke indicator voor politieke en ideologische opties. Uit Tabel II kunnen we afleiden dat verzuiling op micro-niveau nog steeds bestaat in Vlaanderen: de keuze van verenigingen, vakbonden, mutualiteiten en partijlidmaatschappen is overwegend ideologisch congruent. De veronderstelling dat een grote groep Vlamingen nu dermate vervreemd is van de verzuiling dat ze b.v.b. een mutualiteit of een vakbond niet langer op ideologische basis kiezen, maar op basis van andere overwegingen, blijkt in dit geval niet op te gaan. Als dit fenomeen inderdaad op grote schaal zou optreden, wordt de sterke samenhang die weerspiegeld wordt in Tabel II onverklaarbaar. Er is immers geen reden te bedenken waarom uitge-rekend leden van het ACV een meer positieve evaluatie zouden maken van de dienstverlening door de Christelijke Mutualiteiten, dan bijvoorbeeld de leden van het ABVV. De enige mogelijke verklaring voor de sterke band die we terugvinden is het feit dat de keuze van een vakbond of een mutualiteit berust op ideologische motieven, en niet alleen op een inschatting van de kwaliteit van de geleverde service.

Dit gegeven vinden we ook duidelijk terug in Tabel III, waar we kolompercentages geven voor een aantal overlappende lidmaatschappen en voor het kiesgedrag. Zo zien we dat 87 % van de ACV-leden lid is van de christelijke mutualiteit, terwijl 48 % van de ABVV-ers voor de SP stemt. Als de veronderstelling van Huyse zou opgaan, en vakbondslidmaatschap en mutualiteitkeuze vooral zouden worden ingegeven door kwaliteitscriteria, wordt dit sterk verband zo goed als onverklaarbaar.

TABEL III

Coherentie van verzuiilde lidmaatschappen en kiesgedrag (kolompercentages)

	ACV	ABVV	ACLVB
<i>Ziekenfonds:</i>			
Christelijke Mut.	86.6%	24.3%	25.3%
Socialistische Mut.	4.9%	61.2%	10.6%
Liberale Mut.	3.2%	4.0%	59.8%
Onafhankelijke Mut.	5.4%	6.4%	4.3%
Beroepsbond	0.0%	4.1%	0.0%
<i>Kiesgedrag:</i>			
CVP	47.2%	4.9%	(0.0)
SP	5.7%	48.4%	5.8%
VLD	10.2%	7.6%	46.5%
VU	11.3%	7.8%	19.6%
Agalev	12.8%	4.2%	4.1%
Vl.BI.	6.2%	16.4%	7.3%

Ook uit de somschaal 'verzuiild' (zie Tabel II) kunnen we afleiden dat verzuiiling nog bestaat op micro-niveau. Deze schaal is de optelsom van de drie ideologisch gekleurde schalen, die telkens lopen van een score 0 tot score 6. Bij de verdere analyse moeten we ons er dan ook van bewust zijn dat deze schaal 'verzuiild' zich helemaal anders gedraagt dan andere schalen: het is de optelsom van drie groepen die elkaar in feite afstoten, en weinig gemeenschappelijks hebben. Het enige gemeenschappelijke element is dat alledrie deze structuren verzuiild zijn. Opvallend is dat slechts 8 % van de respondenten "0" haalt op deze schaal, en dus op geen enkele manier verbonden is met een van de drie grote zuilen in ons land.

In de laatste kolom van Tabel II doen we ook een poging om de integratie in het niet-verzuiilde verenigingsleven in een schaal te vatten. Zoals reeds gesteld begonnen we hieraan met enige scepsis omdat het net zo goed mogelijk was dat het lidmaatschap van dergelijke organisaties eerder berust op een spijtoptie, en dus weinig interne consistentie vertoont. We zien dat die consistentie er wel degelijk is, zij het dat ze zwakker is dan bij de ideologisch coherente zuilen. Een eerste factor met een eigenwaarde van 1.65 en een Cronbach's α van .54 is eerder aan de zwakke kant, maar nog aanvaardbaar. Hieruit blijkt ook dat lidmaatschap van een neutraal ziekenfonds in het verlengde ligt van activiteiten in het pluralistische of niet-gebonden verenigingsleven. We beschikken dus ook over een instrument om de determinanten en de effecten van het niet-verzuiilde engagement in het verenigingsleven na te gaan.

III. Profiel van het zuillidmaatschap

De cijfers van de tabellen II en III tonen aan dat verzuiiling nog steeds optreedt in de Vlaamse samenleving: de keuze van verenigingen, vakbonden, politieke partij en mutualiteit blijkt een sterke zuilcongruentie te vertonen. Tevens blijken de meeschalen die we hiervoor hebben ontwikkeld behoorlijk unidimensioneel en intern consistent.

In dit hoofdstuk geven we een beschrijving van de verspreiding van de score op de diverse zuilindicatoren. We kunnen hieruit afleiden in hoeverre het al dan niet geïntegreerd zijn binnen een van de grote zuilen verspreid is onder de bevolking.

In Tabel IV geven we, verspreid over diverse achtergrondvariabelen, de gemiddelde scores weer op de verzuilingsindicatoren. Het aflezen van de tabel is relatief eenvoudig: een score van 1.08 op de schaal 'christelijk' beduidt dat de leden van deze groep gemiddeld 1,08 lidmaatschappen van christelijke verenigingen cumuleren.

Als we naar de eerste rij van Tabel IV kijken, zien we daar de populatiegemiddelden op de vijf geconstrueerde schalen. Opvallend daarbij is dat de respondenten gemiddeld 1,14 lidmaatschappen van christelijke organisaties vermelden, tegenover 0,35 van socialistische en 0,12 van liberale organisaties. We zien hier dus al duidelijk het overwicht van de christelijke zuil die, wat deze indicator betreft, ongeveer drie keer zo hoog scoort als de socialistische zuil en tien keer zo hoog als de liberale zuil. Wie spreekt over 'verzuiling' in Vlaanderen, spreekt dus nog altijd in eerste instantie over de christelijke zuil. Huyse stelt in dit verband terecht: "Mijn verhaal gaat vooral over Vlaanderen en bijgevolg over het organisatieleven dat zich met de voornaam 'katholiek' tooit. Dat is weliswaar niet het enige concern dat in politiek en sociaal Vlaanderen opereert. De andere, die zich socialistisch of liberaal noemen, zijn echter in vergelijking miniaturen"²².

Als we de verdeling per leeftijdsgroep bekijken, zien we dat voor de drie zuilen de leeftijdsindicator niet significant is. We merken echter op dat zowel de jongste als de oudste leeftijdsgroepen enigszins ondervertegenwoordigd zijn. Dit kan voor een flink stuk verklaard worden vanuit een levenscyclus-effect. Zo is het lidmaatschap van een vakbond grotendeels verbonden aan integratie op de arbeidsmarkt. Dat betekent dat we zowel bij de jongste leeftijdsgroep (nog studierend) als de oudste leeftijdsgroep (gepensioneerden) relatief minder vakbondsleden zullen aantreffen. Vooral bij de socialistische en de christelijke zuil kan het curvilineaire verband tussen integratie en leeftijd grotendeels op die manier verklaard worden.

Voor wat de indicator 'verzuilde' betreft, zien we echter wel een zwak significant verband met leeftijd. Behalve voor wat de gepensioneerden betreft (65+) zien we hier dat zuilintegratie stijgt in proportie tot de leeftijd. Bij de niet-verzuilde organisaties, daarentegen, zien we net het omgekeerde effect optreden: zij recrutereren vooral onder de jongere leeftijdsgroepen en in veel mindere mate onder de oudere respondenten. Hoewel ook bij de jongste generaties het verzuilde lidmaatschap dominant blijft ten opzichte van het niet-verzuilde lidmaatschap, zien we dat bij deze groep jongeren het niet-verzuilde verenigingsleven zich in een relatief grote aantrekkingskracht kan verheugen. Vooral de sport- en vrijetijdverenigingen, die nog slechts zelden bij een van de grote traditionele zuilen kunnen worden ondergebracht, blijken bijzonder populair bij deze leeftijdsgroep²³. De veronderstelling dat de verzuiling min of meer vanzelf zal 'uitersterven', door een vervanging van de verzuilde generaties door een nieuwe, meer ongebonden cohorte, wordt op basis van de cijfers echter niet ondersteund. Wel-

22 HUYSE, *De verzuiling voorbij*, pp. 7-8.

23 M. HOOGHE, Determinanten van participatiegedrag. *Tijdschrift voor Sociologie*, 20(3-4), 1999 (ter perse).

TABEL IV

Profiel van het zuillidmaatschap

	christelijk	socialist.	liberaal	verzuild	niet-verzuild	n
Populatie	1.14	0.35	0.12	1.60	0.48	1341
Leeftijd:						
18-24j	1.08	0.22	0.08	1.38	0.59	162
25-34j	1.10	0.40	0.08	1.58	0.47	270
35-44j	1.14	0.36	0.15	1.66	0.52	281
45-54j	1.21	0.37	0.09	1.67	0.55	240
55-64j	1.20	0.35	0.15	1.70	0.40	195
65-75j	1.12	0.31	0.15	1.57	0.30	192
sign.	ns	ns	ns	.02	.001	
Opleiding:						
Lager ond.	1.12	0.40	0.13	1.65	0.24	241
LSO: techn.	1.08	0.50	0.11	1.69	0.36	231
LSO: alg.v.	0.95	0.37	0.20	1.53	0.38	78
HSO: techn.	1.19	0.36	0.13	1.67	0.50	278
HSO: alg.v.	1.23	0.28	0.09	1.61	0.50	153
Hoger ond.	1.17	0.22	0.08	1.47	0.69	333
sign.	.000	.000	ns	ns	.000	
Geslacht:						
Vrouwen	1.14	0.29	.10	1.52	0.41	673
Mannen	1.15	0.41	.13	1.69	0.54	668
sign	ns	.001	ns	.002	.001	
Inkomen:						
< 60.000 fr/m	1.14	0.38	0.13	1.65	0.32	391
60.000-89.999	1.10	0.41	0.12	1.63	0.50	330
+90.000 fr/m	1.19	0.34	0.11	1.64	0.63	362
sign.	ns	ns	ns	ns	.000	

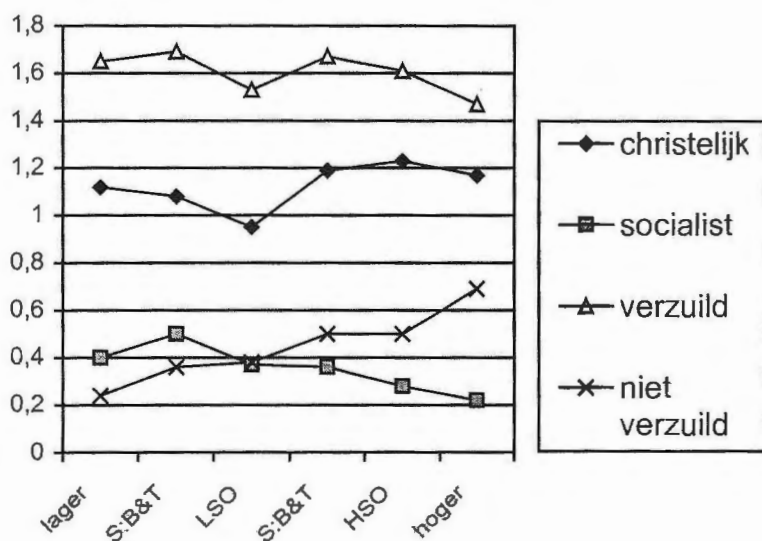
♣ Gemiddelde score op de schalen voor zuilintegratie, per leeftijd, geslacht, opleiding en inkomen.

iswaar zijn deze jongere leeftijdsgroepen significant vaker lid van niet-verzuilde organisaties, maar zij blijven dit combineren met een relatief sterke integratie in het verzuilde middenveld.

Wat het opleidingsniveau betreft, zien we dat er zowel bij de christelijke als bij de socialistische zuil sprake is van een sterk significant verband. Het is echter wel zo dat dit verband bij de twee zuilen net omgekeerd verloopt: de christelijke zuil recruteert iets meer bij de beter opgeleiden, terwijl de socialistische zuil vooral sterk staat bij diegenen die slechts weinig formele opleiding hebben genoten. Het verloop bij de liberale zuil is eerder grillig te noemen. Als we de som maken van de drie zuilen, merken we dat de tegengestelde tendensen bij de christelijke en

de socialistische zuil elkaar grotendeels uitvlakken. Dit heeft als gevolg dat het verzuilde lidmaatschap in Vlaanderen relatief evenwichtig gespreid is over de verschillende opleidingsniveau's en dat er geen sprake meer is van een significant verband. Dit is opmerkelijk omdat alle overige participatie-indicatoren waarover we beschikken wel telkens een bijzonder sterk verband met opleidingsniveau laten zien ²⁴. Het verzuilde lidmaatschap blijkt echter relatief democratisch verspreid te zijn. Dit vormt een contrast met het lidmaatschap van niet-verzuilde organisaties, dat wel sterk gecorreleerd is aan opleidingsniveau. De groep hoogst opgeleiden rapporteert hierin bijna drie keer meer lidmaatschappen dan de groep laagst opgeleiden (zie Figuur I).

FIGUUR I
Zuilintegratie per opleidingsniveau

Gemiddelde scores op de schalen voor zuilintegratie, per opleidingsniveau:

1) lager onderwijs of geen; 2) lager secundair: beroeps en technisch; 3) lager secundair: algemeen vormend; 4) hoger secundair: technisch en beroeps; 5) hoger secundair: algemeen vormend; 6) hoger onderwijs. Om redenen van overzichtelijkheid werd de liberale zuil niet opgenomen.

24 S. VERBA, K.L. SCHLOZMAN & H. BRADY, *Voice and Equality. Civic Voluntarism in American Politics*. Harvard University Press, Cambridge 1995; S. BARNES, M. KAASE et al., *Political Action. Mass Participation in Five Western Democracies*. Sage, Beverly Hills 1979; R. TOPE, Beyond Electoral Participation, pp. 52-91 in H.-D. KLINGEMANN & D. FUCHS (eds.), *Citizens and the State*. Oxford University Press, Oxford 1995; N. NIE, J. JUNN & K. STEHLIK-BARRY, *Education and Democratic Citizenship in America*. University of Chicago Press, Chicago 1996; M. HOOGHE, Cumulatieve participatiepatronen en de democratiserende functie van het verenigingsleven, *Sociale Wetenschappen*, 42(3), 1999, pp. 24-51.

Binnen het participatie-onderzoek zorgt ook de indicator geslacht bijna steeds voor een duidelijk onderscheid: voor zo goed als alle participatievormen stelt men vast dat de deelname van vrouwen lager ligt dan die van mannen, zij het dat deze verschillen de afgelopen decennia duidelijk kleiner zijn geworden²⁵. Voor wat de christelijke zuil betreft, zien we echter dat er geen significant verband bestaat tussen lidmaatschap en geslacht: vrouwen en mannen rapporteren precies evenveel lidmaatschappen binnen deze zuil²⁶. De overige zuilen, en de niet-verzuilde groepen, bevestigen echter het traditionele beeld: een grotere deelname van mannen dan van vrouwen. We zullen straks ingaan op wat men de christelijke paradox zou kunnen noemen: deze zuil slaagt er, veel beter dan alle andere soorten organisaties in, ook vrouwen aan te trekken. Tegelijk zullen we echter zien dat juist binnen de christelijke zuil traditionele opvattingen over genderrollen sterk verspreid zijn. Blijkbaar slaagt de christelijke zuil er in een hoge vrouwelijke participatiegraad te verzoenen met een in principe conservatieve ideologie over gendergelijkheid.

De verdeling over de inkomensklassen, ten slotte, bevestigt in grote trekken het beeld dat we reeds hadden bij de opleidingsniveau: voor wat de verzuilde organisaties betreft is er zeker geen rechtlijnig niveau, en zijn zowat alle inkomenscategorieën gelijk vertegenwoordigd. Bij de niet-verzuilde organisaties, daarentegen, is er wel sprake van een sterk significant en rechtlijnig verband: hoe hoger het inkomen, hoe hoger de score op de participatie-index.

Samenvattend bevestigt dit profiel van de zuilintegratie in elk geval de dominante positie van de christelijke zuil in het Vlaamse verenigingsleven: deze zuil is op zijn eentje goed voor ruim de helft van alle lidmaatschappen. We merken tevens op dat het publiek van de zuilen enigszins verouderd is, terwijl de niet-verzuilde groepen beduidend vaker onder jongeren recruterend. Het zuillidmaatschap blijkt zeer gelijkmatig verspreid over de verschillende opleidings- en inkomensgroepen, terwijl het niet-verzuilde lidmaatschap vooral oververtegenwoordigd is bij de hogere inkomens- en opleidingsgroepen. De christelijke zuil, ten slotte, wijkt af van alle andere soorten organisaties doordat ze er als enige in slaagt even veel vrouwen als mannen aan te trekken.

IV. Verzuiling en kiesgedrag

Volgens de traditionele omschrijving van de zuilen, zou er ook een sterk verband moeten bestaan tussen zuilintegratie en kiesgedrag. De exclusieve band met een zuil- of netwerkpartij wordt immers juist gezien als een van de constitutieve elementen van de verzuiling²⁷. Ook voor Walgrave is het bestaan van dergelijke exclusieve, formele en duurzame banden juist de reden bij uitstek om van een

25 S. VERBA, N. NIE & J. KIM, *Participation and Political Equality*. Cambridge University Press, Cambridge 1978, 234-268; P. CASTENMILLER & P. DEKKER, Politieke participatie van vrouwen en mannen in Nederland, *Acta Politica*, 22(4), 1987, 409-447; M. HOOGHE, De organisatiestructuur van de Vlaamse vrouwenbeweging, *Sociologische Gids*, 41(2), 1994, 144-161.

26 M. HOOGHE, And the wall shall never meet? Deel 2: De verhouding tussen oude en nieuwe sociale bewegingen, *Brood & Rozen. Tijdschrift voor de geschiedenis van sociale bewegingen*, 1999, 1, 7-24.

27 HELLEMANS, o.c., p. 25.

zuil te kunnen gewagen²⁸. Toch zien we dat in een deel van de recente literatuur ook het bestaan van dit verband op micro-niveau wordt ontkend. Zo stelt Laermans: "Het lidmaatschap van een of meer christelijk-katholieke organisaties vertaalt zich daarom sinds einde de jaren zestig, begin de jaren zeventig niet langer in een "automatische stem" voor de CVP"²⁹. Daar staat tegenover dat Billiet in zijn analyse van het verkiezingsonderzoek tot de conclusie komt dat er wel degelijk een sterk verband blijft bestaan tussen lidmaatschap van christelijke organisaties en een trouwe stem voor de CVP. Billiet geeft echter zelf toe dat zijn indicator voor zuilintegratie, die hij moest construeren met behulp van enkele niet speciaal voor dat doel ingezamelde variabelen, veel te wensen overlaat³⁰. Op basis van onze meer uitgebreide indicator voor zuilintegratie kunnen we nagaan in hoeverre dit verband met partijkeuze effectief nog optreedt. We doen dat in de vorm van een correlatiematrix (Tabel V), met enerzijds de mate van zuilintegratie en anderzijds de partijkeuze.

We zien in Tabel V dat er wel degelijk een sterk verband optreedt met partijkeuze. Zowel bij de christelijke, de socialistische als bij de liberale zuil is er een sterke positieve correlatie met een stem voor de ideologisch congruente partij. Die correlatie is bij de socialisten zelfs een klein beetje sterker dan bij de christenen, terwijl die zwakker uitvalt voor de liberale zuil. Bij het niet-verzuilde verenigingsleven is er slechts één significante positieve correlatie, namelijk met Agalev. Deze band blijft echter relatief zwak, en dit bevestigt de stelling van Walgrave dat er wel een zekere affiniteit is tussen het niet-verzuilde verenigingsleven, wat hem betreft dan specifiek de nieuwe sociale bewegingen, en de groene partij, maar dat deze affiniteit zich zeker niet vertaalt in de vorming van een eigen, 'groene zuil'. Een opvallende vaststelling is voorts dat de twee grootste zuilen, de christelijke en de socialistische sterk negatief met elkaar correleren. Die wederzijdse afstoting vinden we niet alleen tussen de twee indicatoren voor zuilintegratie, maar ook inzake kiesgedrag: leden van de christelijke zuil kiezen nauwelijks voor de SP, terwijl leden van de socialistische zuil totaal niet gewonnen zijn voor een CVP-stem.

In de correlatiematrix is er slechts één indicator die zich niet gedraagt zoals we zouden kunnen verwachten op basis van de verzuilingstheorie: er blijkt een zwakke, doch significante aantrekking te bestaan tussen een stem voor het Vlaams Blok en het lidmaatschap van de socialistische zuil. Deze vaststelling is opvallend, omdat het de enige keer is dat we een positief verband vinden tussen het lidmaatschap van een zuil en de keuze voor een andere partij dan de eigen zuilpartij. We komen straks nog terug op deze bevinding.

De sterke correlatiecoëfficiënten tonen reeds aan dat zuilintegratie wel degelijk een sterke ideologische component heeft. Als de keuze van een vakbond of van een mutualiteit enkel zou gebaseerd zijn op overwegingen van nabijheid of kwaliteit van de dienstverlening, is er geen dwingende reden waarom deze keuze zich ook zou vertalen in het kiesgedrag. Die vertaling blijkt echter wel degelijk op te treden.

28 S. WALGRAVE, *Tussen selectiviteit en loyautet*. Garant, Leuven 1995.

29 LAERMANS, o.c., p. 81.

30 BILLIET, *Lidmaatschap, l.c.*, p. 26.

TABEL V

Kiesgedrag en zuilintegratie (bruto-correlaties)

	christelijk	socialist.	liberaal	verzuild	niet-verz.
christelijk	1.00				
socialistisch	-.44	1.00			
liberaal	-.20	-.10	1.00		
verzuild	.70	.21	.16	1.00	
niet-verzuild	-.12	ns	ns	-.17	1.00
CVP-stem	.45	-.25	-.15	.23	-.07
SP-stem	-.29	.48	-.10	ns	ns
VLD-stem	-.15	-.14	.35	-.10	ns
VU-stem	ns	-.08	ns	ns	ns
Agalev-stem	-.09	ns	ns	-.15	.13
Vl.Bl.-stem	ns	.10	ns	ns	ns

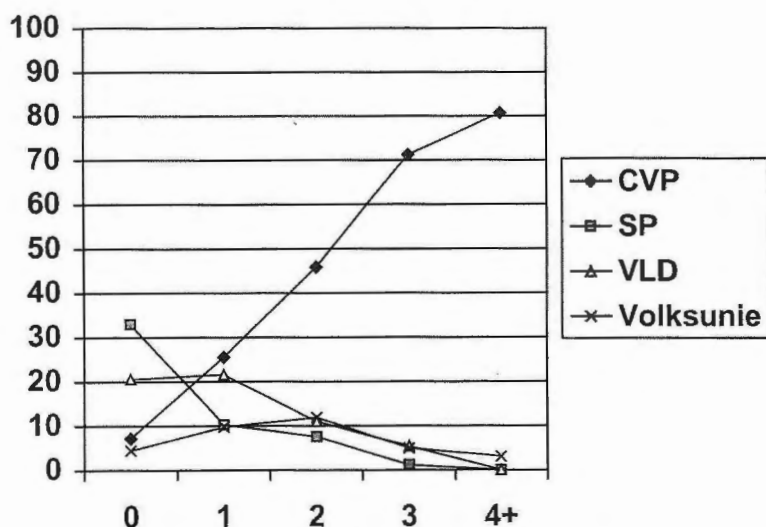
Bivariate correlaties. Significanties hoger dan .05: n.s.

De stelling van Laermans als zou er een ontkoppeling zijn opgetreden tussen zuilintegratie en stemgedrag, gaat dus slechts heel gedeeltelijk op. Het is inderdaad niet zo dat 100 % van de leden van de christelijke mutualiteiten voor de CVP stemmen. De vraag is trouwens of dit historisch gezien ooit zo is geweest (we hebben hierover geen gegevens). Maar het verband blijft wel zeer sterk aanwezig. Bij de groep respondenten die noch van het ACV, noch van de christelijke mutualiteiten lid zijn, haalt de CVP 9 procent van de stemmen. Bij diegenen die zowel van de CM als van het ACV lid zijn haalt de CVP 50 procent van de stemmen. Het lidmaatschap van één of twee christelijke organisaties mag zich dan misschien niet vertalen in een "automatische" stem voor de CVP, het heeft wel degelijk een belangrijke invloed op het kiesgedrag. Lidmaatschap van een mutualiteit blijft een krachtiger predictor voor stemgedrag dan bijvoorbeeld opleidingsniveau of arbeidssituatie.

Dat blijkt bijvoorbeeld als we in Figuur II het verband weergeven tussen de mate van integratie in de christelijke zuil en de partijvoorkeur. We zien dat er een bijzonder sterk verband optreedt tussen integratie in deze zuil en een voorkeur voor de CVP. Terwijl bij diegenen die op geen enkele manier verbonden zijn met de christelijke zuil slechts 7.2 procent voor de CVP kiest, is dit 80.7 procent bij diegenen die lid zijn van vier of meer christelijke verenigingen. We kunnen dus in zekere zin stellen dat het rijk uitgebouwde christelijke verenigingsleven in Vlaanderen nog steeds functioneert als stemmenleverancier voor de CVP. Figuur II illustreert ook duidelijk de tegenstelling tussen de socialistische en de christelijke zuil: van zodra de respondenten ten minste één christelijk lidmaatschap vermelden, duikt de score van de SP onder de 10 procent. De VLD, daarentegen, kan zich nog relatief goed handhaven bij diegenen die slechts zwak geïntegreerd zijn in de christelijke zuil. De Volksunie blijkt het dan weer goed te doen bij diegenen die twee christelijke lidmaatschappen vermelden, en haalt juist bij die groep haar hoogste score.

FIGUUR II

Integratie in de christelijke zuil en partijvoorkeur

Voor de socialistische en de liberale zuil vinden we een vergelijkbare relatie met de eigen zuilpartij, met een ongeveer even sterk verband (zie figuren III en IV). Huyse vraagt zich af of ook bij de socialistische zuil lidmaatschap nog gerelateerd is aan kiesgedrag: "Het is, bijvoorbeeld, zeer onzeker geworden of het lidmaatschap van socialistische vakbond of mutualiteit ook nog het kiezen voor de SP met zich meebrengt"³¹. In de survey zien we echter dat dit verband nog wel degelijk optreedt. Bij diegenen die noch van het ABVV, noch van de Socialistische Mutualiteiten lid zijn, haalt de SP een score van 6.1 procent; bij de leden van het ABVV gaat 48.4 procent van de stemmen naar de socialistische partij; onder de leden van de Socialistische Mutualiteiten stemt 47.6 procent voor de SP; en bij diegenen die zowel van de SM als van het ABVV lid zijn, tenslotte, haalt de SP 57.7 procent van de stemmen.

Het verband tussen zuilintegratie en kiesgedrag bestaat dus nog en is relatief sterk, zowel bij de christelijke, de socialistische als de liberale zuil. Huyse stelt echter dat vooral bij jongere generaties de zuilbinding aan erosie onderhevig is³².

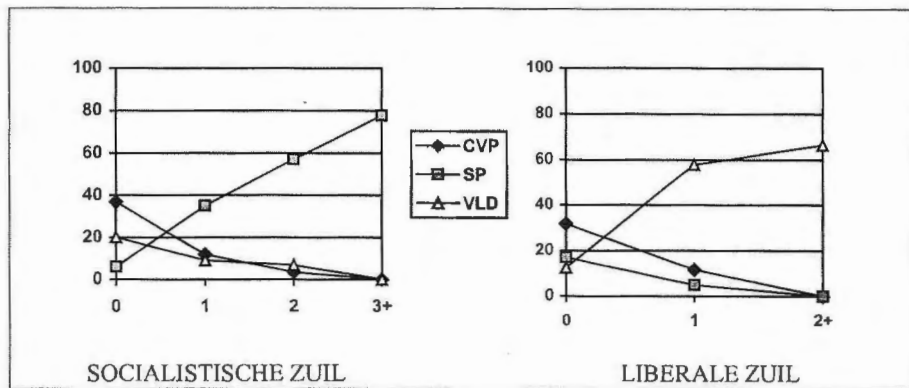
Deze veronderstelling wordt bevestigd door een studie van Jaak Billiet, die op basis van een analyse van de ISPO-data tot de conclusie komt dat de band tussen zuilintegratie en kiesgedrag vooral sterk is bij de oudere generaties, en veel min-

31 L. HUYSE, *De politiek voorbij. Een blik op de jaren negentig*. Leuven: Kritak, 1994, p. 21.

32 HUYSE, *De verzuijing voorbij*, p. 42.

FIGUREN III en IV

Integratie in socialistische en liberale zuil en partijvoorkeur

der uitgesproken is bij jongere leeftijdsgroepen³³. Als we de analyse van Billiet herhalen op basis van de cijfers uit TOR98, zien we dat zijn conclusie bevestigd wordt: de band tussen zuilintegratie en kiesgedrag is inderdaad zwakker bij de jongere leeftijdsgroepen. In Tabel VI splitsen we dit verband uit per leeftijdsgroep. We hebben dit enkel gedaan voor de christelijke zuil en de socialistische zuil, omdat we bij de liberale zuil te kleine groepen krijgen bij een dergelijke uitsplitsing.

De tabel toont aan dat het effect van zuilintegratie zeker niet verdwijnt bij de jongere generaties: het lidmaatschap van vakbonden en mutualiteiten blijft een belangrijke predictor van stemgedrag. Ook bij de jongste leeftijdsgroep (18-35 jaar) is er een kloof van resp. 26 (bij de CVP) en 39 procent (bij de SP) tussen het resultaat bij diegenen die niet bij de zuil betrokken zijn, en diegenen die er sterk in geïntegreerd zijn (twee of meer lidmaatschappen). Dit effect is echter veel kleiner dan dat bij de oudere generatie (56-75 jaar), waar we, zowel voor de socialistische als voor de christelijke zuil een verschil noteren van meer dan 70 procent. De band tussen verzuiling en kiesgedrag is dus veel zwakker bij de jongere generaties dan bij de oudere generaties, en wat dit betreft worden de conclusies van Billiet bevestigd. Op basis van de ene momentopname in de survey kunnen we echter niet concluderen dat de zuilintegratie verzwakt doorheen de tijd. In principe kan het hier immers net zo goed om een leeftijdseffect gaan, waarbij gedurende de levenscyclus de mate van zuilintegratie hechter wordt.

Een probleem bij dergelijke analyses is echter dat we, op basis hiervan niet kunnen uitmaken of het hier inderdaad om een leeftijdsgebonden effect gaat. Er bestaat immers een sterk verband tussen leeftijd en scholingsgraad, en de oudere generaties kenmerken zich door een relatief lage scholingsgraad. Uit andere

33 BILLIET, *Lidmaatschap, l.c.*

TABEL VI

Score voor de netwerkpartij, per leeftijdsgroep

	18j-35j	36j-55j	56j-75j	TOTAAL
Christelijke zuil: score voor de CVP				
integratie in zuil				
0	8.1	4.2	10.0	7.2
1	17.3	26.2	41.6	25.6
2+	34.1	55.1	83.7	55.1
verschil 0/2+	+26.0	+50.9	+73.7	+47.9
Socialistische zuil: score voor de SP				
integratie in zuil				
0	6.9	5.8	5.3	6.1
1	29.0	29.9	47.0	35.0
2+	46.0	56.2	91.5	60.9
verschil 0/2+	+39.1	+50.4	+86.2	+54.8

onderzoeken blijkt dat juist die scholingsgraad een groot effect heeft inzake politieke houdingen en gedragingen³⁴. Vandaar dat we de analyse van Tabel VI nog eens herhalen, maar nu uitgesplitst per opleidingsniveau.

Voor wat de christelijke zuil betreft is het verband relatief eenduidig: zuilintegratie blijkt vooral bij de laagstgeschoolde groep een krachtig effect te hebben op het kiesgedrag. Voor wat de socialistische zuil betreft is er echter geen sprake van een rechtlijnig verband.

V. Zuilintegratie en maatschappelijke houdingen

Het belangrijkste criterium om uit te maken of verzuiling op microniveau nog aanwezig is binnen de Vlaamse samenleving betreft evenwel de houdingen en attitudes die binnen de zuilen leven. De vraag is dan in hoeverre het lidmaatschap van een bepaalde zuil inderdaad nog beantwoordt aan het huldigen van een bepaald waardencomplex. Het debat over deze vraag werd aangezwengeld door Dobbelaere en Billiet. Zij stellen dat de toenemende secularisering van onze samenleving niet noodzakelijk als gevolg heeft dat de levensbeschouwelijke eigenheid van de christelijke zuil verdwijnt of zal verdwijnen. De eerder kerkelijk gedetermineerde levensbeschouwelijke inhoud van de christelijke zuil wordt volgens deze auteurs vervangen door een "sociaal-culturele christenheid", waarin veralgemeende waarden als christelijk personalisme, "Gemeinschaftlichkeit" en

34 M. ELCHARDUS & A. DERKS, Culture Conflict and its Consequences for the Legitimation Crisis, *Res Publica*, 38(2), 1996, 237-253; M. ELCHARDUS & K. PELLERIAUX, De polis verdeeld. Hoe de kiezers links en rechts herdefiniëren, pp. 183-210 in M. SWYNGEDOUW et.al. (red.), *De (on)redelijke kiezer*. Acco, Leuven 1998.

TABEL VII

Score voor de netwerkpartij, per opleidingsniveau

opleidingsniveau:	laag	midden	hoog
Christelijke zuil: percentage CVP-stemmen			
integratie in zuil			
0	8.8	7.2	4.8
1	35.8	19.6	19.8
2+	65.7	51.6	42.6
verschil 0/2+	+56.9	+44.4	+37.8
Socialistische zuil: percentage SP-kiezers			
integratie in zuil			
0	7.2	6.6	4.6
1	39.9	34.5	25.8
2+	57.9	71.2	53.3
verschil 0/2+	+50.7	+64.6	+48.7

solidariteit de boventoon voeren³⁵. Dergelijke waarden keren inderdaad vaak terug in het discours van de christelijke zuilelites, maar Huyse betwijfelt of ze ook beantwoorden aan de reële waardenpatronen van het publiek van de christelijke organisaties: "Zo is het de vraag in hoeverre de subculturele verschillen, waarvan sprake, werkelijk een levende realiteit zijn. Billiet zelf zegt dat de gegevens waarop hij leunt bijna uitsluitend het publiek discours van de zuilelites en hun opinie-makers weerspiegelen. Er is grote onzekerheid over de mate waarin de aangesloten leden dit (nieuwe) zelfbewustzijn delen."³⁶

Op basis van de gegevens van TOR98 kunnen we nagaan of er op het niveau van de houdingen (nog) significante verschillen optreden tussen het publiek van de verschillende zuilen. We beschikken in de survey over een relatief groot aantal attitudeschalen. Hoewel geen enkele van deze schalen op zich echt geschikt is om het begrip 'socio-culturele christenheid' volledig te capteren, kunnen we op deze manier wel een aantal houdingen in beeld brengen die representatief zijn voor dit waardencomplex.

In Tabel VIII bekijken we door middel van partiële correlaties het verband tussen de integratie in de diverse zuilen, en deze houdingen. Een eerste vaststelling wordt dan dat er inderdaad een verband optreedt: blijkbaar is er dus inderdaad sprake van een zekere relatie tussen zuillidmaatschap en sommige waarden. Ten tweede moeten we echter vaststellen dat dit verband zeker niet rechtlijnig is, maar belangrijke variaties vertoont, naargelang de concrete houding en de specifieke zuil. Met andere woorden: de ideologische zuilinhoud heeft wel degelijk een in-

35 J. BILLIET & K. DOBBELAERE, *Godsdienst in Vlaanderen. Van kerk katholicisme naar sociaal-kulturele kristenheid*. Davidsfonds, Leuven 1976; K. DOBBELAERE, *Het 'Volk-Gods' de mist in? Over de Kerk in België*. Acco, Leuven 1988.

vloed. Er is niet alleen een invloed van het feit dat men lid is van verenigingen, of zelfs dat men lid is van het verzuilde verenigingsleven, maar ook nog heel specifiek van het feit dat men lid is van ofwel de christelijke, de socialistische of de liberale zuil.

TABEL VIII

Verband tussen zuilintegratie en houdingen

houding	christelijke		socialistisch		liberale		verzuild		niet-verzuild	
	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b
individualisme	-.07*	-.07*	.03	-.02	.07**	.06*	-.02	-.06*	-.16**	-.09**
autoritarisme	-.00	.00	.02	-.02	.04	.03	.03	.00	-.14**	-.07*
etnocentrisme	-.00	.00	-.01	-.05	.05	.04	.01	-.02	-.13**	.06*
politieke machteloosheid	-.12**	-.12**	.02	-.00	.04	.04	-.09**	-.11**	-.08**	-.02
tradition. rollen	.02	.03	.02	-.03	-.00	-.03	.04	-.01	-.14**	-.06
nieuwe breukl.	-.03	-.03	.02	-.05	.05	.04	.00	-.05	-.18**	-.08*
econ.breuklijn	.01	.00	-.13**	-.11**	-.01	-.01	-.09**	-.08**	.08**	.01
sociaal-katholiek	.09**	.08**	.02	.04	-.01	-.01	.11**	.12**	.02	.05
vakbond-discours	.06*	.06	-.02	-.03	.03	.04	.07*	.06	-.04	-.01
onveiligheidsgev.	-.05	-.05	-.03	-.04	.04	.02	-.06*	-.07*	-.15**	-.07*
toekomstpersp.	.08**	.09**	-.07**	-.05	-.01	.00	.04	.06*	.18**	.08**
vertrouw.instell.	.16**	.15**	.00	.02	-.02	-.02	.16**	.18**	.02	-.02

Partiële correlaties. a: zero-order correlatie; b: partiële correlatie na controle op leeftijd, geslacht, inkomen en opleiding. * = sign. < .05; ** = sign. < .01

Uit de analyse blijkt dat er belangrijke verschillen optreden naargelang de houding en de ideologische opstelling van de verenigingen. Dat blijkt bijvoorbeeld als we de analyse bekijken met betrekking tot het utilitair individualisme (de eerste rij in Tabel VIII). Het gaat hier om een stevige schaal van vier Likert-items waarbij gepeild wordt naar een individualistische levensopvatting³⁷. Er is nauwelijks een verband tussen socialistische zuilintegratie en individualisme, maar dit verband is er wel met christelijke zuilintegratie (negatief verband) en liberale zuilintegratie (positief verband) (zie Tabel IX). Tabel IX maakt duidelijk dat er geen sprake is van een eenduidig verband tussen lidmaatschap van organisaties en houdingen: dit effect is wel degelijk afhankelijk van de specifieke ideologie van de organisaties waarbinnen met participeert³⁸.

37 De meeste schalen in deze analyse zijn ontleend aan, en worden beschreven in M. ELCHARDUS & P. HEYVAERT, *Soepel, flexibel en ongebonden. Twee laat-moderne generaties vergeleken*. VUB Press, Brussel 1990, ELCHARDUS & PELLERIAUX, *l.c.*; ELCHARDUS & DERKS, *l.c.*; M. ELCHARDUS, *Gekaapte deugden*. Over de nieuwe politieke breuklijn en de zin van limieten, *Samenleving en Politiek*, 1994, 1(1), 20-27. In deze survey haalden de vier items van de individualisme-schaal een Cronbach's α van .75, en bij een principale componentenanalyse was er een factor met een eigenwaarde van 2,30 en 58 % verklaarde variantie. Een kenmerkend item voor de individualisme-schaal is het peilen naar instemming met de uitspraak "De mensheid, onze naasten, solidariteit,... wat een onzin allemaal, iedereen moet eerst voor zichzelf zorgen en zijn belangen verdedigen".

TABEL IX
Individualisme in de christelijke en liberale zuil

Christelijke zuil			Liberale zuil		
0	(n=336)	35.21	0	(n=960)	33.97
1	(363)	34.15	1	(58)	36.35
2	(246)	35.49	2+	(30)	43.63
3	(69)	33.00	-		-
4+	(30)	23.18	-		-

Gemiddelde score op een gestandaardiseerde schaal voor utilitair individualisme (0-100), per graad van zuilintegratie. Ruwe data, niet gecontroleerd voor achtergrondvariabelen.

Als we de overige houdingen overlopen die in Tabel VIII worden opgenomen, zullen we ons vooral beperken tot die houdingen die een sterk significant verband vertonen met zuilintegratie. De steun voor een meer autoritaire en hiërarchische maatschappij-ordening vertoont geen verband met een van de zuilen, maar staat wel in sterk negatief verband met deelname aan het niet-verzuilde verenigingsleven³⁹. Ook wat etnocentrisme betreft is er bij geen enkele zuil een significant effect⁴⁰. Dit is opmerkelijk, omdat we daarnet gezien hebben dat leden van de socialistische zuil beduidend vaker op het Vlaams Blok stemmen dan leden van de christelijke zuil, en omdat we uit eerder onderzoek weten dat etnocentrisme juist een van de determinanten is van een Vlaams Blok-stem⁴¹. In principe zouden de leden van de socialistische zuil dus een negatievere visie moeten hebben op de aanwezigheid van migranten dan leden van de christelijke zuil. Dit is niet het geval: er is zelfs een zwak negatief verband tussen socialistische zuilintegratie en etnocentrisme. De conclusie is dan ook dat bij een gelijk niveau van etnocentrisme, leden van de socialistische zuil vlugger de stap naar het Vlaams Blok zullen zetten dan leden van de christelijke zuil. Dit kan enerzijds verklaard worden vanuit de sterkere bindingskracht van de christelijke zuil, maar het kan anderzijds ook verklaard worden door een gevoel van populistische ontvoogding, waardoor leden van de socialistische zuil minder remmingen zullen hebben om hun etnocentrisme te vertalen in een Vlaams Blok-stem⁴².

38 M. ELCHARDUS, *Op de ruïnes van de waarheid. Lezingen over tijd, politiek en cultuur*. Kritak, Leuven 1994.

39 In deze survey haalden de vier items van de autoritarisme-schaal een Cronbach's α van .63, en bij een principale componentenanalyse was er een factor met een eigenwaarde van 1,91 en 48 % verklaarde variantie.

40 In deze survey haalden de vijf items van de etnocentrisme-schaal een Cronbach's α van .78, en bij een principale componentenanalyse was er een factor met een eigenwaarde van 2,65 en 53 % verklaarde variantie.

41 M. ELCHARDUS, Class, Cultural Re-alignment and the Rise of the Populist Right, pp. 41-63 in A. ERSKINE, M. ELCHARDUS, S. HERKOMMER & J. RYAN (eds.), *Changing Europe*. Avebury, Aldershot 1996; K. PELLERIAUX, Vrijheid, gelijkheid en zachte waarden, pp. 95-118 in H. De WITTE (red.), *Bestrijding van racisme en rechts-extremisme*. Acco, Leuven 1997.

42 M. ELCHARDUS, K. DESCHOUWER, K. PELLERIAUX & P. STOUTHUYSEN, Hoe negatief kan vrijheid zijn? Ongeloof, vrijzinnigheid en populistische ontvoogding, pp. 27-39 in M. SWYNGEDOUW et al. (red.), *Kiezen is verliezen*. Acco, Leuven 1993; ELCHARDUS, *Wordt het een leerrijke mislukking, l.c.*

De christelijke zuil blijkt dan weer een sterk negatief effect te hebben op gevoelens van politieke machteloosheid⁴³. Dit effect is niet aanwezig bij leden van de socialistische en de liberale zuil. Ook bij het meten van het vertrouwen in de overheidsinstellingen (de onderste rij in Tabel VIII) vinden we een gelijkaardig verband⁴⁴. Op basis van dit onderzoek kunnen we echter niet uitmaken of deze zuilspecifieke invloeden in eerste instantie kunnen toegeschreven worden aan de levensbeschouwelijke inhoud van de christelijke zuil, dan wel aan het feit dat deze zuil een dominante positie inneemt binnen de Vlaamse samenleving. Door deze positie hebben leden van de christelijke zuil objectief ook minder redenen om zich politiek machteloos te voelen⁴⁵. Ook uit empirisch onderzoek in Groot-Britannië blijkt dat diegenen die zich identificeren met de regeringspartij significant meer vertrouwen hebben in de overheidsinstellingen dan diegenen die zich met de oppositie-partij vereenzelvigen⁴⁶. Uit vergelijkend onderzoek blijkt bovendien dat in landen waar één partij stelselmatig de macht uitoefent, aanhangers van andere partijen een grotere kans hebben hun vertrouwen in de politieke instellingen te verliezen: "Cynicism is highest in countries which produce many persistent losers over successive elections, for example, systems governed by one-party predominant parties facing a fragmented opposition"⁴⁷. Het gevaar is niet volledig denkbeeldig dat een gelijkaardig, zij het milder fenomeen, zich ook voordoeft in de Vlaamse samenleving.

Het afwijzen van de traditionele roloppvattingen over vrouwen en mannen blijkt vooral aanwezig bij leden van de niet-verzuilde verenigingen⁴⁸. Bij de christelijke zuil, daarentegen, vinden we als enige een zeer zwak positief verband. Traditionele roloppvattingen blijken wel sterk te leven bij de kerngroep die zeer intens geïntegreerd is in de christelijke zuil. Dit vormt in zekere zin een paradox, omdat we in hoofdstuk 2 gezien hebben dat juist het niet-verzuilde verenigingsleven het traditionele participatiepatroon volgt (met een sterke oververtegenwoordiging van mannen), terwijl de christelijke zuil er als enige in slaagt evenveel vrouwen als mannen aan te trekken. Ook in dit verband stellen we dus vast dat er niet altijd een rechtlijnig verband bestaat tussen attitudes en reëel gedrag.

43 In deze survey haalden de zes items van de schaal voor politieke machteloosheid een Cronbach's α van .80, en bij een principale componentenanalyse was er een factor met een eigenwaarde van 3,0 en 51 % verklaarde variantie.

44 M. ELCHARDUS & W. SMITS, Het vertrouwen van de Vlamingen in politiek, overheid en instellingen in tijds van affaires, pp. 45-91 in L. BRAL (red.), *Vlaanderen Gemeenschap! De Vlaamse overheid en het waarde-onderzoek*. Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Brussel 1998. Bij de hier gerapporteerde analyse hebben we ons beperkt tot de overheidsinstellingen *sensu stricto*, en hebben we geen rekening gehouden met het vertrouwen in de kerk.

45 M. HOOGHE, Sociale cohesie en pluralisme binnen het verenigingsleven, paper gepresenteerd op de Marktdag van de Nederlandse Sociologen Vereniging, Utrecht, 27 mei 1999; M. HOOGHE, Participatie en politieke gelijkheid. *Ethiek en Maatschappij*, 2(2), 1999, 81-103.

46 K. NEWTON, Social and political trust in established democracies, pp. 169-187 in P. NORRIS (ed.), *Critical Citizens. Global Support for Democratic Governance*. Oxford University Press, New York 1999, p. 183.

47 P. NORRIS, Institutional Explanations for Political Support, pp. 217-245 in NORRIS (ed.), *Critical Citizens*, p. 234.

48 In deze survey haalden de vijf items van de schaal rond traditionele roloppvattingen een Cronbach's α van .75, en bij een principale componentenanalyse was er een factor met een eigenwaarde van 2,53 en 51 % verklaarde variantie.

Voor de vrouwelijke leden van de christelijke zuil is er blijkbaar geen tegenstelling tussen het feit dat ze aan de ene kant gehecht blijven aan traditionele rolopvattingen, maar anderzijds wel hoge participatieniveaus vertonen. Voor beide zuilen noteren we dus een op het eerste gezicht paradoxale relatie tussen waarden en gedragspatronen. De leden van de socialistische zuil zijn niet racistischer dan anderen, maar stemmen wel vaker op het Vlaams Blok; de leden van de christelijke zuil denken traditioneler over man/vrouw-verhoudingen, maar dat belet niet dat juist in deze zuil vrouwen het meest actief zijn.

Het benadrukken van de economische breuklijn is sterk aanwezig binnen de socialistische zuil, en blijft sterk significant na controle⁴⁹. Dit duidt er dat binnen deze zuil de ideologie-gebonden aandacht voor het verkleinen van klasseverschillen aanwezig blijft. Vooral bij de christelijke zuil vinden we een positief verband met een sociaal-katholiek en een vakbondsvertoog, terwijl dit bij leden van de liberale zuil geen significant verband oplevert. Binnen deze twee vertoegen wordt de nadruk gelegd op de noodzaak van een gezamenlijke inzet voor het verbeteren van de levenscondities⁵⁰. Dit sociaal-katholiek vertoog sluit allicht het dichtst aan bij de socio-culturele christenheid, die volgens Dobbelaere en Billiet de kenmerkende ideologie vormt van de christelijke zuil. Leden van de christelijke zuil en van het niet-verzuilde verenigingsleven blijken ook een rooskleuriger toekomstperspectief te koesteren dan de leden van de andere zuilen⁵¹.

De schaal 'verzuild' blijkt op een aantal houdingen wel een sterk effect te hebben, maar meestal ligt dit in het verlengde van het effect van de christelijke zuil, die immers instaat voor het leeuwenandeel van het verzuilde lidmaatschap. Slechts in een beperkt aantal gevallen wordt het effect van de christelijke zuil nog versterkt. Bij het niet-verzuilde verenigingsleven, ten slotte, is het opvallend dat er een groot verschil optreedt tussen de bruto- en de netto-effecten. Dit duidt er op dat de leden van de niet-verzuilde verenigingen op het vlak van de houdingen wel duidelijk afwijken van de algemene bevolking, maar dat dit waarschijnlijk eerder een gevolg is van het feit dat het hier om hooggeschoolden gaat, dan dat we hier een gevolg in moeten zien van hun niet-verzuilde participatie. In hoofdstuk 2 hebben we immers gezien dat juist de niet-verzuilde verenigingen vooral recrutereren bij hogergeschoolden.

⁴⁹ In deze schaal wordt gepeild naar de steun voor het verkleinen van economische ongelijkheden in de samenleving. De vijf items van deze schaal haalden een Cronbach's α van .71, en bij een principale componentenanalyse was er een factor met een eigenwaarde van 2,40 en 48 % verklaarde variantie.

⁵⁰ De zeven items van het sociaal-katholiek vertoog haalden een Cronbach's α van .83 en bij een principale componentenanalyse was er een factor met een eigenwaarde van 3,63 en 52 % verklaarde variantie. Het meest kenmerkende item voor dit vertoog is de uitspraak: "Je wordt pas echt mens indien je je bekommert en inzet voor je medemensen" (cfr. M. ELCHARDUS & A. DERKS, Vertogen over de relatie individu-samenleving, *Etbiek & Maatschappij*, 1(3), 1998, 3-26). In de vakbondsschaal ligt de nadruk op de noodzaak van een gezamenlijke inzet. Deze vier items haalden een Cronbach's α van .70, en bij een principale componentenanalyse was er een factor met een eigenwaarde van 2,19 en 46 % verklaarde variantie.

⁵¹ In deze schaal wordt gepeild naar de toekomstverwachtingen van de respondent. De vijf items van deze schaal haalden een Cronbach's α van .69, en bij een principale componentenanalyse was er een factor met een eigenwaarde van 2,1 en 53 % verklaarde variantie.

De partiële correlatiecoëfficiënten die we rapporteren in Tabel VIII vertellen echter maar een deel van het verhaal, omdat deze analyse-methode enkel gevoelig is voor lineaire effecten. We verwachten met andere woorden een rechtlijnig verband tussen de mate van zuilintegratie en het optreden van de desbetreffende houding. Wanneer we het nader bekijken, merken we echter op dat de waargenomen verschillen niet altijd even rechtlijnig zijn. In Tabel X geven we een overzicht van de afwijkingen ten opzichte van het populatiegemiddelde voor een aantal van deze houdingen. Het gaat om Z-scores, met andere woorden de afwijkingen worden uitgedrukt met als eenheid de standaardafwijking, zodat vergelijkingen tussen de schalen gemakkelijker worden. Bij de christelijke zuil hebben we vier categorieën kunnen onderscheiden (met resp. geen, een, twee en drie of meer christelijke lidmaatschappen), bij de socialistische slechts drie groepen (met resp. geen, een en twee of meer socialistische lidmaatschappen) omwille van de kleinere aantallen. We zien vooral bij de socialistische zuil dat een aantal verschillen eerder curvilineair verlopen, en dus niet tot uiting komen in de correlatiecoëfficiënten. Dat belet echter niet dat het hier toch om maatschappelijke relevante verschillen kan gaan tussen de verschillende zuilpublieken. Als we willen nagaan in hoeverre de zuilen responderen met aparte subculturen, impliceert dit immers niet noodzakelijk een lineair verband tussen mate van zuilintegratie en de gemeten houdingen. Opvallend is voorts dat we vooral bij de sterk zuilgeïntegreerden (met 3 of meer lidmaatschappen voor de christelijke, en 2 of meer voor de socialistische zuil) grote afwijkingen terugvinden, terwijl die verschillen eerder gering blijven voor de matig zuilgeïntegreerden.

TABEL X

Houdingen naar mate van zuilintegratie voor de christelijke en socialistische zuil

aantal lidm.	Christelijke Zuil					Socialistische Zuil			
	0	1	2	3+	sign.	0	1	2+	sign.
n	336	363	246	103	-	786	174	94	-
individualisme	.00	.02	.07	-.26	.02	.02	-.03	-.07	ns
autoritarisme	-.02	-.01	.07	-.04	ns	.00	.07	-.13	ns
etnocentrisme	.02	-.06	.13	-.17	.03	.01	.01	-.14	ns
tradition. rollen	-.07	.03	.02	.07	ns	.01	-.02	-.08	ns
pol. machteloos	.09	.02	.02	-.43	.00	-.02	.05	.09	ns
nieuwe breukl.	-.01	.00	.11	-.23	.01	.01	-.01	-.09	ns
econ.breuklijn	-.06	.05	-.01	.05	ns	.07	-.15	-.30	.00
sociaal-katholiek	-.02	-.09	.03	.30	.00	-.03	.08	.06	ns
vakbond-discours	-.02	-.11	.12	.17	.01	-.01	.03	-.01	ns
onveiligheidsgev.	.02	.01	.04	-.22	ns	-.01	.13	-.17	.04
toekomstpersp.	-.06	-.01	-.03	.27	.01	.04	-.11	-.12	.04
vertrouw.instell.	-.10	-.10	.06	.55	.00	.02	-.03	-.07	ns

Z-scores voor de desbetreffende houding (afwijking ten opzichte van populatiegemiddelde met standaardafwijking als eenheid), gecontroleerd voor leeftijd, geslacht, inkomen en opleiding. Significatieniveaus op basis van MCA-analyse. Significantie na controle op achtergrondvariabelen.

De gegevens in de tabellen VIII en X tonen aan dat er op het vlak van de houdingen wel degelijk significante verschillen optreden tussen de verschillende zuilpublieken. Die verschillen blijven overeind, ook na controle op leeftijd, inkomen, geslacht en onderwijsniveau. Wel dient opgemerkt te worden dat de waargenomen correlaties over het algemeen aan de zwakke kant zijn: er is dus duidelijk geen sprake van totaal gescheiden werelden. Voor de liberale zuil noteren we weinig opvallende effecten, terwijl de socialistische en de christelijke wel een duidelijk significant effect hebben, maar in een aantal gevallen verloopt dit in dezelfde richting. Slechts voor een beperkt aantal houdingen lopen de christelijke en de socialistische zuil echt uit elkaar op het vlak van de houdingen.

Een mogelijke kritiek op deze analyse is echter dat we niet zozeer de graad van zuilintegratie meten, maar wel de graad van maatschappelijke activiteit. Het is inderdaad zo dat, naarmate de respondenten actief zijn in meer verenigingen, ze in het algemeen ook een hogere score zullen halen op de schaal voor zuilintegratie. Wie lid is van drie christelijke organisaties 'stijgt' immers drie eenheden op de schaal voor christelijke zuilintegratie. Het is dus in principe mogelijk dat we niet zozeer de effecten meten van zuilintegratie, maar onrechtstreeks wel de effecten van intense participatie aan het verenigingsleven. De waargenomen verschillen tussen de zuilen kunnen eventueel ook worden toegeschreven aan het feit dat de leden van de ene zuil actiever zijn in het verenigingsleven dan leden van de andere zuil, waardoor we te maken hebben met een schijnrelatie tussen zuilinhoud en houdingen.

Om deze kritiek op te vangen, presenteren we in Tabel XI een strengere controle op de relatie tussen zuilintegratie en attitudes. In deze analyse hebben we twee extra controles ingevoerd. Een eerste controlevariabele betreft het aantal verenigingen waarvan de respondent in het totaal actief lid is. Het kan hierbij zowel gaan om verzuilde, als om niet-verzuilde organisaties. Een tweede bijkomende controlevariabele is de tijd die de respondent besteedt aan activiteiten in het kader van vrijwillige organisaties. We controleren, met andere woorden, voor de mate van activiteit in het verenigingsleven tout court. Het betreft hier een bijzonder strenge controle omdat de mate van activiteit zelf een controlevariabele wordt. Bij de respondent die lid is van drie christelijke verenigingen voeren we als controle in de analyse het lidmaatschap van drie verenigingen in, en de tijd die daaraan besteed wordt. Wat overblijft als netto-effect is een puur uitgebeend effect van de ideologische kleur van de organisaties waarin de respondent actief is. Als er in deze analyse nog een significant netto-effect overblijft kan dat dus niet verklaard worden vanuit het feit dat b.v.b. leden van de christelijke zuil actiever zouden zijn dan niet-leden of dan leden van de andere zuilen. Het effect kan dan worden toegeschreven aan het christelijk karakter van de verenigingen waarvan de respondent lid is. Men kan echter discussiëren over de vraag of deze controle niet al te streng is. Als we immers vaststellen dat leden van de christelijke zuil over het algemeen actiever zijn dan leden van de andere zuilen, kunnen we de activiteitsgraad beschouwen als een in te bouwen controlevariabele, zoals we dat in Tabel XI gedaan hebben. Maar het omgekeerde standpunt, waarbij we die verhoogde activiteitsgraad juist beschouwen als een kenmerk van de christelijke ideologie is in zekere zin even verdedigbaar. Methodologisch hebben we echter voor de strengste oplossing gekozen, waarbij we de activiteitsgraad in dit geval als een controlevariabele hebben beschouwd.

Tabel XI laat, zoals verwacht kon worden bij een dergelijke strenge controle, een aanzienlijke verzwakking zien van de effecten. Lidmaatschap van de christelijke zuil behoudt een significant effect op politieke machteloosheid en het ver-

trouwen in de overheidsinstellingen. Socialisten blijven beduidend hoger scoren inzake het bestrijden van sociaal-economische ongelijkheid. Bij de liberale zuil blijft alleen het positieve verband met de individualisme-schaal overeind. Lid zijn van een zuil blijft significant verbonden met het vertrouwen in de overheidsinstellingen, reduceert het gevoel van politieke machteloosheid, en is positief gecorreleerd met het belang dat gehecht wordt aan het tegengaan van socio-economische ongelijkheid en aan de noodzaak van gemeenschappelijke inzet (sociaal-katholiek vertoog). Leden van de niet-verzuilde verenigingen, ten slotte, hebben minder vertrouwen in de overheidsinstellingen.

TABEL XI

Verband tussen zuilintegratie en houdingen, met strengere controle op effecten

houding	christelijke		socialistisch		liberale		verzuild		niet-verzuild	
	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b
individualisme	-.07*	-.01	.03	-.02	.07**	.07*	-.02	.00	-.16**	-.01
autoritarisme	-.00	.02	.02	-.01	.04	.03	.03	.02	-.14**	-.05
etnocentrisme	-.00	.02	-.01	-.05	.05	.04	.01	.01	-.13**	-.03
politieke machteloosheid	-.12**	-.08*	.02	-.00	.04	.04	-.09**	-.07*	-.08**	.04
tradition. rollen	.02	.05	.02	-.03	-.00	-.03	.04	.01	-.14**	-.04
nieuwe breukl.	-.03	.01	.02	-.05	.05	.04	.00	-.00	-.18**	-.02
econ.breuklijn	.01	-.00	-.13**	-.11**	-.01	-.01	-.09**	-.10**	.08**	.01
sociaal-katholiek	.09**	.04	.02	.04	-.01	-.01	.11**	.08*	.02	-.01
vakbond-disc.	.06*	.05	-.02	-.03	.03	.02	.07*	.05	-.04	-.03
onveiligheidsgev.	-.05	-.03	-.03	-.04	.04	.03	-.06*	-.05	-.15**	-.04
toekomstpersp.	.08**	.05	-.07**	-.05	-.01	.00	.04	.02	.18**	.03
vertrouw.instell.	.16**	.13**	.00	.02	-.02	-.02	.16**	.15**	.02	-.07*

Partiële correlatiecoëfficiënten. a: zero-order correlatie, b: partiële correlatie na controle op leeftijd, geslacht, inkomen, opleiding, lid van aantal verenigingen en tijd besteed aan verenigingen. * = sign. < .05; ** = sign. < .01

De analyse die gepresenteerd wordt in de tabellen VIII en XI toont, met andere woorden aan dat de leden van de zuilen een specifieke ideologie huldigen, en dat is vooral het geval bij de christelijke en de socialistische zuil. De verschillen zijn wel aan de zwakke kant: van een overweldigende invloed is duidelijk geen sprake. We kunnen ook geen uitspraak doen over de causale structuur: de relatie kan zowel verklaard worden vanuit een socialisatie-effect als vanuit een proces van zelfselectie, dan wel een combinatie van beiden⁵². Als het echter gaat om de vraag of zuilen beantwoorden aan specifieke subculturen, is deze causale structuur ook minder relevant: het belangrijkste wordt dan te weten *dat* er verschillen optreden.

52 P. DEKKER, De civil society als kader van onderzoek, pp. 15-31 in Dekker (red.), *Vrijwilligerswerk vergeleken*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 1999; M. HOOGHE, *Voluntary Associations and Social Capital*. Paper Presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association, Atlanta, 2-5 september 1999.

Verzuiling blijkt dus een veel sterkere relatie te vertonen met stemgedrag dan met het huldigen van specifieke houdingen. We hebben net gezien dat, inzake stemgedrag, de zuilbinding sterk verzwakt bij jongere generaties. We hebben geprobeerd na te gaan of deze verzwakking ook optreedt op het niveau van de houdingen. De resultaten van deze analyse zijn echter niet rechtlijnig, en vertonen een grote variatie per zuil en per houding. Wel lijkt het duidelijk dat de klassieke economische tegenstellingen fel verzwakken bij de jongere generaties, ongeacht hun mate van zuilintegratie. Op andere houdingen, daarentegen, blijft het zuil-effect relatief constant doorheen de generaties. Een probleem bij dergelijke analyse is echter dat er tussen de verschillende leeftijdsgroepen grote verschillen optreden inzake de houdingen. Die sterke generatie-invloed maakt het moeilijk nog aparte zuilinvloeden te onderkennen.

De vaststelling dat de effecten van lidmaatschap zuilspecifiek zijn is niet alleen belangrijk voor het verzuilingsdebat zoals dat door de Vlaamse sociologen en politologen wordt gevoerd, doch ook voor de internationale discussie over vrijwillige verenigingen. Binnen de door het werk van Robert Putnam gepopulariseerde literatuur rond *social capital* wordt over het algemeen uitgegaan van een eenduidig en positief effect van lidmaatschap: eender welke verenigingsactiviteit leidt tot de creatie van social capital⁵³. Tabel VIII toont echter aan dat deze vaststelling op zijn minst dient genuanceerd te worden. Ten eerste blijken de effecten bijzonder sterk te variëren naargelang het soort houding dat men bestudeert. Ten tweede blijkt dat ook de ideologische inhoud van de vereniging een eigen, rechtstreekse invloed heeft, los van de graad van activiteit an sich.

Onze analyse toont aan dat het verenigingsoptimisme dat bijvoorbeeld tot uiting komt in het recente werk van Nancy Rosenblum op zijn minst dient genuanceerd te worden⁵⁴. Rosenblum gaat er van uit dat de deelname aan het verenigingsleven in gelijk welke omstandigheden een positieve invloed zal hebben. Zelfs racistische of separatistische organisaties hebben volgens haar nog een matigende invloed: indien men de racisten aan hun individuele lot zou overlaten, zouden ze volgens haar nog negatievere standpunten huldigen dan wanneer ze de matigende invloed van de organisaties ondergaan. Onze data tonen echter aan dat lidmaatschap zeker niet op een dergelijke manier als panacee functioneert, integendeel. Naarmate personen sterker geïntegreerd zijn in de christelijke zuil, huldigen ze meer traditionele opvattingen over de rolverdeling tussen vrouwen en mannen. Naarmate personen meer geïntegreerd zijn in de socialistische zuil, koesteren ze meer radicale opvattingen over de wenselijkheid van economische gelijkheid. Personen die sterk geïntegreerd zijn in de liberale zuil, hebben een individualistischer waardenpatroon dan diegenen die zwak geïntegreerd zijn in de liberale wereld, of helemaal geen banden hebben met die zuil. Het veralgemeende optimisme van Rosenblum is dus niet gewettigd: participatie versterkt

53 R. PUTNAM, *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press, Princeton 1993; Id., *Bowling Alone: America's Declining Social Capital*, *Journal of Democracy*, 6(1), 1995, 65-78; M. LEVI, Social and Unsocial Capital, *Politics & Society*, 24, 1996, 45-55; D. STOLLE & Th. ROCHON, Are All Associations Alike? Member Diversity, Associational Type, and the Creation of Social Capital, *American Behavioral Scientist*, 42(1), 1998, 47-65.

54 N. ROSENBLUM, *Membership and Morals. The Personal Uses of Pluralism in America*. Princeton University Press, Princeton 1998; Id., Compelled Association. Public Standing, Self-Respect, and the Dynamics of Exclusion, pp. 75-108 in A. GUTMANN (ed.), *Freedom of Association*. Princeton University Press, Princeton 1998.

de reeds bestaande houdingen, waarbij het van de ideologische opties van de vereniging afhangt welke houdingen precies aangewakkerd worden ⁵⁵.

VI. Besluit

Op basis van de survey TOR98 kunnen we concluderen dat verzuiling op micro-niveau nog wel degelijk voorkomt binnen de Vlaamse samenleving. Er blijkt een sterke ideologische congruentie op te treden tussen keuze inzake vakbond, mutualiteit, verenigingen en stemgedrag. Ook op het vlak van de houdingen zien we een verschil optreden tussen vooral dan de socialistische en de christelijke zuil, zij het dat de verschillen in dit verband veel minder uitgesproken zijn dan wat betreft de relatie met het stemgedrag. Het is wel zo dat we in deze survey geen gegevens hebben over een aantal kernaspecten van de verzuiling, zoals de keuze van het onderwijsnet of de transitie van zuillidmaatschap vanuit het gezin van herkomst.

De survey TOR98 bestaat bovendien slechts uit een momentopname in het voorjaar van 1998. Op basis van deze gegevens kunnen we dus geen uitspraken doen over de historische ontwikkeling in verband met de verzuiling. Als we vaststellen dat er een correlatie van .45 optreedt tussen lidmaatschap van de christelijke zuil en een stem voor de CVP, kunnen we hieruit niet afleiden dat dit vroeger ooit anders is geweest. Wel willen we in dit verband waarschuwen voor een al te monolithische visie op het verleden van de zuilen: het is waarschijnlijk nooit zo geweest dat alle leden van de christelijke mutualiteit op de christelijke partij stemden en lid waren van de christelijke vakbond, en bovendien een katholiek dagblad lezen. Hellemans stelt in dit verband zeer terecht: "Al te weinig wordt de modelgelovige van Rogier of de modelsocialist van Vandervelde onderscheiden van de modale katholieken of socialisten. Alsof alle katholieken blindelings als een kudde schapen hun geestelijke leiders door dik en dun zouden volgen en alle socialisten zich dank zij hun klassebewustzijn in hun socialistische citadel verzamelden" ⁵⁶.

We hebben in de survey wel enige aanduidingen gevonden voor een dissociatieproces, waarbij vooral leden van de jongere generaties een grotere afstand lijken te bewaren ten opzichte van de traditionele zuilen. Dit belet echter niet dat we, net zoals Hellemans, moeten vaststellen dat deze zuilen een merkwaardige stabiliteit vertonen, ook op microniveau ⁵⁷. Op basis van deze surveygegevens kunnen we dan ook niet concluderen dat de berichten over het afsterven van de verzuiling in de Vlaamse samenleving foutief zouden zijn. Ze lijken wel enigszins voorbarig.

55 M. HOOGHE, *Content Matters. Differential Socialisation Effects of Participation in Voluntary Associations*, Paper Presented at the 22nd Annual Meeting of the International Society for Political Psychology, Amsterdam, 18-21 July 1999.

56 HELLEMANS, *Strijd om de moderniteit*, p. 32.

57 M. HOOGHE, *Verbände und Verbandssysteme in Belgien*. In: W. REUTTER, P. RUTTERS (Hrsg), *Verbände und Verbandssysteme in Europa*. Leske+Budrich, Opladen, 2000.

Summary: The persistence of pillarisation on a micro level in Flanders.

An analysis of survey data on membership, pillarisation, voting behaviour and attitudes.

Belgian society is traditionally portrayed as heavily pillarised, i.e. having a system of exclusive linkages between voluntary associations and political parties, resulting in the formation of a catholic, a socialist and a liberal 'pillar' within society. Recently, several authors have questioned the validity of this model. Our survey of the Flemish population, however, shows that pillarisation is an enduring feature of Flemish society. Membership of voluntary associations, trade unions and health insurance organisations remains ideologically motivated, and shows a high degree of consistency in this respect. Integration into a 'pillar' exerts a strong influence on voting behaviour, although this effect weakens in younger generations. Pillars also have significant, but weaker effects on attitudes like individualism, trust and solidarity. In the social capital research tradition, these differential effects of membership are often neglected. Although there are signs that pillarisation weakens in Flemish society, the system certainly has not disappeared.

Gesplitst stemmen bij de parlementsverkiezingen van 21 mei 1995: een analyse op basis van surveydata

---

Bart MADDENS

Docent aan het Departement Politieke Wetenschappen (Afdeling Politologie) van de Katholieke Universiteit Leuven

I. Inleiding

Vroeger kwam het in België geregeld voor dat de kiezer naar de stembus geroepen werd voor één enkele verkiezing. Dat was bijvoorbeeld het geval met de Europese verkiezingen en de gemeenteraadsverkiezingen. Maar sinds het Sint-Michielsakkoord is daar verandering in gekomen en is het laten samenvallen van verschillende verkiezingen op één dag de regel geworden: de gemeenteraadsverkiezingen worden voortaan systematisch gekoppeld aan de provincieraadsverkiezingen en de Europese verkiezingen aan de raadsverkiezingen. En uiteraard blijven ook de verkiezingen voor Kamer en Senaat samenvallen. Dit betekent concreet dat de kiezer niet één maar twee en, in uitzonderlijke gevallen, zelfs nog meer keuzes moet maken. De kiezer kan daarbij hetzij voor één enkele partij, hetzij voor verschillende partijen stemmen. In dat laatste geval spreken we van 'gesplitst stemmen', of - in het engelstalige jargon - van 'split ticket voting'.

De mogelijkheid tot het splitsen van de stem kan gewoonweg het gevolg zijn van het al dan niet toevallig samenvallen van verschillende verkiezingen op één enkele dag, zoals in België of de Verenigde Staten, maar kan ook inherent zijn aan het kiesstelsel. Dat laatste is het geval in landen met een gemengd kiesstelsel waarbij het Parlement deels op proportionele en deels op meerderheidsbasis wordt samengesteld¹. Dit houdt in dat de kiezer zowel een stem dient uit te brengen op een kandidaat van de eigen kieskring - die volgens het 'first past the post'-principe wordt verkozen (eerste stem), als op een nationale lijst (tweede stem).

Er bestaan twee fundamenteel verschillende verklaringsmodellen voor het fenomeen van 'split ticket voting'. Een eerste model gaat ervan uit dat het splitsen van de stem wijst op een gebrek aan politieke interesse en een onverschillige houding tegenover het politieke gebeuren. Een tweede model beschouwt het splitsen van de stem als een beleidsgerichte of 'rationele' keuze van kiezers die juist wel nauw bij de politiek betrokken zijn. De eerste verkiezingsstudies in de Verenigde Staten wezen eerder in de richting van het eerste model², maar in de meer recente literatuur staat de 'rationaliteit' van het gesplitst stemmen centraal. Het

---

1 In sommige landen (bv. Italië sinds 1994, Rusland sinds 1993,...) wordt een aantal zetels toegekend op basis van de eerste stem en een aantal op basis van de tweede. In andere landen (bv. Duitsland sinds 1949, Nieuw-Zeeland sinds 1996,...) wordt de tweede stem, op de nationale lijst, gebruikt om de afwijkingen van de evenredigheid die voortvloeien uit de verdeling op basis van de eerste stem (volgens het meerderheidsprincipe) te compenseren. In het eerste geval spreekt men van niet-compenserende gemengde kiesstelsels, in het tweede geval van compenserende.

2 A. CAMPBELL en W.E. MILLER, *The Motivational Basis of Straight and Split-Ticket Voting*, in: *American Political Science Review*, 51(1957), 293-312.

onderzoek naar 'split ticket voting' in gemengde kiesstelsels spitst zich daarbij vooral toe op de vraag in hoeverre het splitsen van de stem het resultaat is van een strategische berekening van de kiezer. Zo blijkt dat de kiezers minder geneigd zijn om hun eerste stem te geven aan een kandidaat van een kleine partij die toch weinig kans maakt om de meeste stemmen te krijgen in de kieskring. Een typisch Duits fenomeen is dat nogal wat kiezers hun tweede stem strategisch gebruiken om de verwachte coalitiepartner (Grünen of FDP) van hun voorkeurpartij over de vijf procent-drempel te helpen tillen. Over de mate waarin het Duitse gemengde kiesstelsel 'rationeel' kiesgedrag bevordert zijn de specialisten nochtans verdeeld. Sommigen benadrukken vooral dat de complexiteit van het systeem eerder tot ongeïnformeerd en lukraak kiesgedrag aanleiding geeft³, terwijl anderen vinden dat het stelsel juist wel aanzet tot een strategische en beleidsgerichte keuze⁴.

Relevanter voor de Belgische case is de literatuur over gesplitst stemmen bij samenvallende verkiezingen. Het vrij omvangrijke onderzoek naar 'split ticket voting' in de Verenigde Staten draait echter vooral rond de vraag waarom steeds meer kiezers bij presidents- en Congres- of Senaatsverkiezingen voor kandidaten van verschillende partijen stemmen en op die manier de kans op een 'divided government' - waarbij de president moet samenwerken met een andersgezind Parlement - verhogen. Volgens sommige auteurs zijn het vooral de ideologisch gematigde kiezers die door het uitbrengen van een gesplitste stem een machts-evenwicht tot stand willen brengen tussen de president enerzijds en het Congres en de Senaat anderzijds⁵. Een alternatieve benadering gaat ervan uit dat de kiezers andere verwachtingen koesteren tegenover een congreslid of senator dan tegenover een president: terwijl die laatste wordt beoordeeld op zijn budgettaire orthodoxie, wordt van de senatoren en congresleden juist verwacht dat ze zoveel mogelijk overheidsinvesteringen ("pork") in de wacht slepen voor de eigen

3 Zie bijv. E.JESSE, *Split-voting in the Federal Republic of Germany: An Analysis of the Federal Elections from 1953 to 1987*, in: *Electoral Studies*, 7 (1988), 109-124; H.SCHOEN en J.W.FALTER, *Split-Ticket Voting in German Federal Elections, 1953-1990. An Example of Sophisticated Balloting*. Paper presented at the 1988 American Political Science Association Meeting, Boston.

4 Zie bijv. K.BAWN, *Voter Responses to Electoral Complexity: Ticket-Splitting, Rational Voters and Representation in the Federal Republic of Germany*, in: *British Journal of Political Science*, 29 (1999), 487-505. Ook in Nieuw-Zeeland wijzen de eerste studies erop dat de complexiteit van het sinds 1996 ingevoerde compenserende gemengde kiesstelsel geen drempel vormt om een strategische gesplitste stem uitbrengen (S.BANDUCCI, J.KARP en J. VOWLES, *Strategic Voting in the 1996 New Zealand Election: Implications From a New Mixed System*. Paper presented at the 1998 American Political Science Association Meeting, Boston).

5 P.M.FIORINA, *Divided Government*. 2nd Edition. New York, Macmillan, 1996. Empirische toetsing van Fiorina's 'balancing'-theorie leidde niet tot eenduidige resultaten (voor een overzicht, zie: A.I.ABRAMOWITZ, K.L.SAUNDERS en J.WILLIAMSON, *Voting for Gridlock: Ticket-Splitting, Balancing, and Divided Government*. Paper presented at the 1998 American Political Science Association Meeting, Boston).

kieskring of staat. Het is dit verschil in verwachting dat leidt tot gesplitst stemmen⁶.

In deze bijdrage gaan we na in welke mate de Vlamingen op 21 mei 1995 gesplitst hebben gestemd voor de verkiezing van de Kamer, de Senaat en de Vlaamse Raad en op basis van welk model dit splitsgedrag kan worden verklaard. We doen dit op basis van het ISPO-onderzoek van 1995⁷, waarbij aan 2099 toevallig gekozen inwoners van het Vlaams Gewest, van 18 tot 79 jaar, onder meer werd gevraagd voor welke partij ze bij elk van de drie hogergenoemde verkiezingen stemden. Deze werkwijze heeft als voordeel dat we het al dan niet uitbrengen van een gesplitste stem kunnen relateren aan een veelheid van andere variabelen. Bovendien kunnen we, gebruik makend van de ISPO-paneldata, onderzoeken hoe de al dan niet gesplitste partijkeuze van 1995 zich verhoudt tot de partijkeuze bij de vorige verkiezingen, op 24 november 1991.

Het gebruik maken van surveydata heeft echter als nadeel dat het hoe dan ook slechts om ramingen gaat. Enerzijds zijn er de onvermijdelijke steekproeffouten, die echter voor een stuk kunnen gecorrigeerd worden door de data te wegen. Maar anderzijds is er ook het probleem dat de respondenten meer dan drie maanden na de verkiezingen werden geïnterviewd. Alhoewel de respondenten zoveel mogelijk werden geholpen om zich de verkiezingsdag en de gemaakte partijkeuze te herinneren⁸, zou het toch nogal gewaagd zijn om er zonder meer van uit te gaan dat die herinnering helemaal accuraat was.

In tabel I vergelijken we de verwachte stemmenpercentages voor de Kamer- en de Vlaamse Raadsverkiezingen met de steekproefpercentages, na weging volgens leeftijd, geslacht en partijkeuze voor de Kamer. Als gevolg van die weging zijn de verwachte en de bekomen verdeling voor de Kamerverkiezingen

6 G.C. JACOBSON, *The Electoral Origins of Divided Government: Competition in US House Elections 1946-1988*. Boulder, Westview Press, 1990. Voor een succesvolle empirische test van dit model, zie: R.M. ALVAREZ en M.M. SCHOUSEN, Policy Moderation or Conflicting Expectations? Testing the Intentional Models of Split-Ticket Voting, in: *American Politics Quarterly*, 21 (1993), 410-438.

7 De in deze paper gebruikte data werden verzameld door Prof. J. Billiet (promotor), Prof. M. Swyngedouw (projectleider), A. Carton en R. Beerten (wetenschappelijk medewerkers) van het Interuniversitair Steunpunt Politieke Opinieonderzoek (ISPO). Dit steunpunt wordt beheerd door de Federale Diensten voor Wetenschappelijke, Technische en Culturele Aangelegenheden. Noch het ISPO, noch de hogervermelde onderzoekers dragen enige verantwoordelijkheid voor de in deze paper gemaakte analyse en de interpretatie daarvan.

8 Zo werd aan de respondenten vooraf het volgende gevraagd: "Tracht u nu even de dag van de verkiezingen te herinneren. Het was toen vrij zonnig maar fris. Bent u toen heel vroeg 's morgens gaan stemmen, in de loop van de voormiddag, rond de middag, in de namiddag, bent u niet gaan stemmen of hebt u een volmacht gegeven?" Bovendien werden de respondenten er uitdrukkelijk aan herinnerd dat ze op 21 mei 1995 op drie lijsten hadden kunnen stemmen (zie hierover: J. BILLIET, *Voorstel voor bevraging van feitelijk complex stemgedrag drie tot vijf maanden na de verkiezingen van 21 mei 1995*. Ongepubliceerde werknoot. ISPO, 1995).

TABEL I

Verdeling van de stemmen voor de Kamer, de Senaat en de Vlaamse Raad in het Vlaams Gewest: verwachte verdeling en steekproefverdeling, na weging volgens geslacht, leeftijd en partijkeuze voor de Kamerverkiezingen in procenten.

	Kamer		Senaat		Vlaamse Raad	
	verwacht	steekproef	verwacht	steekproef	verwacht	steekproef
CVP	25.3	25.4	24.5	25.7	24.9	26.2
VLD	19.4	19.6	19.3	19.2	18.7	18.2
SP	18.5	18.8	19.2	19.6	18.1	17.7
VB	11.3	11.2	11	10.9	11.5	11.2
VU	6.9	6.7	7.7	6.1	8.3	7.8
AGA	6.5	6.4	5.4	7.6	6.6	7.4
andere	5.1	4.4	4.9	2.8	4.9	3.6
blanco/ongeldig	7.1	7.3	8	8	7.1	7.9
	N=1827 $X^2=2$ df=7 p=.96		N=1827 $X^2=39.6$ df=7 p=.0001		N=1827 $X^2=11.9$ df=7 p=.11	

gen bijna identiek⁹. Voor de Senaat en de Vlaamse Raad zijn de verschillen groter. De scores van de partijen lopen van verkiezing tot verkiezing licht uiteen, en die verschillen vinden we in bepaalde gevallen ook terug in de steekproef. Zowel in de steekproef als in werkelijkheid scoren de VLD en de SP het laagst voor de Vlaamse Raad, en haalt de SP een hoger procent voor de Senaatsverkiezingen. De steekproef geeft ook correct de hogere score weer van de VU voor de Raadsverkiezingen. Een aantal andere verschillen komen evenwel niet tot uiting in de steekproef. Volgens de steekproef haalt Agalev de beste uitslag bij de Senaatsverkiezingen, maar in werkelijkheid was die uitslag de slechtste voor de partij. Ook het feit dat de VU het voor de Senaat een stuk beter deed dan voor de Kamer komt niet tot zijn recht in de steekproef. Hetzelfde geldt voor de iets betere score van de CVP voor de Kamer. Het Vlaams Blok, tenslotte, behaalt zowel in werkelijkheid als in de steekproef een sterk gelijklopend resultaat voor de drie verkiezingen.

Voor de Vlaamse Raad is dit verschil tussen de verwachte en de bekomen verdeling niet statistisch significant. Voor de Senaat is dit wel het geval, voornamelijk als gevolg van de oververtegenwoordiging van Agalev-kiezers in de steekproef (X^2 -bijdrage: 16.3) en de ondervertegenwoordiging van kiezers voor andere partijen (X^2 -bijdrage: 15.8). Maar echt groot zijn deze afwijkingen niet te noemen.

⁹ De kleine verschillen zijn het gevolg van het feit dat we bij deze en de hiernavolgende analyses van de data van 1995 enkel rekening houden met de 1827 respondenten die voor alle drie de verkiezingen een partijkeuze (of een blanco of ongeldige stem) hebben gerapporteerd. Respondenten die voor één van de drie verkiezingen het antwoord schuldig bleven of die niet zijn gaan stemmen, laten we buiten beschouwing.

In wat volgt onderzoeken we eerst in welke mate de kiezers hun stem opsplitsen en tussen welke partijen ze dat doen. Daarna brengen we het profiel van de splitsende kiezer in kaart. In een volgende paragraaf beschrijven we drie specifieke deelelectoraten, namelijk het VLD/CVP-electoraat, het SP/CVP-electoraat en het VU/CVP-electoraat. Daarbij onderzoeken we op welke manier het uitbrengen van een gesplitste stem kan worden verklaard als een beleidsgerichte keuze. Tenslotte maken we gebruik van de ISPO-paneldata om een antwoord te vinden op de vraag hoe het splitsgedrag van de individuele kiezers evolueert van verkiezing tot verkiezing.

II. Gesplitst stemmen op 21 mei 1995

Voortgaande op de ISPO-verkiezingsurvey¹⁰ heeft 76.1% van het electoraat op 21 mei 1995 voor dezelfde partij gestemd¹¹. 23.9% heeft gesplitst gestemd, waarvan 3% voor drie verschillende partijen en 20.9% voor twee verschillende partijen. In die laatste groep is veruit het meest voorkomende patroon (bij 45.2%) dat er voor de Vlaamse Raad een andere keuze wordt gemaakt dan voor Kamer en Senaat (zie tabel II, onderste rij).

Op het niveau van de afzonderlijke stemmen kunnen we vier verschillende categorieën onderscheiden: (1) de deelstem van een volledige stem (A van AAA); (2) de hoofdstem van een in twee gesplitste stem (A van AAB); (3) de bijstem van een in twee gesplitste stem (B van AAB) en (4) de deelstem van een in drie gesplitste stem (A van ABC). In tabel II geven we voor elk van die soorten stemmen de verdeling over de politieke partijen¹². Daarnaast geven we in de tabel ook de verdeling van het totale aantal afzonderlijke stemmen dat op een partij werd uitgebracht. Dit totale aantal stemmen is logischerwijze drie keer zo groot als het aantal kiezers of respondenten.

De verdeling van het totale aantal stemmen leunt dicht aan tegen de verdeling voor de drie afzonderlijke verkiezingen. Een klein maar opmerkelijk verschil is wel dat er in totaal iets meer stemmen zijn uitgebracht op Agalev dan op de VU, alhoewel de VU Agalev achter zich laat voor elke afzonderlijke verkiezing. Aangezien de volledige stemmen kwantitatief veruit het zwaarst doorwegen wekt het weinig verwondering dat de verdeling ervan nauwelijks afwijkt van de totale ver-

10 Bij deze en de hiernavolgende analyses worden de data telkens gewogen volgens leeftijd, geslacht en partijkeuze voor de Kamerverkiezingen. Als gevolg daarvan verschilt de hier gemaakte schatting van de verdeling tussen de splitsende en de niet-splitsende kiezers lichtjes van een eerder gerapporteerde verdeling (B.MADDENS en W.DEWACHTER, Politieke belangstelling, kennis en onderlegdheid, in M.SWYNGEDOUW, J.BILLIET, A.CARTON en R.BEERTEN (red.), *De onredelijke kiezer. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen. Verkiezingen van 21 mei 1995*. Leuven, Acco, 1998, p.139-158).

11 Hierbij houden we ook rekening met de blanco- en ongeldige stemmen, die echter tot één enkele categorie worden samengevoegd. Een blanco-stem voor de Kamer en de Senaat en een ongeldige stem voor de Vlaamse Raad worden dus samen als een ongesplitste stem beschouwd. Kiezers die niet zijn gaan stemmen worden bij de analyse buiten beschouwing gelaten.

12 In het geval van de volledige stemmen, de hoofdstemmen en de bijstemmen komt die verdeling overeen met de verdeling van de kiezers, aangezien een kiezer die stemmen niet aan twee verschillende partijen kan geven. De in drie gesplitste stemmen daarentegen worden per definitie aan verschillende partijen gegeven, zodat we in dit geval enkel de stemmen en niet de kiezers over de afzonderlijke partijen kunnen verdelen.

TABEL II

Verdeling van de volledige, de hoofdstemmen, de bijstemmen, de in drie gesplitste stemmen en het totale aantal stemmen, in procenten.

	volledige stemmen	in twee gesplitste stemmen		in drie gesplitste stemmen	totale aantal stemmen
		hoofd-stemmen	bij-stemmen		
CVP	27.3	22.3	20.3	16.6	25.8
VLD	19.3	21	14.1	12	19
SP	19.5	16.3	16.7	15	18.7
VB	11.7	10.4	8.8	4.7	11.1
VU	5.1	10.6	15.3	14.7	6.9
AGA	6.3	8.4	9.9	15.4	7.2
andere	2.3	5.7	9.7	12.6	3.6
blanco/ongeldig	8.4	5.2	5.2	9.1	7.8
aantal stemmen (N=100%)	4170	764	382	165	5481
aantal respondenten	1390	382		55	1827
procent van het electoraat	76.1	20.9		3	100
		Kamer = Senaat: 45.2%			
		Kamer = Vl.Raad: 28.8%			
		Senaat = Vl.Raad: 26%			

deling. Toch zijn er een aantal opvallende verschillen. CVP en SP blijken iets beter te scoren bij de kiezers die ongesplitst stemmen, terwijl de VU en in mindere mate Agalev en de andere partijen relatief weinig stemmen halen in die groep. Het procent van de VU, Agalev en de andere partijen stijgt naarmate we naar rechts opschuiven in de tabel. Het zijn vooral de bijstemmen en de in drie gesplitste stemmen die in disproportionele mate naar Agalev, de VU en de nog kleinere partijen gaan. Agalev haalt het hoogste procent in de categorie van de in drie gesplitste stemmen (15.4%) en de VU in de categorie van de bijstemmen (15.3%). Beide partijen blijken dus voor een groot stuk te steunen op gedeelde stemmen.

In welke mate dat het geval is blijkt duidelijk wanneer we voor elke partij afzonderlijk het totale aantal kiezers opsplitsen volgens het soort stem die ze op die partij hebben uitgebracht (Tabel III). Dit totale electoraat van een partij bestaat uit alle kiezers die minstens één keer voor die partij gestemd hebben. Het bevat naast de volledige kiezers ook de kiezers die slechts één of twee keer voor de partij hebben gestemd. Het verschil tussen dit totale electoraat enerzijds en de afzonderlijke electoraten voor Kamer, Senaat en Vlaamse Raad anderzijds is relatief gezien het grootst bij de partijen die het meest steunen op gedeelde stemmen, namelijk de VU en Agalev. In totaal blijkt 10.1% van alle kiezers minstens één keer voor Agalev te hebben gestemd, en 10.7% minstens één keer voor de VU, dat is telkens ongeveer de helft meer dan voor bijvoorbeeld de Kamerverkiezingen afzonderlijk.

TABEL III

Samenstelling van de totale electoraten volgens soort stem, in verticale procenten; onderste rij: omvang van de totale electoraten, in horizontale procenten.

	CVP	VLD	SP	VB	VU	AGA	blanco/ ongeldig
volledige stem	66.6	63.6	64.2	66.8	36.6	48.1	68.1
hoofdstem	15	19	14.8	16.3	20.8	17.5	11.7
bijstem	13.6	12.8	15.2	13.8	30.1	20.6	11.6
in drie gesplitste stem	4.8	4.7	5.9	3.2	12.5	13.9	8.7
N (= 100%)	570	423	422	244	195	184	171
procent van het electoraat (N=1827)	31.2	23.2	23.1	13.3	10.7	10.1	9.3

Van de vier grootste partijen (CVP, VLD, SP en VB) blijkt het totale electoraat telkens voor ongeveer twee derden uit 'volledige' kiezers te bestaan, die de partij drie keer op rij kiezen. Bij de CVP, de VLD en het VB wordt de tweede grootste categorie, van tussen de 15 en de 20%, gevormd door de kiezers die een hoofdstem uitbrengen voor de partij, en de partij dus twee keer kiezen. Bij de SP vormen de kiezers die een bijstem uitbrengen met 15.2% de tweede grootste groep. Dit zijn kiezers die naast die ene stem voor de partij in kwestie hun twee andere stemmen aan één enkele andere partij geven. Het aandeel van de kiezers voor wie de partij slechts één van drie verschillende keuzes is, is telkens marginaal bij de vier grootste partijen. Een stem voor de drie traditionele partijen en voor het Vlaams Blok is dus in de meeste gevallen een alles-of-niets stem.

De totale electoraten van Agalev en VU daarentegen vertonen een heel ander beeld, waarbij vooral het relatief lage aandeel van de volledige stemmen in het oog springt. Bij Agalev maakt die groep 48.1% van het totale electoraat uit, bij de VU amper 36.6%. Daartegenover staat een opvallend hoog aandeel van kiezers die een bijstem of een in drie gesplitste stem uitbrengen. Het totale electoraat van de VU bestaat zelfs voor 42.6% procent uit kiezers die slechts één keer voor de partij stemmen, in opvallend veel gevallen (30.1%) in de vorm van een bijstem en in mindere mate (12.5%) in de vorm van een in drie gesplitste stem. Uit de laatste kolom van tabel III blijkt tenslotte dat de kiezers die blanco- of ongeldig stemmen dat in het grootste deel van de gevallen (68.1%) drie keer op rij doen.

In welke mate een partij steunt op gesplitste stemmen om haar verkiezingsresultaat te bereiken kunnen we ook zien aan het verschil tussen het werkelijk behaalde stemmenprocent van een partij en het procent dat die partij zou hebben behaald mocht ze enkel op haar volledige stemmen zijn teruggevallen. Dit basisprocent is gelijk aan het aandeel van alle niet-splitsende kiezers voor een partij ten opzichte van het totale electoraat, en is uiteraard identiek voor elke verkiezing. Deze basisprocenten (weergegeven in de diagonaalcellen van tabel VI) zijn vooral laag voor de Volksunie (3.9%) en Agalev (4.8%). De CVP haalt het hoogste basisprocent (20.8%), gevolgd door de SP (14.8%), de VLD (14.7%) en het VB (8.9%).

TABEL IV

Verdeling van de kiezers die een aparte stem uitbrachten voor de Kamer, de Senaat en de Vlaamse Raad, in procenten.

	aparte stem voor de Kamer	aparte stem voor de Senaat	aparte stem voor de Vlaamse Raad
CVP	17.7	17.6	21.3
VLD	16.4	15.6	10
SP	17.4	22	11.2
VB	8.1	4.2	9.6
VU	12.9	9.7	20.6
AGA	5.4	16.9	11.8
andere	18.5	7.9	7.2
blanco/ongeldig	3.6	6.1	8.4
N (=100%)	155	165	228
procent van het electoraat (N=1827)	8.5	9	12.5

In tabel IV geven we telkens de verdeling van de kiezers die voor een bepaalde verkiezing apart stemmen, dit wil zeggen een andere partij kiezen dan voor de twee andere verkiezingen. Van de aparte stemmen voor de Vlaamse Raad gaat maar liefst 20.6% naar de VU. Bovendien blijkt het aantal kiezers dat voor de Vlaamse Raad een afzonderlijke stem uitbrengt relatief groot (12.5% van het electoraat) zodat het bonus-effect van deze verkiezingen voor de VU toch wel aanzienlijk is. Een eerste verklaring voor dit Vlaamse Raad-effect is dat de kiezers de VU nog steeds zien als de belangrijkste gangmaker van de staatshervorming en de partij daarvoor als het ware willen belonen. Bij een aantal kiezers gebeurt dit wellicht meer onbewust, via een associatief procédé: voor de 'Vlaamse' verkiezingen stemt men voor een 'Vlaamsgezinde' partij. Tenslotte kan ook het feit dat de VU nogal wat sterke kandidaten op de lijsten voor de Vlaamse Raad had gezet extra stemmen hebben opgeleverd voor deze verkiezing.

De kiezers die voor de Kamer of de Senaat apart stemmen vormen een kleinere groep van respectievelijk 8.5 en 9%. De aparte stemmen voor de Senaat blijken in opvallend grote mate naar de SP (22%) en naar Agalev (16.9%) te gaan. Bij de Kamerverkiezingen wordt er opmerkelijk veel (18.5%) apart gestemd op andere partijen. Onder meer de ouderenpartij WOW haalt een relatief hoge score van 5% in deze groep.

Uit hogervermelde gegevens kunnen een aantal besluiten getrokken worden over de stabiliteit van de verschillende electoraten. Daarbij gaan we uit van de plausibele veronderstelling dat de volledige kiezers van een partij een meer solide basis vormen dan de kiezers die slechts een gedeelde stem uitbrengen op de partij. In dat laatste geval gaat het allicht om een meer vrijblijvende en halfslachtige keuze. Hoe meer een partij op dergelijke kiezers moet steunen, hoe wankeler de electorale basis. In dit opzicht bestaat er een duidelijke kloof tussen de CVP, de VLD, de SP en het VB enerzijds, en de VU en Agalev anderzijds. Terwijl de eerstgenoemde partijen over een stevige basis van volledige kiezers beschikken

is dit duidelijk veel minder het geval met Agalev en de VU. Deze partijen steunen grotendeels op kiezers die hun stemmen verdelen, en dan nog in aanzienlijke mate op kiezers die slechts één keer op de partij stemmen.

Het gesplitst stemmen heeft logischerwijze tot gevolg dat de electoraten van de verschillende partijen elkaar tot op zekere hoogte overlappen. Aangenomen mag worden dat de overlapping tussen twee partijen groter zal zijn naarmate die partijen meer verwant zijn met elkaar. Dat dit inderdaad zo is blijkt uit tabel V, waarin per partij wordt aangegeven met welke andere partijen de gesplitste stemmen worden gedeeld. Uit de eerste kolom kunnen we bijvoorbeeld afleiden dat van het totale aantal kiezers die één of twee keer voor de CVP stemmen (N=190) 31.2% ook een stem uitbrengt op de VLD. Daarna volgen de SP met 29% en de VU met 23.8%¹³. De VLD deelt zijn splitsende kiezers in hoofdzaak met de CVP (38.5%) en in mindere mate met de VU (16.4%). De SP deelt vooral stemmen met de CVP (36.5%) en in mindere mate met de VU (20%) en Agalev (16.4%). De kiezers die een of twee keer Vlaams Blok stemmen kiezen daarnaast vooral voor de VLD (27.2%) en de CVP (25.6%). De VU deelt zijn gesplitste stemmen hoofdzakelijk met de CVP (36.6%) en in ongeveer gelijke mate met de SP (24.5%), de VLD (20.4%) en Agalev (19.6%). De groene partij tenslotte deelt haar gesplitste stemmen in ongeveer gelijke mate met de SP (25.9%), de VU (25.4%) en de andere partijen (25.3%), waarvan een relatief groot deel (9.4%) met de ouderenpartij WOW.

TABEL V

Omvang van de gedeelde electoraten, in procenten ten opzichte van het totale aantal splitsende kiezers per referentiepartij.

bijkomende keuze	referentiepartij					
	CVP	VLD	SP	VB	VU	AGA
CVP	-	38.5	36.5	25.6	36.6	18
VLD	31.2 ¹	-	14.3	27.2	20.4	16.1
SP	29	14	-	20.5	24.5	25.9
VB	10.9	14.3	11	-	7.4	6.8
VU	23.8	16.3	20	11.3	-	25.4
AGA	9	10	16.4	8.1	19.6	-
andere	2.6	8.5	12.1	7	4.1	25.3
blanco/ongeldig	7.9	9.3	6.1	9.8	7.1	6.5
N (=100%)	190	154	151	81	123	95

¹ Interpretatie: van alle kiezers (N = 190) die één of twee keer voor de CVP hebben gestemd (referentiepartij), stemt 31.2% minstens één keer voor de VLD (bijkomende keuze).

¹³ Dat de som van deze procenten telkens iets meer dan 100 bedraagt komt omdat sommige kiezers die één keer voor de referentiepartij stemmen daarnaast een stem uitbrengen voor twee verschillende andere partijen.

Wanneer we kijken naar de absolute omvang van de gedeelde electoraten, uitgedrukt in procenten ten opzichte van de totale populatie (Tabel VI), dan blijkt dat drie van die electoraten vrij substantieel zijn: de electoraten VLD/CVP (3,2%), SP/CVP (3%) en VU/CVP (2,5%). Als we die enquêteresultaten extrapoleren naar het totale electoraat, dan kunnen we het VLD/CVP-electoraat schatten op (afgerond) 131.800 kiezers, het SP/CVP-electoraat op 122.900 kiezers en het VU/CVP-electoraat op 100.500 kiezers.

TABEL VI

Omvang van de gedeelde electoraten en (op de diagonaal) van het aantal volledige kiezers per partij, in procenten ten opzichte van de totale populatie (N=1827).

	CVP	VLD	SP	VB	VU	AGA
CVP	20.8	3.2	3	1.1	2.5	0.9
VLD	3.2	14.7	1.2	1.2	1.4	0.8
SP	3	1.2	14.8	0.9	1.6	1.4
VB	1.1	1.2	0.9	8.9	0.5	0.4
VU	2.5	1.4	1.6	0.5	3.9	1.3
AGA	0.9	0.8	1.4	0.4	1.3	4.8
andere	0.3	0.7	1	0.3	0.3	1.3
blanco/ongeldig	0.8	0.8	0.5	0.4	0.5	0.3

Deze overlappingsen passen dus vrij goed in een links/rechts-patroon: de twee grote partijen aan de linker- en de rechterzijde van het spectrum, SP en VLD, delen de stemmen in hoofdzaak met de CVP en in tweede instantie met de VU, die allebei als centrumpartij beschouwd kunnen worden. Daarnaast is er ook een aanzienlijke overlapping tussen de centrumpartijen onderling. Bij Agalev situeren de overlappingsen zich in belangrijke mate aan de linkerzijde van het spectrum. Zoals verwacht zijn de kiezers dus geneigd om hun stem op te splitsen tussen partijen die op de links-rechts as dicht tegen elkaar aanleunen.

III. Determinanten van het gesplitst stemmen

Uit de eerste verkiezingsonderzoeken in de Verenigde Staten bleek dat het al dan niet splitsen van de stem vooral afhangt van de partij-identificatie en de politieke interesse: de kans op het uitbrengen van een gesplitste stem nam toe naarmate de kiezer zich minder met een partij identificeerde en minder gemotiveerd was om te gaan stemmen¹⁴. Recenter onderzoek toont echter aan dat het profiel van de Amerikaanse 'ticket-splitter' is veranderd: hij of zij blijft een zwakke par-

¹⁴ A.CAMPBELL en W.E.MILLER, *The Motivational Basis of Straight and Split-Ticket Voting*, o.c..

tijbinding hebben, maar geeft nu blijk van een aanzienlijke politieke belangstelling¹⁵.

De relevante variabelen voor de verklaring van het gesplitst stemgedrag zijn dus in eerste instantie de mate van partijbinding en de politieke belangstelling. Op grond van hogervermeld onderzoek mag worden aangenomen dat het splitsen van de stem het meest zal voorkomen bij de politiek geïnteresseerde kiezers met een zwakke partijbinding. Daarnaast zal het splitsgedrag wellicht ook covariëren met de variabelen die het sterkst samenhangen met de partijbinding en de politieke belangstelling, namelijk het opleidingsniveau, de sociale klasse, de leeftijd en het geslacht.

Het onderzoek in de Verenigde Staten¹⁶ toont ook aan dat het al dan niet splitsen van de stem in aanzienlijke mate afhangt van de populariteit en de zichtbaarheid van individuele kandidaten: hoe bekender de kandidaten, hoe groter de kans dat ze de kiezers voor één bepaalde verkiezing kunnen weglukken van hun normale partijkeuze. Aangenomen mag worden dat deze personenfactor ook in België meer is gaan meespelen nu de Senaatsverkiezingen in drie regionale kieskringen worden georganiseerd. De sterk gepersonaliseerde verkiezingsgestalte rond de lijsttrekkers, die van de Senaatsverkiezing haast een eerste minister-verkiezing maakte, kan een bijkomende stimulans geweest zijn om gesplitst te stemmen. De ISPO-data bevatten geen directe gegevens over de attitudes van de kiezers tegenover de individuele kandidaten. Wel kunnen we onderzoeken in welke mate de kiezers die zich naar eigen zeggen door hun sympathie voor individuele kandidaten hebben laten leiden ook meer geneigd waren om gesplitst te stemmen. Daartegenover staat dat de in de inleiding geciteerde 'rationele' verklaringsmoedellen het splitsen van de stem veeleer trachten te verklaren op grond van de beleidsopvattingen van de kiezer. Als dit klopt zou de kans op een gesplitste stem moeten verhogen bij de kiezers die vooral rekening houden met de partijprogramma's en de inhoudelijke thema's bij het uitbrengen van hun stem. Ook dit kunnen we nagaan op basis van de antwoorden op de open vraag naar de motivering van de partijkeuze. Naast de de sympathie voor de individuele politici en de instemming met de partijprogramma's vormt ook de identificatie met de partij een belangrijke motivering van de stem. Vermoedelijk zullen de kiezers die dit aanhalen als reden voor de partijkeuze beduidend minder geneigd zijn om hun stem op te splitsen.

15 Voor een overzicht, zie: P.A.BECK, L.BAUM, A.R. CLAUSEN en C.E.SMITH JR., Patterns and Sources of Ticket Splitting in Subpresidential Voting, in: *American Political Science Review*, 86 (1992), 916-928.

16 Zie bijvoorbeeld: W.S.MADDOX en D.NIMMO, In Search of the Ticket-Splitter, in: *Social Science Quarterly*, 62 (1981), 401-408; P.A.BECK e.a., Patterns and Sources of Ticket Splitting in Subpresidential Voting, o.c..

TABEL VII

Procent splitsende en niet-splitsende kiezers, volgens gerapporteerde motivering van de partijkeuze.

		niet-splitsend	splitsend	N (= 100%)
verwijzing naar individuele kandidaten? (p = .001)*	ja nee	44.4 85	55.6 15	403 1424
verwijzing naar partijprogramma's of beleidskwes- ties? (p = .001)*	ja nee	62.2 80.2	37.8 19.8	422 1405
verwijzing naar identificatie met een partij? (p = .016)*	ja nee	82 75.1	18 24.9	257 1571
totale populatie		76.1	23.9	1827

* significantieniveau van de Chi-kwadraat waarde.

Tabel VII geeft de univariate verbanden weer tussen het splitsen van de stem in 1995 en de drie hogergenoemde motieven voor de stemkeuze¹⁷. De kiezers die hun stem in twee en in drie hebben gesplitst worden daarbij tot één categorie samengevoegd. Veruit het sterkste univariate verband is dat met de *sympathie voor individuele politici* als beweegreden voor de partijkeuze. 22% van de respondenten haalt ten minste één keer dit motief aan voor één van de drie verkiezingen. Daarvan brengt niet minder dan 55.6% - dit is meer dan dubbel zoveel als in de totale populatie - ook een gesplitste stem uit. Zoals verwacht zijn ook de kiezers die zeggen rekening te houden met de *partijprogramma's en met beleidskwes- ties* (23% in totaal) beduidend meer geneigd om gesplitst te stemmen (37.8%), al is dit verband al wat zwakker. Het derde onderzochte motief - de *identificatie met de partij* - houdt slechts in beperkte mate verband met het gesplitst stemmen: bij de kiezers die de band met de partij vermelden als beweegreden (14% in totaal) treffen we iets minder splitsers aan (18%).

17 Hierbij baseren we ons op de antwoorden op de open vraag naar de reden voor de partijkeuze. Deze vraag werd voor elke verkiezing afzonderlijk gesteld. De respondenten konden telkens tot vijf redenen opgeven. We maken telkens een onderscheid tussen alle respondenten die voor de verschillende verkiezingen minstens één keer een bepaald motief vermelden en zij die dat niet doen. De codering gebeurde als volgt: partijprogramma en beleidskwes- ties: codes 001-032 individuele politici: codes 401-409; partij-identificatie: codes 501-502 (zie: J. BILLIET e.a., 1995 *General Election Study Belgium. Codebook and Questionnaire*. Leuven/Louvain-La-Neuve, ISPO/PIOP, 1998, 204-211).

TABEL VIII

Procent splitsende en niet-splitsende kiezers, volgens politieke onderlegdheid, partijbinding, leeftijd, onderwijsniveau, beroep en geslacht.

		niet-splitsend	splitsend	N (= 100%)
politieke onderlegdheid (p = .002)*	laag	82.6	17.4	449
	matig laag	75.5	24.5	453
	matig hoog	72.4	27.6	457
	hoog	74	26	460
partijbinding (p = .001)*	geen	73.4	26.6	1010
	band	76.3	23.7	592
	lid	87.1	12.9	222
leeftijd (p = .002)*	< 25 jaar	67.3	32.7	205
	25-35 jaar	72.2	27.8	375
	35-45 jaar	76	24	370
	45-55 jaar	79,4	20.6	306
	55-65 jaar	79.5	20.5	290
	65+ jaar	80.6	19.4	281
onderwijsniveau (p = .001)*	geen of lager	87.1	12.9	362
	lager beroeps	80.8	19.2	177
	lager technisch	82.8	17.2	173
	lager algemeen	76.7	23.3	74
	hoger beroeps	73.7	26.3	112
	hoger technisch	71.7	28.2	261
	hoger algemeen	74.8	25.1	190
	niet universitair hoger	68.4	31.6	330
	universitair	61.2	38.8	113
beroep (p = .005)*	kaderlid	71.6	28.4	362
	bediende	77.3	22.7	386
	zelfstandige	69.8	30.1	193
	geschoold arbeider	76.5	23.5	169
	ongeschoold arbeider	81.3	18.7	519
	geen	73.7	26.3	199
geslacht (p = 075)*	man	74.3	25.7	934
	vrouw	77.9	22.1	893
	totale populatie	76.1	23.9	1827

* significantieniveau van de Chi-kwadraat waarde.

Tabel VIII bevat de kruistabellen met de andere hogergenoemde variabelen. Het procent splitsende kiezers neemt inderdaad toe met de *politieke onderlegdheid*¹⁸, zij het dat het verschil hem voornamelijk zit bij de groep minst onderlegde kiezers, die beduidend minder splitsen (17.4%). Wat de *partijbinding*¹⁹ betreft blijkt vooral het al dan niet lid zijn van een partij een aanzienlijk verschil uit te maken. Van de partijleden brengt slechts 12.9% een gesplitste stem uit. Maar bij de kiezers die geen lid zijn van maar zich wel verwant voelen met een partij is dit aantal ongeveer hetzelfde als in de totale populatie (23.7%).

Het aantal splitsende kiezers blijkt gestadig af te nemen met de *leeftijd*, namelijk van 32,7% bij de minder dan 25-jarigen tot 19.4% bij de meer dan 65-jarigen. Kennelijk speelt het effect van de partijbinding, die groter is bij de oudere kiezers, hier sterker mee dan het effect van de politieke onderlegdheid, die eveneens toeneemt met de leeftijd. Beduidend sterker is de univariate samenhang met het *onderwijsniveau*. Van de kiezers die geen of enkel lager onderwijs hebben gevolgd stemt slechts 12.9% gesplitst. Dit percentage stijgt tot 31.6% bij de kiezers die niet-universitair hoger onderwijs hebben gevolgd en zelfs tot 38.8% bij de universitaireren. Uit de kruistabel met de *sociale klasse* blijkt dat vooral de kaderleden (28.4%) en de zelfstandigen (30.1%) hun stem splitsen, terwijl dit bij de bedienden (22.7%) en de ongeschoolde arbeiders (18.7%) minder voorvalt. Tenslotte blijken *vrouwen* hun stem iets minder te splitsen dan mannen, maar dit verband is niet significant.

Een logistische regressie-analyse²⁰ van het multivariate verband tussen hogergenoemde variabelen (tabel IX) toont aan dat de politieke onderlegdheid, de leeftijd, het geslacht en de partij-identificatie als motivering van de stemkeuze geen significant effect hebben op het al dan niet uitbrengen van een gesplitste stem wanneer we controleren voor de andere variabelen. De variabele die veruit het meest bijdraagt tot de verklaring is de sympathie voor of de bekendheid met een politicus als motivering van de partijkeuze. Op een afstand volgen het partijprogramma of de beleidskwesties als motivering en het lidmaatschap van een partij. Een verband dat bij de univariate analyse wat verborgen was gebleven is dat met de partijverwantschap. Als alle andere factoren constant worden gehouden blijkt

18 Hiervoor werd gebruik gemaakt van de factor 'politieke onderlegdheid', zoals beschreven in B.MADDENS EN W.DEWACHTER, De politieke kennis, belangstelling en onderlegdheid, o.c., 143-144. De variabele omvat zowel de feitelijke politieke kennis (aantal juiste antwoorden op 14 kennisitems) als de politieke belangstelling (belangstelling voor politiek, politiek nieuws volgen, met vrienden over politiek discussiëren, aandacht schenken aan verkiezingscampagnes). Op basis van de factorscores werden de respondenten in vier gelijke categorieën opgedeeld.

19 Hierbij maken we een onderscheid tussen (1) de kiezers die lid zijn van een politieke partij, (2) de kiezers die geen lid zijn, maar zich wel verbonden voelen met een politieke partij en (3) de kiezers die geen lid zijn van een politieke partij en zich ook niet met een politieke partij verbonden voelen.

20 De leeftijd en de factorscores politieke onderlegdheid werden als kwantitatieve variabelen in het model opgenomen. De overige variabelen werden als dummy's gecodeerd. Voor het onderwijsniveau werd daarbij een onderscheid gemaakt tussen drie categorieën: laag (geen of enkel lager), hoog (niet-universitair of universitair hoger onderwijs) en midden. De variabelen werden in het model opgenomen na stapsgewijze selectie. Alle geselecteerde variabelen zijn binair, zodat de effectparameters (ongestandaardiseerd) overeenstemmen met de geschatte log odds van de kruistabel tussen het al dan niet gesplitst stemmen en de onafhankelijke variabele.

TABEL IX

Logistische regressie-analyse van het verband tussen het al dan niet gesplitst stemmen in 1995 en de in tabel 7 en 8 vermelde variabelen: effectparameters na stapsgewijze selectie.

intercept	-1.93***
verwijzing naar politicus als motiverering	2.08***
verwijzing naar programma of beleidskwestie als motivering	1.22***
lid van een partij	-1.21***
band met een partij	-0.41**
laag onderwijsniveau	-0.59**
hoog onderwijsniveau	0.37*
zelfstandige	0.44*
N (gesplitst/niet gesplitst stemmen)	424/1357
pseudo r^2	.28

***: significant op minstens .0009-niveau

**: significant op minstens .009-niveau

*: significant op minstens .05-niveau

de kans op het uitbrengen van een gesplitste stem toch significant te dalen bij de kiezers die zich verbonden voelen met een partij zonder er lid van te zijn. Daarnaast zijn er ook kleine effecten van het onderwijsniveau en van het al dan niet zelfstandige zijn. De pseudo r^2 -waarde ²¹ van .28 wijst erop dat de verklarende kracht van het model weliswaar aanzienlijk, maar toch slechts partieel is.

De slotsom is dus dat het splitsen van de stem in de eerste plaats verband houdt met de neiging om op personen te stemmen in de plaats van op partijen. Maar daarnaast spelen kennelijk ook beleidsoverwegingen mee. Net als in de Verenigde Staten wordt de 'ticket splitter' gekenmerkt door een lage partijbinding en een hoog opleidingsniveau. De politieke belangstelling als dusdanig blijkt echter niet zoveel verschil uit te maken.

IV. Gesplitst stemmen als beleidsgerichte keuze

De in de inleiding toegelichte 'rationele' verklaringmodellen voor het splitsen van de stem zijn op maat gesneden van hetzij een gemengd kiesstelsel zoals het Duitse, hetzij een presidentieel tweepartijstelsel zoals het Amerikaanse, en bijgevolg niet zonder meer toepasbaar op de Belgische verkiezingen.

Fiorina's 'balancing'-theorie, die in de inleiding al werd vermeld, gaat ervan uit dat vooral de ideologisch gematigde kiezers in de Verenigde Staten geneigd zijn om via een gesplitste stem aan te sturen op een beleid dat het midden houdt

²¹ Dit is Maddala's maximum-rescaled pseudo r^2 (G.S.MADDALA, *Limited-dependent and Qualitative Variables in Econometrics*. Cambridge, Cambridge University Press, 1983, p.39-40.

tussen het programma van de twee partijen. In een meerpartijensstelsel als het Belgische daarentegen heeft de centrumkiezer de meer voor de hand liggende optie om voor een centumpartij te kiezen. Wat de vergelijking echter helemaal mank doet lopen is het feit dat de kiezer in een parlementair stelsel enkel de wetgevende assemblees verkiest, en dus geen 'balancerende' impact kan hebben op de verhouding tussen het Parlement en de regering.

In een meerpartijensstelsel als het Belgische moet de 'rationaliteit' van de gesplitste stem vermoedelijk veel meer gezocht worden in het streven van de kiezer om de partijkeuze zo goed mogelijk in overeenstemming te brengen met de eigen beleidsopvattingen. De partijen bieden in hun programma immers een brede waaier van standpunten aan over uiteenlopende problemen. Dit pakket is als geheel te nemen of te laten, terwijl er ongetwijfeld heel wat kiezers zijn die het maar in een aantal opzichten eens zijn met een partij. Naarmate de ideologische basis voor de partijkeuze verzwakt, zijn er allicht meer kiezers die, al naargelang het probleem, nu eens akkoord gaan met de ene partij en dan weer met de andere. Die gedeeltelijke instemming met het programma van een aantal partijen kan gemakkelijk tot uitdrukking worden gebracht in een gesplitste stem.

We kunnen die hypothese toetsen door te onderzoeken of het profiel van de kiezers die hun stem verdelen tussen, bijvoorbeeld, de partijen A en B wat hun opvattingen betreft een ander profiel vertonen dan de kiezers die enkel voor A of enkel voor B stemmen. De verwachting is dan dat de opvattingen van de AB-kiezers in bepaalde opzichten zullen aansluiten bij die van de A-kiezers en in andere bij die van de B-kiezers.

Deze benadering is 'verkiezingsneutraal', in die zin dat het splitsgedrag niet wordt verklaard vanuit de aard van de verkiezingen zelf. De theorie stelt enkel dat de kiezer om beleidsmatige redenen voor een combinatie van partijen stemt, zonder te specificeren welke keuze de kiezer zal maken voor de afzonderlijke verkiezingen. Daartegenover staat het model van Jacobson, die het splitsgedrag juist wel verklaard op basis van het onderscheid tussen de verkiezingen, zoals toegelicht in de inleiding. De kiezer koestert andere verwachtingen ten opzichte van de president dan ten opzichte van zijn of haar vertegenwoordiger in het Congres of de Senaat en beoordeelt de respectievelijke kandidaten dan ook op grond van andere criteria. Volgens dezelfde logica zou men kunnen veronderstellen dat de kiezer ook voor federale en deelstaatverkiezingen andere criteria hanteert: voor de federale verkiezingen zouden de federale beleidsmateries logischerwijze bepalend moeten zijn voor de beoordeling van de partijen en voor de deelstaatverkiezingen de deelstaatbevoegdheden.

Deze hypothese kan worden getoetst door na te gaan hoe het effect van de beleidskwesties op de partijkeuze varieert van verkiezing tot verkiezing. De verwachting is dat er vooral een verschil zal zijn tussen de Senaats- en de Kamerverkiezing enerzijds en de Vlaamse Raadsverkiezing anderzijds. In het eerste geval zullen de federale beleidsbevoegdheden sterker meespelen bij de keuze, in het tweede geval de gemeenschaps- en gewestbevoegdheden.

We toetsen hieronder eerst de 'verkiezingsneutrale' hypothese, namelijk dat de splitsende AB-kiezers het in bepaalde opzichten eens zullen zijn met de volledige A-kiezers en in andere met de volledige B-kiezers. Empirisch gezien beschikken we maar over een beperkte speelruimte om de profielen van de splitsende kiezers in kaart te brengen en te vergelijken met de profielen van de niet-

splitsende. Dat komt omdat de meeste van de hierboven beschreven deelelectoraten te kleine deelsteekproeven vormen en bijgevolg niet afzonderlijk kunnen worden geanalyseerd. Het zijn enkel de drie meer substantiële deelelectoraten (VLD/CVP, SP/CVP en VU/CVP) die zich wel tot een dergelijke analyse lenen. Maar ook in die gevallen blijven de deelsteekproeven klein, waardoor een louter categorische analyse sterk wordt bemoeilijkt. Dit noopt er ons toe te werken met variabelen op kwantitatief of intervalniveau.

Het ISPO-onderzoek van 1995 bevat een aantal vragen die peilen naar de houding van de kiezer ten opzichte van de belangrijkste campagnethema's. Daarbij werd zowel gevraagd naar het standpunt van de kiezer betreffende een aantal thema's als naar het belang dat de kiezers aan die thema's hechten. Omwille van methodologische redenen²² spitsen we de analyse hier toe op de standpunten van de kiezers. We onderscheiden daarbij vijf verschillende problemen: de economie, de communautaire problematiek, de migranten, de milieuproblematiek en de ethische problemen. Voor elk van die problemen wordt een schaal geconstrueerd gaande van 0 (linkse cq. Belgische standpunt) tot 10 (rechtse cq. Vlaamse standpunt)²³. Om het effect te schatten van die beleidsopvattingen op het kiesgedrag is het nodig om ook de belangrijkste structurele determinanten van het kiesgedrag bij de analyse te betrekken, met name de geloofsovertuiging, de sociale klasse en de leeftijd. Ook hiervoor moeten we een beroep doen op variabelen die zich lenen tot een kwantitatieve analyse²⁴.

De eerste en de derde kolom van tabel 10 bevatten de gemiddelde waarden van de hogergenoemde variabelen voor de volledige *VLD- en CVP-kiezers*, dit zijn de kiezers die drie keer voor de partij stemmen. De middenste tabel bevat de gemiddelde waarden van de groep kiezers die zowel voor de VLD als de CVP stemmen. Op basis van een ANOVA-analyse werd telkens nagegaan in hoeverre deze drie gemiddelden significant van elkaar verschillen. Bij de vijf onderlijnde variabelen (economie, migranten, ethisch, geloofsovertuiging en leeftijd) zijn die gemiddelden significant op minstens het .05-niveau: de doorsnee VLD-er neemt inzake de economie en de migranten een rechtser standpunt in, is in ethisch op-

22 Aan de respondenten werd enerzijds gevraagd om telkens op een vijfpuntenschaal aan te duiden in welke mate ze het eens waren met 19 campagnethema's (bv. de sociale zekerheid privatiseren). Anderzijds dienden ze uit de lijst van 19 thema's die drie thema's te selecteren die het meest bepalend waren geweest voor hun partijkeuze, en die te ordenen volgens belangrijkheid. Aangezien de belangrijkheidsvariabelen (gaande van 0 tot 3) over het algemeen erg scheef verdeeld zijn lenen ze zich moeilijker tot een kwantitatieve analyse.

23 Daarbij werd telkens gewerkt met een somschaal (0-10) op basis van twee sterk samenhangende items. *Economie*: de sociale lasten op arbeid verminderen voor de werkgevers, delen van de sociale zekerheid privatiseren (Cronbach's alpha: .36). *Communautair*: de onafhankelijkheid van Vlaanderen nastreven, de sociale zekerheid splitsen (Cronbach's alpha: .59). *Milieu*: de mestoverschotten drastisch verminderen, milieuvriendelijke producten duurder maken (Cronbach's alpha: .41). *Migranten*: de terugkeer van migranten naar hun land van herkomst bevorderen, gemeentelijk stemrecht toekennen aan migranten die vijf jaar legaal in België verblijven (Cronbach's alpha: .68). *Ethische problematiek*: elfpuntenschalen abortus is aanvaardbaar / onaanvaardbaar, euthanasie is aanvaardbaar / onaanvaardbaar (Cronbach's alpha: .71).

24 *Geloofsovertuiging*: elfpuntenschaal katholiek / niet-katholiek. *Leeftijd*: kwantitatieve variabele. *Sociale klasse*: maandelijks netto-inkomen van het huishouden (schaal van 1: -20.000 tot 28: +150.000) gedeeld door het aantal leden van het huishouden.

zicht progressiever, is minder katholiek en tenslotte iets jonger dan de doorsnee CVP-er. Wat de communautaire en de milieuproblematiek betreft bestaat er geen significant verschil tussen beide electoraten.

TABEL X

Vergelijking van de gemiddelde profielen van de volledige VLD-, de volledige CVP- en de VLD/CVP-kiezers, op basis van een ANOVA-analyse.

	VLD		VLD/CVP		CVP
communautair*	5.3	=	4.9	=	5.2
economisch*	7	=	7	↔	5.7
milieu*	3.5	=	3.7	=	3.5
migranten*	6.4	=	6.6	↔	5.4
ethisch*	2.6	↔	3.3	↔	4.5
geloofsovertuiging*	4.7	↔	5.9	↔	6.9
inkomen*	5.1	=	5.5	↔	4.6
leeftijd	42.7	=	45.7	↔	49.7

onderlijnd: gemiddelden tussen VLD en CVP verschillen op minstens .05-significantieniveau

↔ : gemiddelden verschillen op minstens .05-significantieniveau

= : gemiddelden verschillen niet op minstens .05-significantieniveau

* : zie tekst voor verduidelijking

TABEL XI

Vergelijking van de gemiddelde profielen van van de volledige VLD-, de volledige CVP- en de VLD/CVP-kiezers op basis van een logistische regressie-analyse: gestandaardiseerde effectparameters na stapsgewijze selectie.

	<u>VLD</u> CVP	<u>VLD/CVP</u> VLD	<u>VLD/CVP</u> CVP
communautair	-0.13*	-	-0.17*
economisch	0.39***	-	0.34***
migranten	0.23***	-	0.26**
ethisch	-0.18**	-	-
geloofsovertuiging	-0.48***	0.31**	-0.20**
inkomen	-	-	0.17*
N	222/329	50/222	50/329
pseudo r^2	.37	.07	.19

*** : significant op minstens .0009-niveau

** : significant op minstens .009-niveau

* : significant op minstens .05-niveau

De VLD/CVP-kiezer deelt met het homogene VLD-electoraat het rechtse standpunt inzake de economische problemen en de migranten. Wat de ethische problemen betreft neemt de gemiddelde VLD/CVP-kiezer duidelijk een tussenpositie in: zijn of haar standpunt verschilt significant van zowel de volledige VLD- als de volledige CVP-kiezer. Ook wat de geloofsovertuiging betreft houdt het VLD/CVP-electoraat duidelijk het midden tussen de homogene VLD- en CVP-electoraten. Verder hebben de VLD/CVP-kiezers gemiddeld hetzelfde leeftijdsprofiel als de VLD-kiezers, in die zin dat ze een stuk jonger zijn dan de CVP-kiezers. Wat ten slotte het inkomen betreft is het opvallend dat de VLD/CVP-kiezers gemiddeld een hoger inkomen hebben dan de volledige CVP-kiezers, alhoewel de volledige VLD- en CVP-kiezers onderling niet significant verschillen.

Op basis van een logistische regressie-analyse kunnen we vervolgens nagaan welke variabelen het meest bepalend zijn voor het onderscheid tussen (1) de volledige CVP-kiezers en de volledige VLD-kiezers, (2) de volledige VLD-kiezers en de VLD/CVP-kiezers en (3) de volledige CVP-kiezers en de VLD/CVP-kiezers (Tabel XI). Uit de eerste kolom van de tabel blijkt dat het onderscheid tussen de volledige VLD- en CVP-kiezers vooral wordt bepaald door het economische standpunt en de geloofsovertuiging, en in mindere mate door de standpunten inzake de migranten, de ethische kwesties en het communautaire. De leeftijds- en inkomenseffecten vallen weg als we controleren voor de andere variabelen.

Ten opzichte van de volledige VLD-kiezers worden de VLD/CVP-kiezers enkel gekenmerkt door hun meer katholieke geloofsovertuiging. Maar met de volledige CVP-kiezers zijn de verschillen veel meer uitgesproken: de VLD/CVP-kiezers onderscheiden zich hiervan door hun Belgische houding, hun rechtse standpunten inzake de migranten- en de economische problematiek, hun minder katholieke opstelling en hun hogere inkomen. Het effect van de rechtse economische standpunten is het sterkst (.35), gevolgd door het migrantenstandpunt (.26). Anderzijds wijzen de lage pseudo r^2 -waarden erop dat het onderscheid tussen het deelectoraat en de homogene electoraten slechts in beperkte mate kan worden verklaard op basis van de geanalyseerde variabelen.

Samengevat staan de VLD/CVP-kiezers met hun uitgesproken rechts profiel dicht bij het homogene VLD- dan het homogene CVP-electoraat. Wat hen echter toch nog blijkt te binden aan de CVP is hun katholieke geloofsovertuiging, zij het dat de band met de katholieke kerk gemiddeld zwakker is dan bij de CVP-kiezers. Het is dus niet zo dat de VLD/CVP-kiezers, zoals verwacht, in bepaalde opzichten helemaal op dezelfde golflengte zitten als de volledige VLD-kiezers en in andere op dezelfde golflengte als de volledige CVP-kiezers.

Op dezelfde wijze kunnen we ook het profiel van de SP/CVP-kiezers in kaart brengen. De volledige SP-kiezers onderscheiden zich van de volledige CVP-kiezers door de communautaire, de ethische en de economische standpunten: de CVP-kiezers stellen zich economisch wat rechtser op, zijn wat Vlaamsgezinder en zijn in ethisch opzicht beduidend conservatiever (tabel XII). Bovendien zijn de SP-kiezers over het algemeen jonger en minder katholiek. Uit de multivariate analyse (tabel XIII) blijkt dat het ethische standpunt en de geloofsovertuiging van doorslaggevend belang zijn.

TABEL XII

Vergelijking van de gemiddelde profielen van de volledige SP-, de volledige CVP- en de SP/CVP- kiezers, op basis van een ANOVA-analyse.

	SP		SP/CVP		CVP
<u>communautair*</u>	4.5	=	4.8	=	5.2
<u>economisch*</u>	5	=	5.5	=	5.7
<u>milieu*</u>	3.2	=	3.3	=	3.5
<u>migranten*</u>	5.2	=	5.4	=	5.4
<u>ethisch*</u>	2.2	=	2.3	↔	4.5
<u>geloofsovertuiging*</u>	3.5	↔	5.2	↔	6.9
<u>inkomen*</u>	4.6	=	4.4	=	4.6
<u>leeftijd</u>	45.7	=	42.7	↔	49.7

onderlijnd: gemiddelden tussen SP en CVP verschillen op minstens .05-significantieniveau

↔: gemiddelden verschillen op minstens .05-significantieniveau

=: gemiddelden verschillen niet op minstens .05-significantieniveau

*: zie tekst voor verduidelijking

TABEL XIII

Vergelijking van de gemiddelde profielen van de volledige SP-, de volledige CVP- en de SP/CVP-kiezers op basis van een logistische regressie-analyse: gestandaardiseerde effectparameters na stapsgewijze selectie.

	<u>SP</u> CVP	<u>SP/CVP</u> SP	<u>SP/CVP</u> CVP
ethisch	-0.32***	-	-0.43***
geloofsovertuiging	-0.79***	0.37***	-0.25**
N	246/329	49/246	49/329
Pseudo r^2	.48	.10	.19

** : significant op minstens .09-niveau

*** : significant op minstens .0009-niveau

De SP/CVP-kiezers nemen wat de communautaire en de economische problematiek betreft duidelijk een tussenpositie in, waardoor ze noch van de volledige SP-kiezers, noch van de volledige CVP-kiezers significant verschillen. Inzake de ethische kwesties daarentegen staan ze op één lijn met het homogene SP-electoraat. Wat de mate van katholiciteit betreft nemen de SP/CVP-kiezers opnieuw een tussenpositie in. Ze zijn samen met de SP-kiezers jonger dan de CVP-kiezers.

De logistische regressie-analyse bevestigt dat de SP/CVP-kiezers zich hoofdzakelijk door hun meer progressieve ethische standpunten en hun zwakkere identificatie met de katholieke levensbeschouwing van het homogene CVP-electoraat onderscheiden. De SP/CVP-kiezers zijn iets katholieker dan de volledige SP-kiezers, maar houden er dezelfde standpunten op na. Het besluit is dus dat het SP/

CVP-electoraat een veel minder markant profiel heeft dan het hogerbeschreven VLD/CVP-electoraat. De SP/CVP-er is veel meer een 'middle of the road'-kiezer, die enkel wat de ethische problemen betreft duidelijk naar één kant, met name naar de SP, overhelt. Ook wat het SP/CVP-electoraat betreft wordt de vooropgestelde hypothese - dat de splitsende kiezers nu eens overhellen naar de ene partij en dan weer naar de andere - dus niet bevestigd.

Rest tenslotte het profiel van de VU/CVP-kiezers. De volledige VU- en CVP-kiezers verschillen vooral van elkaar door hun standpunten inzake communautaire en ethische kwesties: de VU-ers zijn beduidend Vlaamsgezinder en, wat de ethische problemen betreft, progressiever dan de CVP-kiezers (tabel XIV). De VU-ers zijn ook wat minder katholiek en jonger dan de CVP-ers, maar het effect van de leeftijd valt opnieuw weg wanneer we multivariaat analyseren en controleren voor de andere variabelen (tabel XV).

TABEL XIV

Vergelijking van de gemiddelde profielen van de volledige VU-, de volledige CVP- en de VU/CVP-kiezers op basis van een ANOVA-analyse.

	VU		VU/CVP		CVP
<u>communautair*</u>	6.7	↔	5.8	=	5.2
<u>economisch*</u>	5.9	↔	5.3	=	5.7
<u>milieu*</u>	3.1	=	3	=	3.5
<u>migranten*</u>	5.2	=	4.8	=	5.4
<u>ethisch*</u>	3	↔	4.3	=	4.5
<u>geloofsovertuiging*</u>	5.2	↔	6.4	=	6.9
<u>inkomen*</u>	4.7	=	5.4	↔	4.6
<u>leeftijd</u>	44.2	=	47.4	=	49.7

onderlijnd: gemiddelden tussen VU en CVP verschillen op minstens .05-significantieniveau

↔ : gemiddelden verschillen op minstens .05-significantieniveau

= : gemiddelden verschillen niet op minstens .05-significantieniveau

* : zie tekst voor verduidelijking

TABEL XV

Vergelijking van de gemiddelde profielen van de volledige VU-, de volledige CVP- en de VU/CVP-kiezers op basis van een logistische regressie-analyse: gestandaardiseerde effectparameters na stapsgewijze selectie.

	<u>VU</u> CVP	<u>VU/CVP</u> VU	<u>VU/CVP</u> CVP
communautair	0.36***	-0.24*	-
geloofsovertuiging	-0.34***	0.28*	-
N	67/329	39/67	41/334
Pseudo r^2	.19	.12	.0

*** : significant op minstens .009-niveau

* : significant op minstens .05-niveau

Uit de ANOVA-analyse blijkt dat de gemiddelde VU/CVP-kiezer enkel wat het inkomen betreft significant verschilt van de volledige CVP-kiezer, in die zin dat hij of zij iets meer verdient. De VU/CVP-respondenten zijn gemiddeld iets Vlaamsgezinder, maar dit verschil is niet significant. Ook wat de geloofsovertuiging en de ethische standpunten betreft zitten de VU/CVP- en de CVP-kiezers min of meer op dezelfde golfhoogte. Tussen de VU en de VU/CVP-kiezers zijn er wel een aantal markante verschillen: in vergelijking met de VU-ers zijn de VU/CVP-ers Belgischgezinder, katholieker en wat de ethische problemen betreft conservatiever. Inzake de economische problemen blijken de VU/CVP-ers dan weer iets progressiever dan de VU-ers. Inzake inkomen en leeftijd zijn er geen significante verschillen.

Dat de VU/CVP- en de volledige CVP-kiezers een sterk gelijklopend profiel hebben wordt bevestigd door de logistische regressie-analyse (tabel 15). Die analyse toont ook aan dat het onderscheid tussen de volledige VU en de VU/CVP-kiezers hoofdzakelijk wordt bepaald door de communautaire kwestie en de mate van katholiciteit. Het is met andere woorden vrij duidelijk waarom deze kiezers niet voor het volle pond VU kiezen: daarvoor zijn ze te weinig Vlaamsgezind en te katholiek. Minder duidelijk is evenwel waarom die kiezers dan toch nog een deel van hun stem aan de VU geven, aangezien ze in geen enkel opzicht significant van de CVP-ers verschillen. Wellicht spelen hier zowel de hogervermelde personenfactor als het Vlaamse Raad-effect mee. Duidelijk is in elk geval dat we ook wat het VU/CVP-electoraat betreft weinig empirische steun vinden voor de hypothese dat de splitsende kiezers nu eens de opvattingen delen van het ene electoraat en dan weer van het andere. De VU/CVP-kiezers blijken wat hun opvattingen betreft integendeel helemaal op één lijn te zitten met de volledige CVP-ers.

Tot nu toe hebben we in onze zoektocht naar een 'rationele' verklaring voor het gesplitst stemmen een 'verkiezingsneutrale' aanpak gevolgd, waarbij abstractie wordt gemaakt van de specificiteit van de afzonderlijke verkiezingen. Maar zoals hierboven geargumenteed is het mogelijk dat precies die specificiteit mede aan de basis ligt van het splitsgedrag, in die zin dat de kiezers voor de verschillende verkiezingen andere criteria hanteren. Zo zou men, zoals gezegd, kunnen veronderstellen dat de partijen voor de Kamer- en Senaatsverkiezing op grond van federale beleidsmateries worden beoordeeld en voor de Vlaamse Raadsverkiezing op grond van deelstaatbevoegdheden. Twee van de vijf hierboven onderzochte beleidsmateries betreffen een quasi exclusieve federale bevoegdheid, namelijk de ethische en de communautaire problematiek. Het economische en het migrantenbeleid vormen deels een federale en deels een gemeenschaps- of gewestbevoegdheid. Tenslotte zijn de gewesten in grote mate bevoegd voor het milieu. De theoretische verwachting is dus dat de ethische en de communautaire opvattingen van de kiezers vooral hun keuze voor de Senaat en de Kamer zullen bepalen en hun milieupopvattingen vooral hun keuze voor de Vlaamse Raad. Wat betreft de communautaire problemen staat deze hypothese echter haaks op wat we intuïtief zouden verwachten, namelijk dat de kiezer zijn communautaire opvattingen vooral laat meespelen bij de Vlaamse Raadsverkiezingen. Vermoedelijk is het inderdaad zo dat de deelstaatassembles het meest met de staatsvorming geassocieerd worden, ook al zijn ze terzake, paradoxaal genoeg, nauwelijks bevoegd.

Een multivariate analyse ²⁵ wijst evenwel uit dat het effect van de vijf hogervermelde beleidskwesties op de partijkeuze nauwelijks varieert van verkiezing tot verkiezing. Een kleine uitzondering vormt de communautaire schaal, waarvan het effect iets groter blijkt voor de Vlaamse Raadsverkiezingen ²⁶, zoals intuïtief, maar niet theoretisch, verwacht. Als we naar de gemiddelde schaalposities van de verschillende electoraten kijken, dan blijkt dat voor de Vlaamse Raad het Vlaams Blok-electoraat iets Vlaamsgezinder is en het Agalev-electoraat iets Belgischgezinder, zij het dat de verschillen klein zijn. Blijkbaar neigen de Vlaamsgezinde kiezers voor de Vlaamse Raadsverkiezingen dus iets meer naar het Vlaams Blok en de Belgischgezinde iets meer naar Agalev. Het relatief omvangrijke VU-electoraat voor de Vlaamse Raad is opmerkelijk genoeg iets minder Vlaamsgezind ²⁷. Dit resultaat doet vermoeden dat de Vlaamse Raad-bonus voor de VU weinig met de beleidsopvattingen van de kiezers te maken heeft, maar - zoals hierboven al gesuggereerd - eerder via een associatief procédé tot stand komt.

V. Gesplitst stemmen van verkiezing tot verkiezing

Kiezers die uit louter rationale en beleidsmatige overwegingen een gesplitste stem uitbrengen zullen dat wellicht bij elke verkiezing opnieuw doen. Maar in andere gevallen is het opsplitsen van de stem misschien veeleer een tijdelijke noodoplossing voor kiezers die twijfelen tussen verschillende partijen en de knoop maar niet kunnen doorhakken. Zo is het opsplitsen van de stem mogelijk een tussenstap voor kiezers die lonken naar een andere partij, maar de vertrouwde partij toch nog niet helemaal durven loslaten. In die gevallen is het gesplitst stemmen geen permanent, maar een tijdelijk fenomeen: ofwel zet de kiezer nadien definitief de stap naar de nieuwe partij, ofwel keert hij nadien toch terug naar de vertrouwde schaaftal.

De paneldata van het ISPO-verkiezingsonderzoek bieden ons een unieke mogelijkheid om te onderzoeken hoe het individuele kiesgedrag van verkiezing tot verkiezing evolueert. Van de 2691 in 1991 geïnterviewde respondenten werden er 1762 of 65,5% opnieuw ondervraagd in 1995. Of omgekeerd: van de 2099 respondenten die in 1995 bij het onderzoek waren betrokken was 83,9% reeds ondervraagd in 1991.

Ook op 24 november 1991 werden er drie verschillende verkiezingen georganiseerd, namelijk voor de Kamer, de Senaat en de provincieraaden. Spijtig genoeg werd bij het ISPO-onderzoek van 1991 niet gevraagd naar de partijkeuze voor de provincieraadsverkiezingen, zodat we enkel kunnen nagaan of de respondenten voor de Kamer- en de Senaatsverkiezingen al dan niet identiek hebben ge-

25 Bij deze analyse - op basis van de CATMOD-procedure van SAS - werd enkel rekening gehouden met de zes grootste electoraten. Het effect van elk van de beleidskwesties werd gemeten op basis van de toename van de pseudo r^2 na toevoeging van de beleidskwestie aan een basismodel met enkel de achtergrondvariabelen leeftijd, levensbeschouwing (elfpuntenschaal mate van katholiciteit) en sociale klasse (indeling in zes categorieën). De detailresultaten van deze analyse, samen met de gemiddelde posities van de electoraten op de schalen, zijn verkrijgbaar bij de auteur.

26 Pseudo r^2 -bijdrage voor de Kamer: .05; voor de Senaat: .05; voor de Vlaamse Raad: .06.

27 Gemiddelde posities op de communautaire schaal van de VU: Kamer 6.4, Senaat 6.3, Vlaamse Raad 6.2; van Agalev: Kamer 4.5, Senaat 4.7, Vlaamse Raad 4.1; van het Vlaams Blok: Kamer 6.3, Senaat 6.3, Vlaamse Raad 6.5.

stemd ²⁸. Een exacte vergelijking tussen de mate van gesplitst stemmen in 1991 en 1995 is dus niet mogelijk. Daartegenover staat echter dat de provincieraadsverkiezingen qua politieke relevantie so wie so moeilijk vergelijkbaar zijn met de verkiezingen voor de Vlaamse Raad ²⁹. Het feit dat de provincieraadsverkiezingen in het onderzoek van 1991 buiten beschouwing zijn gelaten is op zich trouwens al revelerend voor het geringe belang dat eraan werd gehecht. Aangenomen mag dan ook worden dat de politieke stimulans om voor de provincieraadsverkiezingen anders te stemmen dan voor de Kamer en de Senaat een stuk kleiner was dan in 1995 het geval was met de Vlaamse Raadsverkiezingen.

TABEL XVI

Soorten stemmen uitgebracht bij de verkiezingen van 1995, in procenten, volgens het soort stem uitgebracht bij de verkiezingen van 1991
(Chi-kwadraatwaarde: $p=0.001$)

		1991		
		volledig	gesplitst	totaal
1995	volledig	78.8	49.4	74.7
	in twee gesplitst	16.3	43.4	20.1
	in drie gesplitst	1.5	5.6	2.1
	niet gestemd	3.3	1.6	3.1
N (=100%)		1315	208	1524

In tabel XVI wordt het splitsgedrag van 1991 gekruist met dat van 1995 ³⁰. Een eerste in het oog springende vaststelling is dat er tussen beide een sterk verband bestaat. 49% van de kiezers die hun stem in 1991 opsplitten doet dit opnieuw in

28 In de ISPO-enquête van 1991 werd (anders dan in de enquête van 1995) aan de respondenten gevraagd of ze voor de Senaat voor een andere partij hadden gestemd dan voor de Kamer en, zo ja, voor welke partij. Deze manier van vragen stellen leverde blijkbaar interpretatiemoeilijkheden op voor wat betreft de blanco- en ongeldige stemmen. Respondenten die voor de Kamer een blanco- of ongeldige stem rapporteerden hebben in 89,1% van de gevallen een ontbrekende waarde voor de variabele 'al dan niet dezelfde keuze voor de Senaat'. In deze analyse wordt ervan uitgegaan dat deze respondenten ook voor de Senaat een blanco- of ongeldige stem uitbrachten. Het zonder meer buiten beschouwing laten van deze respondenten zou immers tot gevolg hebben dat het aantal blanco- en ongeldige stemmen in de steekproef zou zakken tot lager dan 1%. Anderzijds maakt het voor de hierna gepresenteerde resultaten weinig of geen verschil uit voor welke oplossing wordt gekozen.

29 Een exacte vergelijking zou wel mogelijk zijn wanneer we de Vlaamse Raadsverkiezing van 1995 buiten beschouwing lieten. Gezien het grote aantal kiezers dat uitgerekend voor deze verkiezing een aparte stem uitbracht (cfr. supra) zou dit echter een vertekend beeld opleveren van de mate waarin de kiezers in 1995 gesplitst hebben gestemd. Bij de analyse gaan we dan wel impliciet uit van de veronderstelling dat de vroegere provincieraadsverkiezingen veel minder aparte stemmen aantrokken dan de huidige Vlaamse Raadsverkiezingen.

30 Deze tabel betreft enkel de respondenten die in 1991 zijn gaan stemmen en die in 1995 opnieuw werden ondervraagd. Kiezers die in 1995 voor het eerst zijn gaan stemmen worden met andere woorden buiten beschouwing gelaten. De data worden gewogen volgens leeftijd, geslacht en partijkeuze voor de Kamerverkiezingen op 24 november 1991.

1995 : 43.4% splitst tussen twee partijen en 5.6% tussen drie. Van de kiezers die in 1991 ongesplitst hebben gestemd doet 78.8% hetzelfde in 1995. In die groep is er ook een iets grotere 'uitval' van kiezers die in 1995 verstek lieten gaan en thuisbleven, namelijk 3.3%, tegenover 1.6% bij de splitsende kiezers van 1991. Het sterke verband tussen het splitsen van de stem in 1991 en 1995 neemt uiteraard niet weg dat een groot aantal kiezers van stemgedrag wisselt. Van de splitters van 1991 brengt niet minder dan 49.4% een ongesplitste stem uit in 1995 en van de niet-splitters van 1991 brengt 17.8% een gesplitste stem uit in 1995.

In tabel XVII wordt per partij aangegeven hoe de splitsende en de niet-splitsende kiezers van 1991 zijn geëvolueerd. Een eerste interessant gegeven daarbij is de mate waarin de partijen er in 1995 in geslaagd zijn om hun volledige kiezers van 1991 te behouden. De grote en de kleine partijen vertonen hier een totaal ander beeld. De grote partijen behouden twee derden (VLD en SP) tot zelfs vier vijfden (CVP) van hun volledige electoraat. Bij de kleine partijen daarentegen is dit slechts twee vijfden. Dit wijst erop dat de volledige kiezers voor de traditionele partijen een veel solidere basis vormen dan voor de kleine partijen. Anders gezegd: dat de kiezer een volledige stem uitbrengt op een kleine partij is allerminst een garantie dat die kiezer de kleinere partij ook helemaal trouw zal blijven. Bij de grote partijen is dat veel meer het geval. De schade voor de kleine partijen zou nog enigszins beperkt blijven mochten ze de volledige stemmen van 1991 ten minste gedeeltelijk kunnen behouden, maar ook dat is slechts in zeer beperkte mate het geval. Opvallend veel voormalig volledige kiezers van 1991 keren de kleine partijen in 1995 helemaal de rug toe. Bij het Vlaams Blok (44.5%) en Agalev (43.2%) is dat zelfs een relatieve meerderheid.

TABEL XVII

Soorten stemmen uitgebracht bij de verkiezingen van 1995, per partij in procenten, volgens het soort stem uitgebracht bij de verkiezingen van 1991.

1991	1995	CVP	VLD	SP	VB	VU	AGA
volledige stem uitgebracht op de partij	volledig	80.9	64.6	68.1	42.6	43.8	37.7
	gesplitst	10.5	14.3	13.5	12.8	22.1	19.1
	geen	8.6	21	18.4	44.5	34.2	43.2
	N (=100%)	329	235	263	108	117	104
gesplitste stem uitgebracht op de partij	volledig	29.2	21	20.2	26	7.4	4.6
	gesplitst	45.1	40.7	35.7	13.2	33.7	33.8
	geen	25.7	38.2	44	60.8	58.9	61.5
	N (=100%)	89	76	60	36	55	45
geen stem uitgebracht op de partij	volledig	6.7	3.4	5.5	2.9	1.1	1.7
	gesplitst	8.7	5.1	5.7	2.6	4.1	2.1
	geen	84.6	91.5	88.8	94.5	94.8	96.2
	N (=100%)	1106	1213	1201	1379	1351	1374

De partijen zijn er in 1995 slechts in beperkte mate in geslaagd om hun splitssende kiezers van 1991 helemaal aan boord te trekken. De CVP was in dat opzicht het meest succesvol met 29.2%, gevolgd door het Vlaams Blok met 26%. Agalev (4.6%) en VU (7.4%) slagen er het minst in om die weifelende kiezers helemaal over de streep te trekken. De meeste partijen zijn hun halve kiezers van 1991 integendeel in grote mate kwijtgespeeld in 1995. Dat is het meest manifest het geval met de drie kleine partijen, die allemaal ongeveer twee derden van de splitssende kiezers zijn verloren. Bij de SP laat de kleine helft van de voormalig halve kiezers de partij helemaal in de steek, maar bij de VLD en CVP zijn dat er wat minder. De dominante tendens is dus dat de kiezer die een gesplitste stem uitbrengt op een partij de volgende keer ofwel hetzelfde doet (CVP, VLD) ofwel de partij definitief de rug toekent (SP, VB, VU, Agalev). In relatief weinig gevallen is de halve stem een opstap naar een volledige stem de volgende keer.

Tenslotte bleken de kiezers die in 1991 helemaal niet voor een bepaalde partij hebben gestemd in 1995 wel gemakkelijker geneigd om die partij een gesplitste dan ineens een hele stem te geven. Het procent kiezers dat overstapt van een niet-stem naar een halve stem is over het algemeen groter dan het procent dat overstapt van een niet-stem naar een volledige stemmen. Vooral bij de VU is het procent nieuwe gesplitste stemmen (4.1%) in verhouding veel groter dan het procent nieuwe volledige stemmen (1,1%). Bij SP en Agalev is dat verschil beduidend kleiner en bij het Vlaams Blok zijn er zelfs iets meer nieuwe volledige stemmen (2,9%) dan nieuwe gesplitste stemmen (2,6%). Het totale procent nieuwe stemmen dat de partijen kunnen aantrekken staat min of meer in verhouding tot de partijsterkte.

TABEL XVIII

Samenstelling van de totale electoraten van 1995 (met uitzondering van de kiezers die voor het eerst stemden) volgens het soort stem uitgebracht bij de verkiezingen van 1991 en 1995, in procenten.

stem 1991	stem 1995	type kiezer	CVP	VLD	SP	VB	VU	AGA
volledig	volledig	ware gelovige	49.6	45.3	46.8	30.8	30.1	30.7
gesplitst	volledig	langzame bekeerling	4.8	4.7	3.2	6.3	2.4	1.6
geen	volledig	plotse bekeerling	13.8	12.3	17.3	26.9	9.1	18.2
volledig	gesplitst	halve afvallige	6.4	10	9.2	9.3	15.2	15.5
gesplitst	gesplitst	eeuwige twijfelaar	7.4	9.2	5.6	3.2	10.8	11.9
geen	gesplitst	halve bekeerling	17.9	18.4	17.8	23.5	32.4	22.1
N (=100%)			536	335	383	150	171	128

In tabel XVIII bekijken we dezelfde gegevens vanuit een ander perspectief door de electoraten van 1995 (met uitzondering van de kiezers die voor het eerst stemden), als basis te nemen van de analyse. Die electoraten kunnen we nu opsplitsen volgens het kiesgedrag van zowel 1991 als 1995. Voor die laatste verkiezingen maken we een onderscheid tussen de kiezers die een volledige stem (drie

keer) hebben uitgebracht op een partij en de kiezers die een gesplitste stem (een of twee keer) hebben uitgebracht. Daarbovenop komt het onderscheid tussen de kiezers die in 1991 een volledige stem hadden uitgebracht op de partij, de kiezers die in 1991 een gesplitste stem hadden uitgebracht op de partij, en de kiezers die in 1991 helemaal geen stem hadden uitgebracht op die partij.

Voor de duidelijkheid plakken we op elk van die zes categorieën een etiket uit de religieuze sfeer. In eerste instantie zijn er de "ware gelovigen", dit zijn de kiezers die twee keer over de hele lijn op dezelfde partij hebben gestemd. Daarnaast onderscheiden we drie soorten van bekeerlingen: (1) "langzame bekeerlingen" zijn de kiezers die de vorige keer een halve en nu een volledige stem op een partij uitbrengen; (2) "plotse bekeerlingen" zijn de kiezers die de vorige keer helemaal niet en nu volledig op een partij stemmen; (3) "halve bekeerlingen" zijn de kiezers die de vorige keer helemaal geen en nu een halve stem op een partij uitbrengen. Verder zijn er de "eeuwige twijfelaars" die twee keer na elkaar een halve stem hebben uitgebracht en tenslotte de "halve afvalligen", die vroeger een volledige en nu maar een halve stem uitbrengen. De ware gelovigen en de halve bekeerlingen zijn wellicht de meest relevante categorieën: in het eerste geval is de band met de partij duidelijk het sterkst, in het tweede geval het zwakst.

De drie grote partijen blijken elk over een even stevige basis van ware gelovigen te beschikken, die twee keer na elkaar over de hele lijn voor de partij stemmen. Die groep vormt telkens ongeveer de helft van het electoraat. Ook voor het overige is de samenstelling van de drie traditionele electoraten sterk vergelijkbaar. De halve bekeerlingen vormen telkens de tweede grootste categorie, van om en bij de 18%, gevolgd door de plotse bekeerlingen die 12 tot 17% uitmaken.

Het plaatje is opnieuw helemaal anders bij de kleine partijen: hun electoraat bestaat maar voor een derde uit door en door trouwe kiezers. Ook bij deze partijen vormen de halve bekeerlingen telkens een opvallend grote groep, maar nu springt de VU er duidelijk uit met 32.4%. Deze halve bekeerlingen, die de vorige keer helemaal niet en nu slechts gedeeltelijk voor de partij stemmen, vormen de grootste categorie van het VU-electoraat. Dit electoraat blijkt nu dus nog wankeler dan uit de vorige analyses al was gebleken: niet alleen bestaat het grotendeels uit halve kiezers, bovendien gaat het hier in het overgrote deel van de gevallen nog om kiezers die in 1991 helemaal niet voor de VU hadden gestemd en dus allicht maar een flinterdunne band hebben met de partij. Dat laatste geldt bovendien a fortiori voor de kleine partijen, waarvan het overgrote deel van de halve kiezers het na één verkiezing opnieuw voor bekeken houdt, zoals hierboven vastgesteld.

In tegenstelling tot de andere twee kleine partijen telt de VU ook relatief weinig plotselinge bekeerlingen onder haar kiezers, namelijk slechts 9.1% tegenover 18.2% bij Agalev en 26.9% bij het Vlaams Blok. Bij die laatste twee partijen zijn de bekeerlingen met andere woorden meer geneigd om ineens voor het volle pond voor de nieuwe partij te kiezen, waardoor het aandeel van de volledige stemmen wordt opgekrikt. Tenslotte valt zowel bij Agalev als de VU het relatief grote aantal halve afvalligen op, namelijk iets meer dan 15%. In beide electoraten zijn er dus verhoudingsgewijs veel kiezers die vroeger pal achter de partij stonden maar er op 21 mei 1995 al met één been buiten stonden.

Door het procent halve en plotse bekeerlingen op te tellen bekomen we het aandeel nieuwe kiezers, dit zijn de kiezers die in 1991 niet en in 1995 minstens

één keer voor een partij hebben gestemd. Dit aandeel bedraagt telkens ongeveer één derde bij de drie traditionele partijen (CVP: 31.7%, VLD: 30.7%, SP: 35.1%), maar is een stuk hoger bij de drie kleinste. Bij het Vlaams Blok bedraagt het aandeel nieuwe kiezers zelfs ongeveer de helft van het totale electoraat (50.4%). Daarna volgen de VU (41.5%) en Agalev (40.3%).

VI. Samenvatting en besluit

Wanneer er op één verkiezingsdag verschillende verkiezingen worden georganiseerd heeft de kiezer de mogelijkheid om een gesplitste stem uit te brengen. 'Split-ticket voting' is onder meer in de Verenigde Staten en Duitsland een intens bestudeerd fenomeen, maar bleef tot nu toe wat onderbelicht in het Belgische verkiezingsonderzoek. Dat spits zich over het algemeen enkel toe op de partijkeuze voor de Kamerverkiezingen. Op die manier blijft echter een niet onbelangrijk aspect van het kiesgedrag buiten beeld. In deze bijdrage werd op basis van de ISPO-surveydata van 1995 gepeild naar de omvang van het gesplitst stemmen bij de parlementsverkiezingen van 21 mei 1995 en naar mogelijke verklaringen voor het fenomeen.

Op basis van het ISPO-verkiezingsonderzoek kunnen we het aantal kiezers dat op 21 mei 1995 gesplitst heeft gestemd schatten op 23.9%. 3% daarvan heeft voor drie verschillende partijen gestemd en 20.9% voor twee verschillende partijen. Bij de kiezers die voor twee verschillende partijen stemmen is het meest voorkomende patroon dat er voor de Vlaamse Raad anders wordt gestemd dan voor Kamer en Senaat.

De analyse van het gesplitst stemmen toont duidelijk aan dat we ons eigenlijk geen adequaat beeld kunnen vormen van de electorale sterkte van een partij als we enkel de stemmenpercentages voor de afzonderlijke verkiezingen kennen. Veel relevanter zijn enerzijds het aantal 'volledige' kiezers, die drie keer voor dezelfde partij hebben gestemd, en anderzijds het aantal kiezers die minstens één keer voor die partij hebben gestemd, dit is het totale electoraat. Beide percentages vormen een soort onder- en bovengrens, waartussen de stemmenpercentages voor de afzonderlijke verkiezingen zweven. De marge tussen de onder- en bovengrens wordt groter naarmate het aandeel 'volledige' kiezers in het totale electoraat van een partij kleiner wordt.

Dit aandeel 'volledige' kiezers blijkt sterk te verschillen van partij tot partij. De VU en Agalev hadden in 1995 relatief weinig 'volledige' kiezers en relatief veel kiezers die de partij één keer kozen. Het totale electoraat van beide partijen bestond voor minder dan de helft (48.1% bij Agalev en 36.6% bij de VU) uit volledige kiezers. Bij CVP, VLD, SP en VB bestond het totale electoraat voor ongeveer twee derden uit volledige kiezers. Een stem voor de vier grootste partijen was dus in het overgrote deel van de gevallen een alles-of-niets stem. Terwijl deze partijen steunden op een solide basis van volledige kiezers moesten Agalev en de VU het grotendeels hebben van kiezers die hun stem splitsten, en dan nog in aanzienlijke mate van kiezers die de partij in kwestie slechts één stem gunden.

De overlappingsen tussen de totale electoraten pasten goed in een links/rechtspatroon. De twee grote partijen aan de linker- en de rechterzijde van het spectrum, SP en VLD, deelden hun gesplitste stemmen in hoofdzaak met centrumpartijen, met name met de CVP en in tweede instantie met de VU. Daarnaast was

er een aanzienlijke overlapping tussen deze centrapartijen onderling. Agaley deelde zijn stemmen in de eerste plaats met de SP en in de tweede plaats met de VU. De kiezers die hun stem verdeelden tussen CVP en VLD (3,2% van alle kiezers), CVP en SP (3%) en CVP en VU (2,5%) vormden telkens een substantieel segment van het electoraat.

Vooraf de kiezers die eerder op personen dan op partijen stemmen doen aan 'split ticket voting'. Van de kiezers die de sympathie voor of de bekendheid met een politicus minstens één keer als motief voor hun partijkeuze opnoemen brengt 55.6% ook een gesplitste stem uit. Kennelijk is een gesplitste stem vaak het gevolg van het feit dat een populaire kandidaat de kiezer van zijn 'normale' partijkeuze kan weglukken. Dit werd wellicht in de hand gewerkt door het sterk gepersonaliseerde karakter van de Senaatsverkiezing, die haast de vorm aannam van een eerste minister-verkiezing. De kiezers laten zich echter moeilijker verleiden tot een gesplitste stem naarmate ze een minder hoog opleidingsniveau hebben en zich sterker met één bepaalde partij verbonden voelen. Vooral bij partijleden is de kans op het uitbrengen van een gesplitste stem relatief klein.

Alhoewel de personen-factor duidelijkst het zwaarst doorweegt, zijn er toch aanwijzingen dat het uitbrengen van een gesplitste stem tot op zekere hoogte ook door meer 'rationele' of beleidsmatige overwegingen wordt ingegeven. Kiezers die naar eigen zeggen rekening houden met de partijprogramma's en de beleidskwesties zijn meer geneigd om gesplitst te stemmen. De meest voor de hand liggende hypothese in dat verband is dat de kiezers gesplitst stemmen voor partij A en B omdat ze het in sommige opzichten eens zijn met A en in andere met B. Hiervoor vonden we echter weinig steun in de data, zij het dat de analyse zich noodgedwongen diende te beperken tot de drie meest substantiële deelectoraten (VLD/CVP, SP/CVP en VU/CVP). Het meest voorkomende patroon is dat de gemiddelde AB-kiezer wat de beleidsopvattingen betreft het midden houdt tussen de opvattingen van de 'volledige' A-kiezer en de 'volledige' B-kiezer. In geen enkel geval bleek de AB-kiezer voor sommige beleidskwesties bij de A-kiezer en voor andere bij de B kiezer aan te sluiten. Een ander 'rationeel' verklaringsmodel voor het gesplitst stemmen is dat de kiezers voor de verschillende verkiezingen andere criteria gebruiken om de partijen te beoordelen. We vonden evenwel geen empirische grond voor de hypothese dat de kiezers voor de Senaats- en de Kamerverkiezing vooral de federale beleidsmateries in rekening brengen en voor de Vlaamse Raadsverkiezingen de deelstaatmateries.

Vooraf de VLD/CVP-kiezers hebben een uitgesproken profiel. Ze hebben gemiddeld een hoger inkomen dan de volledige CVP-kiezers. Met de VLD-kiezers hebben ze hun rechtse standpunten inzake het migrantenthema en het economische thema gemeen. Inzake geloofsovertuiging en ethische kwesties nemen ze een tussenpositie in tussen het homogene VLD- en CVP-electoraat. De SP/CVP-kiezers delen met de SP-kiezers hun progressieve standpunt inzake ethische kwesties, maar nemen voor het overige een tussenpositie in tussen de SP- en CVP-kiezers. De doorsnee VU/CVP-kiezer is minder Vlaamsgezind, katholieker en ethisch conservatiever dan de volledige VU-kiezer, maar verschilt qua opvattingen nauwelijks van de volledige CVP-kiezer.

Uit het panelonderzoek van het ISPO - waarbij 1762 respondenten van 1991 opnieuw werden ondervraagd in 1995 - blijkt dat er een verband bestaat tussen het gesplitst stemmen bij opeenvolgende verkiezingen: de helft van de kiezers die in 1991 hun stem hebben opgesplitst tussen Kamer en Senaat hebben ook in

1995 een gesplitste stem uitgebracht. Pas wanneer het ISPO-panelonderzoek is doorgetrokken tot de verkiezingen van 13 juni 1999 en we over een derde meetpunt beschikken zal er meer duidelijkheid zijn over de vraag hoeveel kiezers echt de gewoonte hebben om gesplitst te stemmen.

Bij de drie traditionele partijen bracht het overgrote deel van de volledige kiezers van 1991 in 1995 opnieuw een volledige stem uit op dezelfde partij (CVP: 80,9%, VLD: 64,6%, SP: 68,1%). Bij de drie kleinere partijen is dit procent beduidend kleiner (VB: 42,6%, VU: 43,8%, Agalev: 37,7%). Een opvallend groot deel van de voormalige volledige kiezers van die drie partijen liet de partij in 1995 helemaal links liggen. De volledige kiezers van de drie traditionele partijen zijn met andere woorden beduidend trouwer dan de volledige kiezers van de kleinere partijen. De totale electoraten van de drie kleinere partijen bestonden in 1995 dan ook slechts voor een derde uit kiezers die twee keer na elkaar volledig voor de partij stemden (tegenover de helft bij de drie traditionele partijen). Het Vlaams Blok had relatief veel (26,9%) plotse bekeerlingen, die in 1991 niet en in 1995 volledig voor de partij stemden. De VU had opvallend veel (32,4%) halve bekeerlingen, die in 1991 niet en in 1995 slechts gedeeltelijk voor de partij stemden.

Een gesplitste stem voor een partij was slechts in zeer beperkte mate een opstap naar een volledige stem bij de volgende verkiezingen. De dominante tendens was dat die halve kiezers van 1991 in 1995 hetzij opnieuw een gesplitste stem uitbrachten op de partij (vooral bij CVP en VLD), hetzij de partij helemaal de rug toekeerden (SP, VB, VU en Agalev). Het blijft echter een open vraag of dit patroon typisch was voor de verkiezingen van 21 mei 1995, dan wel een meer algemene wetmatigheid weerspiegelt. Ook hiervoor is het alsnog wachten op de resultaten van het ISPO-onderzoek betreffende de verkiezingen van 13 juni 1999.

Summary: Split ticket-voting in Flanders/Belgium. An analysis on the basis of individual level survey data

The 1995 simultaneous election of three legislative assemblies (Senate, lower Chamber and regional councils) offered the Belgian voters an opportunity to split their ballot between three different parties. An analysis of Flemish individual level survey data shows that 76.1% cast a straight ticket vote, while 20.9% split their tickets between two and 3% between three different parties. Ticket-splitting occurs most frequently amongst voters who mention the personality of individual politicians or the issues as a reason to support a party. In addition, the likelihood of ticket-splitting increases amongst the higher educated and the non-partisans. No support was found for the hypothesis that ticket-splitters in a multi-party system tend to lean towards one party on some issues and towards the other party on others. Instead, ticket-splitters generally take a position in between two parties. No evidence was found of a differential issue impact across elections, in this sense that regional issues are more critical to regional elections and federal issues to federal elections.

De ontzuildheid nabij? Een exploratief inhoudsanalytisch onderzoek naar verzuildheid en ontzuiling van de naoorlogse geschreven pers in Vlaanderen

Bart DISTELMANS

Aspirant aan het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek - Vlaanderen aan de Vrije Universiteit Brussel

I. Verzuildheid en ontzuiling van de geschreven pers ¹

Een verzuilde maatschappij kenmerkt zich door de aanwezigheid van relatief samenhangende, min of meer van elkaar gescheiden ideologische en/of levensbeschouwelijke 'werelden' van organisatienetwerken die actief zijn in meerdere domeinen van het leven en die onlosmakelijk verbonden zijn met een politieke partij. ² Alle dagbladen behoorden onmiskenbaar tot zo'n organisatorisch zuilcomplex: de geschreven pers in Vlaanderen was van bij haar ontstaan duidelijk een (politieke) opiniepers. Hoewel zogenaamde 'opiniekranten' zoals *Het Laatste Nieuws* en *De Standaard* in tegenstelling tot 'partij-' of 'vakbondskranten' zoals *De Morgen* en *Het Volk* meestal geen directe structurele verbintenis met een politieke beweging hadden, beschikten de drie traditionele families steeds over een krant die fungeerde als al dan niet officiële spreekbuis en/of zich bekende tot de christelijke, socialistische of liberale maatschappijvisie. ³

De geschreven pers werd door de politieke elites onder andere ingeschakeld in het streven naar de overkoepeling van hun doelgroep van wieg tot graf, naar de uitbreiding van de reikwijdte van de zuil en naar het bevorderen van de interne cohesie. De dagbladen hielpen de mobilisatie en de participatie van de zuil-aanhang mee mogelijk maken en werden door partijen en andere zuilactoren in meer of mindere mate beschouwd als trouwe voertuigen voor politieke boodschappen naar de eigen achterban. Illustratief in dit kader is dat de lezers tijdens verkiezingen impliciet maar ook vaak expliciet werden opgeroepen om voor de 'gewenste' partij te stemmen. Algemeen gesteld situeerde de informatietaak van de redacties zich op het gebied van een populariserende opiniering. Een openbare discussie over politieke 'issues' beperkte zich hoofdzakelijk tot het achteraf goedkeuren van de reeds gesloten compromissen. De politieke openbaarheid leek met andere woorden pas aan bod te komen nadat de zaken afgehandeld waren. ⁴

¹ 'Verzuiling' en 'ontzuiling' duiden op processen terwijl 'verzuildheid' en 'ontzuildheid' eerder een toestand uitdrukken.

² Het gaat hier om een ruime en flexibele 'verzuildheidsdefiniëring' die toelaat in België drie zuilen te onderscheiden ondanks hun verschillen in sterkte, grootte, graad van integratie, bindingselement en dergelijke meer. Voor meer informatie over de centrale elementen die deze beschrijving kenmerken, zie de werken van auteurs als J. BILLIET, A. VAN DEN BRANDE, K. DOBBELAERE, S. HELLEMANS, L. HUYSE, J.P. KRUYT, R. LAERMANS, S. ROKKAN en E. WITTE.

³ L. DE WINTER, De partijpolitisering als instrument van de participatie. Een overzicht van de ontwikkeling sinds de Tweede Wereldoorlog. *Res Publica*, 1981, 23, 1, p. 101.

⁴ J. KLEINNIJENHUIS en O. SCHOLTEN, Veranderende verhoudingen tussen dagbladen en politieke partijen. *Acta Politica*, 4, 1989, p. 436.

Gedurende vele decennia was de politiek-ideologische identificatie van uitgevers en journalisten min of meer een vast gegeven. Afhankelijk van de eigendomsstructuur van de dagbladen weerspiegelden de persoonlijke banden tussen kranten en partijen zich iets meer of minder openlijk. Ze waren het duidelijkst zichtbaar bij *Het Volk* - tot voor enkele jaren eigendom van de christelijke arbeidersbeweging - en bij de socialistische bladen als *Vooruit*, *Volksgazet* en *De Morgen*, waarvoor de Socialistische Gemeenschappelijke Actie steeds als geldschietter heeft gefungeerd. Dankzij de zogenaamde 'interlocking directorates' konden voor buitenstaanders niet altijd waarneembare informatie-uitwisselingen en professionele of logistieke steunbetuigingen plaatsgrijpen. Onder meer wegens de propagandistische activiteiten die de (partij)pers verzorgde, trok men bovendien voornamelijk partijloyale journalisten aan. De pers was dus slechts schijnbaar onafhankelijk: de sterke politieke bevoogding fungeerde als onderdeel of verlengstuk van het partijstelsel.⁵

De grote transformaties in de tweede helft van de jaren '60 als 'individualisering', 'laïcificatie' en 'secularisering' - te vatten onder of uitmondend in 'ontzuiling' - waren de uitdrukking van een aantal interagerende processen en hadden tevens hun weerslag in de dagbladwereld.

Onder meer het individualiseringsproces blijkt verantwoordelijk voor het doorbreken van de exclusieve zuillidmaatschappen, wat zich onder andere liet vertalen in alsmaar pluriformer wordende lezerskringen.⁶ Geleidelijk aan opteerden (nog) minder lezers voor een bepaalde krant vanuit politiek-ideologische overwegingen en werd een sterke (inhoudelijke) band tussen dagblad en zuil alsmaar minder geapprecieerd. Het kiezen van een dagblad dat beantwoordde aan een specifieke interesse en smaak, los van een (partij)politieke overtuiging werd, rudimentair gesteld, de regel.⁷ 'Volledigheid', 'representativiteit' en 'objectiviteit' werden bij de beoordeling van nieuws, per dagblad beschouwd, sleutelwoorden. Een meerderheid van lezers - en journalisten - lijkt zich vandaag dan ook uitdrukkelijk te verzetten tegen het openlijk belijden van de bevoorrechte relatie tot een partij, vakbeweging of zuil in het algemeen.

Onder invloed van en/of tegen de achtergrond van met elkaar in verband staande tendensen en processen als de maatschappelijke ontzuiling, de structurele depolitisering (het verdwijnen van partij- en vakbondskranten) en het commercia-

5 D. BILTEREYST en R. VAN GOMPEL, Pers op zoek naar burger en consument. Bedingen bij de nieuwe civieke journalistiek in Vlaanderen. *Samenleving en politiek*, 5, 4, 1998, p. 6.

6 'Individualisering' betekent in de eerste plaats de relativisering van alle traditionele waarden en normen. Ook staat het begrip voor de overtuiging dat er op velerlei gebieden van het leven een gamma van mogelijkheden openligt en dat het individu hieruit in principe zelf moet kunnen kiezen. Zie: R. LAERMANS, Van verzuild volk naar ontzuild individu. Culturele ontwikkelingen in het naoorlogse Vlaanderen. *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, 81, 2, 1990, p. 130.

7 Dit betekent echter niet dat de keuze voor een dagblad niet meer gedeeltelijk kan bepaald worden door de zogenaamde zuiloriëntatie van het publiek. Vooral bij de oudere cohorten kunnen levensbeschouwelijke of ideologische overwegingen nog steeds meespelen. Vanuit dit oogpunt beschouwd wekt het dan ook geen verwondering dat op de voorpagina van een dagblad als *De Standaard* tot onlangs het logo van de IJzertoren, AVV/VVK ('Alles voor Vlaanderen, Vlaanderen voor Kristus') aanwezig was. Zie: E. DE BENS, *De pers in België*. Tielt, Lannoo, 1997, p. 279.

liserings- en concentratiefenomeen werden de vroeger zeer hechte personele banden tussen de politieke partijen of vakbondsorganisaties en de 'aanleunende' dagbladen opgeheven.⁸ De hoofdredacteur woont bijvoorbeeld niet langer de dagelijkse vergaderingen van het algemeen bestuur van de partij bij. Het op elkaar afstemmen van claims, acties en ideologische opties lijkt vandaag niet meer of alleszins in veel mindere mate plaats te grijpen. Rudimentair gesteld lijken 'vriendschappen' tussen dagbladen en partijen te hebben plaatsgemaakt voor zuiloverschrijdende, persoonlijke 'banden' tussen individuele journalisten en politici.

In het bijzonder naarmate de professionalisering van de journalistieke sector zich doorzette, is het politiek activeren van burgers en hen winnen voor bepaalde standpunten en ideeën een erg controversiële functie geworden.⁹ De informatiefunctie maar ook - onder invloed van de commercialisering - de ontspanningsfunctie van de media werden alsmaar belangrijker. Dit ten nadele van functies als propaganda, opiniering en beïnvloeding.¹⁰ In het verlies van het karakter van de kranten als bewegingsorganisaties speelt naast de maatschappelijke ontzuiling ook het fundamentele gegeven dat een dagblad naast een geestesproduct steeds prominenter is gaan functioneren als een economisch goed, als een consumptieproduct tussen vele anderen. In de kapitalistische warenproductie bestaan er immers geen 'linkse' of 'rechtse' producten maar enkel producten met een ruilwaarde. Vermits dagbladen in de eerste plaats commerciële producten zijn, ligt hun macht in de huidige maatschappelijke context dus veel minder dan vroeger in het openlijk presenteren van een welbepaalde (partijpolitieke) ideologie in publieke stellingnamen. Globaal beschouwd lijkt het vandaag dan ook zeer moeilijk om een duidelijke politiek-ideologische lijn uit de berichtgeving van de verschillende dagbladen af te leiden.

Beschouwd tegen de achtergrond van onder meer concentratie- en structurele depolitiserings-tendensen, het commercialiseringsproces, het pluriformer worden van de lezerskringen, het doorknippen van de personele en structurele banden tussen dagblad en zuil en de nieuwe verlangens van lezers onder invloed van maatschappelijke ontzuilingsprocessen, werd het bijvoorbeeld alsmaar minder 'interessant' of vanuit economisch oogpunt zelfs 'onaanvaardbaar' om steeds dezelfde ideologische stroming in een positief of negatief daglicht te stellen.¹¹ Net op dergelijke wijzigingen in de berichtgeving gaat dit artikel dieper in.

II. Inhoudsanalytisch onderzoek

Via een beperkt inhoudsanalytisch onderzoek, comparatief en historisch van aard, werd getracht vrij concrete, openlijke (partijpolitieke) verzuildheid en ont-

⁸ Opgemerkt kan alleszins worden dat het verdwijnen van de bevriende dagbladen uit de zuilcomplexen het structurele overleven van de zuilen volstrekt niet lijkt te bedreigen: ideologie of levensbeschouwing en de uitdraging ervan kunnen vandaag immers min of meer afgeschreven worden als zuilbestendige factoren.

⁹ E. WITTE, *Media en politiek*. Brussel, VUBPRESS, 1993, p. 122-123.

¹⁰ L. DE WINTER, *o.c.*, p. 102.

¹¹ Kleinnijenhuis en Scholten tonen aan dat de kleur en omvang van de berichtgeving over politieke aangelegenheden voor de hedendaagse dagbladen van minimale invloed zijn op hun lezersaantal. Zie: J. KLEINNIJENHUIS en O. SCHOLTEN, *Veranderende verhoudingen tussen dagbladen en politieke partijen*. *Acta Politica*, 4, 1989, p. 445-449.

zuiling van de berichtgeving in de Vlaamse pers op te sporen.¹² In concreto worden evoluties aangegeven in de 'afstand' of de mate van 'nabijheid' tussen de kranten en zuilactoren, in het bijzonder de politieke partijen.

Er werd van uit gegaan dat de regelmatig terugkerende - en dus comparatief interessante - gevoels- en conflictgeladen regeringformaties, die telkens volgens een welbepaald stramien met soortgelijke hoofdrolspelers verlopen, een vrij 'gevoelige' invalshoek zijn om de partijdigheid van de berichtgeving op het spoor te komen. Daarom werd geopteerd voor de analyse van artikels - zowel editoriaalen (integraal) als informatieve berichtgeving (kop en lead) - die handelen over enkele nationale/federale regeringvormingen. Een aanwijzing dat deze uitgangsgedachte niet uit de lucht gegrepen is, geeft Rooij. Deze auteur benadrukte in 1965 dat tijdens kabinetsformaties in Nederland, "vrijwel elke richtingkrant alleen bij de eigen geestesverwanten op bezoek schijnt te gaan" om informatie te verzamelen en dat tijdens deze periode "journalisten in hun, uiterlijk feitelijke, informatie klaarblijkelijk moeilijk tussen feiten en wensen, tussen nieuws en commentaar weten te scheiden".¹³

Zowel de politieke geschiedenis in het algemeen, de maatschappelijke ontzuilingsevolutie in het bijzonder als de - structurele - transformaties bij de diverse dagbladen zelf maar ook de eigenlijke gebeurtenissen tijdens de formaties werden in rekening gebracht om tot een beperkte keuze van drie periodes te komen: juni 1958, november-december 1981 en mei-juni 1995. Beslist werd om de berichtgeving van vijf Nederlandstalige dagbladen onder de loep te nemen: *Volks-gazet/De Morgen*, *De Standaard*, *Het Volk* en *Het Laatste Nieuws*, respectievelijk geassocieerd met de socialistische partij, de rechter- en linkervleugel van de katholieke of christen-democratische partij en de liberale partij.¹⁴

Via een actoren- en thema-aandachtsanalyse (de mate waarin en wijze waarop aandacht besteed wordt aan (zuil)actoren enerzijds en al dan niet zuilgebonden thema's anderzijds) en een beoordelingsanalyse (de mate waarin (zuil)actoren het onderwerp zijn van goed- of afkeuringen) wordt de link gelegd met inhoudelijke (partijpolitieke) verzuildeheid en ontzuiling. Het spreekt voor zich dat systematisch wordt gespeurd naar stramiën en dat vraagtekens geplaatst worden bij de evolutie, zin of richting en kracht van de vaststellingen.

Vanuit de veronderstelling dat via de boodschap en door de manier waarop deze wordt verzonden de bedoeling of identiteit van de zender tot uitdrukking komt, is de mate waarin en de wijze waarop een krant aandacht besteedt aan wel-

12 Onder andere de geringe diversiteit in tekstsoorten, de interessante maar al bij al eenzijdige invalshoek, het kleine aantal ontlede periodes en de vrij rudimentaire analyse-techniek maken het onmogelijk om het complexe onderwerp in zijn totaliteit te vatten. Desondanks kunnen reeds enkele interessante tendensen worden gepresenteerd.

13 M. ROOIJ, Verzuiling en de pers. Is de Nederlandse pers verzuild? In: GIELEN, J.J., VAN GORKUM P.H., KRUIJT J.P., e.a., *Pacificatie en de zuilen*. Meppel, Boom, 1965, p. 91.

14 Voor de politiek-ideologische profielen van deze dagbladen, zie onder meer E. DE BENS, *De Pers in België*. Tielt, Lannoo, 1997, 480 p.; L. BOONE, Twee kanttekeningen bij verleden, heden en toekomst van de Belgische dagbladpers. *Massacommunicatie*, 1, 1, 1972, p. 21.; T. LUYKX, De opinierichtingen in de Belgische dagbladpers. *Res Publica*, 7, 2, 1975, p. 223-244 en E. VANDEWALLE, De dagbladpers in Vlaanderen. *Ons Erfdeel*, 13, 3, 1970, p. 56-76.

bepaalde actoren of thema's volstrekt geen neutrale aangelegenheid. Wat de beoordelingsanalyse betreft, wordt er van uitgegaan dat het systematisch en duidelijk vaker goedkeuren van die actoren die behoren tot de zuil waar het dagblad bij aanleunt een aanwijzing is voor het bestaan van een zekere betrokkenheid van het dagblad bij deze zuil(actoren). Voor de geuite afkeuringen geldt uiteraard de omgekeerde redenering. Systematisch worden 'rangordes' vergeleken. Zo krijgt de actor die in absolute cijfers bijvoorbeeld het meest aanwezig was in een bepaalde krant of voor wie de meeste goedkeuringen bestemd waren 'rangorde één'. Op deze wijze werden 'rangordelijsten' opgemaakt en kunnen de dagbladen in een comparatief perspectief worden geplaatst. In deze bijdrage worden een aantal tabellen weergegeven waarin de actoren of thema's in relatie tot de mate waarin ze aandacht genoten of het onderwerp van goed- en afkeuringen waren, zijn in ondergebracht. Meer concrete informatie over het opzet en de operationalisering van het onderzoek is terug te vinden in de bijlage.

III. Verzuildheids- en ontzuilingsuitingen in de berichtgeving van 1958, 1981 en 1995

A. 1958: dagblad en zuil(partij) trekken aan één lijn in het levensbeschouwelijk conflict

In 1958 komen de zeer hechte banden tussen zuil en dagblad duidelijk tot uiting in de berichtgeving. Kranten zijn in deze periode trouwe medespelers in de allesoverheersende levensbeschouwelijke strijd. Sterker nog: dagbladen en partijen lijken min of meer met elkaar verstrengeld en voeren als het ware lastercampagnes tegen hun ideologische tegenstanders. De strijd tussen de twee kampen - het 'linkse kartel' versus de 'katholieken' - lijkt in 1958 als het ware belangrijker dan de regeringsformatie zelf: het levensbeschouwelijke conflict op zich, en in mindere mate het onderwerp van het gevecht - nl. de onderwijsproblematiek - is in deze periode bepalend.

1. De gebeurtenissen tijdens de regeringsformatie

De regeringsformatie van 1958 stond geheel in het teken van de schoolstrijd, ondanks het lanceren door de CVP - misschien als bliksemafleider - van een zogenaamd "Sleutelplan van economische voorspoed". Het wekt dan ook geen verwondering dat het onderwijsthema in alle dagbladen met ruime voorsprong de meeste aandacht geniet. Opvallend in dit kader is dat net Van Eynde, hoofdredacteur van *Volksgazet* en ondervoorzitter van de socialistische partij, de economische problematiek geheel uit de weg gaat.¹⁵ Dit in tegenstelling tot *De Standaard* en (zelfs) *Het Volk* waar de band met de CVP onder meer duidelijk tot uiting komt door de hoge mate van aandacht voor Eyskens "Sleutelplan". Het lijkt er op dat zowel deze kranten als de katholieke partij door een aantal economische onderwerpen in de belangstelling te brengen een breuk willen forceren tussen liberalen en socialisten (zie tabel IV).

¹⁵ Opvallend is dat *Het Laatste Nieuws* het wél durft te hebben over de slechte economische toestand waarin het land zich bevindt. Hierbij moet echter worden vermeld dat de krant - net zoals de katholieken - de socialisten (voornamelijk de Waalse socialisten en vakbondsleider Renard) hiervoor verantwoordelijk acht en dus de liberalen buiten schot houdt.

Van Acker kon zijn verkiezingslogan ("Geen avonturen - Van Acker moet voortbesturen") niet waarmaken. De CVP van Lefèvre, die het linkse 'kartel' zo snel mogelijk wenste te vernietigen, trad als enige overwinnaar uit de bus: ze behaalde net geen volstrekte meerderheid in de Kamer (104 zetels) die ze evenwel wél behaalde in de Senaat. De socialisten hielden vrij goed stand (84 zetels) en de liberalen die zich weinig of niet gemanifesteerd hadden tijdens de verkiezingen, verloren een viertal zetels zodat ze er slechts 21 overhielden.

Zonder CVP was met andere woorden geen regering mogelijk. Noch socialisten, noch liberalen wilden sloop gaan met de katholieken, tenzij eventueel in een driepartijenregering. Nadat de CVP'er De Schrijver het terrein had verkend, werd Gaston Eyskens door de koning tot formateur benoemd. Zowel de socialisten als de liberalen verwierpen echter zijn voorstellen zonder ooit constructief te hebben deelgenomen aan het formatiegesprek. Eyskens vormde dan maar een minderheidsregering die door twee dissidente liberalen en een eenmansfractie van de Volksunie werd gedoogd omdat de katholieken een compromisoplossing inzake het schoolconflict in het vooruitzicht hadden gesteld. Tijdens de daaropvolgende zomervakantie werd de basis gelegd voor het schoolpact en toen hierover een principiële akkoord bereikt bleek, werd de regering verruimd met de liberalen.¹⁶

2. *Het editoriaalpercentage: beduidend voor het 'gedrag' van de partijen tijdens de formatie*

Globaal beschouwd wijden alle dagbladen het dagelijkse hoofdartikel - waaruit de politieke lijn van een krant in principe het duidelijkst blijkt - gedurende enkele weken vrij systematisch aan de gebeurtenissen van de regeringsformatie. De discrepantie tussen het editoriaalpercentage van *Het Laatste Nieuws* en dat van de overige dagbladen (zie tabel I) kan in verband gebracht worden met het 'gedrag' van de diverse partijen: zowel tijdens de verkiezingsperiode als tijdens de regeringsformatie stellen de - verliezende - liberalen, in tegenstelling tot katholieken en socialisten, zich immers behoedzaam, enigszins afzijdig en passief op. Het lijkt er op dat *Het Laatste Nieuws* de overige dagbladen een duchtig potje verbaal laat vechten en zelf vanuit de coulissen het levensbeschouwelijke steekspel gadeslaat. De afstandelijke, passieve houding van deze krant en de liberale partij enerzijds en de polariserende houding van de overige dagbladen en partijen anderzijds blijkt tevens uit het verschil tussen de dagbladen in de mate waarin en de wijze waarop afkeuringen en goedkeuringen worden geuit (zie tabel III). Het is aannemelijk dat onder andere door het geringe aantal beoordelingen en de min of meer ruime aandacht voor de economische problematiek (zie tabel IV) *Het Laatste Nieuws* haar lezers als het ware tracht voor te bereiden op de rooiblaue regering die een half jaar later zal gevormd worden.

¹⁶ E. WITTE, J. CRAEYBECKX en A. MEYNEN, *Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden*. Brussel, VUBPRESS, 1997, p. 269 en H. DE RIDDER, *Vijftig jaar stemmenmakerij*. Gent, Uitgeverij Scoop, 1999, p. 44.

TABEL I

Bezetting editoriaalen (100% = elke dag van de regeringsvorming
één editoriaal i.v.m. de formatie)

<i>Volksgazet (VG)</i>	+++ (+)	80 - 100 % = + + + +
<i>De Standaard (DS)</i>	++ (+)	60 - 79 % = + + +
<i>Het Laatste Nieuws (HLN)</i>	+ (+)	40 - 59 % = + +
<i>Het Volk (HV)</i>	+++ (+)	20 - 39 % = +

Aan te stippen valt dat onder andere het intensieve en trouwens vaak zeer strijd-
bare dagelijkse opinieren de betrokkenheid van de dagbladen in het formatie-
beraad garandeert of vergroot en hen - enigszins met uitzondering van *Het Laatste Nieuws* - tot fundamentele spreekbuizen of medespelers maakt. In dit op-
zicht kan er op gewezen worden dat de dagbladen in hun kolommen veelvuldig
aandacht besteden aan de visies en standpunten van de 'niet eigen pers', zoals
uit tabel II duidelijk blijkt. Soms lijkt het erop dat het formatieberaad tussen de
diverse hoofdredacteuren, in het bijzonder die van *Het Volk* (Van Cauwelaert) en
Volksgazet (Van Eynde), wordt gevoerd. In 1958 blijkt maatschappelijke verzuild-
heid zich alleszins te uiten door rivaliserende netwerken van communicatieme-
dia.

3. *Het aandachtspatroon: fixatie op de levensbeschouwelijke tegen- stander*

Hoewel misschien het omgekeerde zou verwacht worden, vindt men in alle
dagbladen een systematisch grotere aandachtsbesteding aan de actoren die niet
behoren tot de zuil waar de krant bij aanleunt.¹⁷

Een voorbeeld: in de hoofdartikels van *Volksgazet* behaalt de socialistische par-
tijleiding (Buset: 18-20) een relatief lage score, kan de liberale partijleiding (Destenay: 12-16) rekenen op een matige belangstelling en geniet de katholieke partij-
leider (Lefèvre: 7) - op levensbeschouwelijk vlak de grootste tegenstander van de
socialisten - duidelijk de meeste aandacht (verticaal). Bovendien valt op dat de
diverse partijleiders systematisch meer aandacht krijgen in de dagbladen die niet
behoren tot de strekking waar de partijleider toe behoort (horizontaal). Tabel II,
die onder meer de rangordes van de partijen en hun partijleiders presenteert, is
representatief voor dit algemene 'patroon van 1958'.¹⁸ Het lijkt er dus op dat,

17 Dit enerzijds in vergelijking met de mate van aandacht in de berichtgeving voor soort-
gelijke actoren van de zuil waarmee het dagblad wél wordt geïdentificeerd (verticale ver-
gelijking) en/of anderzijds in vergelijking met de aanwezigheidsintensiteit van dezelfde
actoren in de berichtgeving van de andere dagbladen (horizontale lijn). Merk op dat in
deze regeringscrisis geen enkele partij - zoals in 1981 en 1995 wél het geval is - 'uitge-
sloten' wordt uit het formatieberaad. Dit houdt in dat het belang van de rol die de actoren
spelen in het formatieberaad in deze periode van minimaal belang is om aandachtsscores
te verklaren.

18 Het weze duidelijk: hoe hoger de rangordcijfers in de tabel, hoe lager de desbe-
treffende actoren in de aandachtsrangordelijst staan. De rangordes drukken dus geen ab-
solute mate van aandacht uit. Het is best mogelijk dat dagblad A, in vergelijking met dag-
blad B, in absolute cijfers meer aandacht besteedt aan een bepaalde actor terwijl die actor
veel lager staat in rangorde in krant A dan in dagblad B. In feite gaat het hier dus om 'aan-

enkele uitzonderingen terzijde gelaten, de gehechtheid van de kranten aan een welbepaalde zuil in 1958 duidelijk tot uiting lijkt te komen door zogenaamde tegenstanders kwantitatief in de schijnwerpers te plaatsen.¹⁹

TABEL II

Rangordes actoren: het patroon van 1958 (scores editoriaal/scores artikels)²⁰

	VG	DS	HLN	HV
katholieke partij	1/3-5	3/5	1/2	1/4
liberale partij	4/6	2/3	3/3	4/3
socialistische partij	3/3-5	1/2	2/4	2/2
Lefèvre (kath.)	7/8	16-23/10-11	5/8	13/10
Destenay (lib.)	12-16/10	8-9/7	-7	9/9
Buset (soc.)	18-20/7	4-5/4	13-25/6	5/7
katholieke pers ²¹	10-11/16	-/-	-/-	32-52/-
liberale pers	26-40/-	-20-33	-/-	22-25/14-45
socialistische pers	-/-	11/20-33	-/-	17-21/14-45

Naast dit polariserende aandachtsmodel is ook de wijze waarop de actoren worden beoordeeld zeer kenmerkend voor de partijdigheid van de dagbladen in 1958.

dachtsbelangrijkheid'. Het gebeurt regelmatig dat een aantal actoren dezelfde score behalen. Wanneer bijvoorbeeld twee actoren een identieke score behalen en het gaat om de eerste twee actoren in de rangorde-lijst dan wordt hun score als volgt genoteerd: 1-2. Voor de overige tabellen gelden dezelfde bemerkingen.

19 Wat de zogenaamde uitzonderingen betreft, kan er op gewezen worden dat alle dagbladen sporadisch meer aandacht besteden aan 'eigen zuilactoren' - een berichtgevingskenmerk dat in de volgende periodes duidelijker tot uiting komt - ondanks het gegeven dat deze actoren in vergelijking met soortgelijke actoren die eveneens in het dagblad aanwezig zijn of dezelfde actoren, aanwezig in de andere dagbladen, niet of nauwelijks een fundamentele rol spelen in de regeringsvorming. In bovenstaande tabel valt bijvoorbeeld op dat in *Het Volk* (editorialen) de katholieke partij hoger gerangschikt staat dan de overige partijen. Nogmaals, het gaat hier om uitzonderingen op het globale beeld.

20 De gepresenteerde lijst is volstrekt niet exhaustief maar geeft wel een goed beeld van het 'patroon van 1958'. Een aanzienlijk aantal actoren (vakbonden, vakbondsleiders, partijprominenten, partijkiezers, gezin, arbeiders,...) wordt niet gepresenteerd omwille van een aantal deels samenhangende redenen als de kwantitatieve beperktheid van dit artikel, de relatief onbelangrijke rol van deze actoren in het formatiebeeraad of hun nauwelijks meerwaarde biedende bijdrage inzake het globale beeld. Deze opmerking geldt voor alle gepresenteerde tabellen.

21 De etiketten katholieke, liberale en socialistische pers omvatten onder andere volgende dagbladen: *De Standaard*, *Gazet van Antwerpen*, *La Libre Belgique*,..., (kath.), *Het Laatste Nieuws*, *De Nieuwe Gazet*,..., (lib.) en *Vooruit*, *Volksgazet*, *La Wallonie*,..., (soc.).

4. *De beoordelingen: een zwart-wit afbeelding*

Opvallend is dat in alle dagbladen de actoren die behoren tot de zuil waar het dagblad bij aanleunt duidelijk veel intensiever en veel frequenter goedkeuringen genieten dan de andere (zuil)actoren. Verder valt op dat slechts uitermate sporadisch positieve commentaar wordt gegeven aan 'niet eigen zuilactoren'.

Wat de afkeuringen betreft, is het duidelijk dat 'eigen zuilactoren' zelden of nooit afgekeurd worden. Ook de milde behandeling van de toekomstige of de ex-regeringspartner van de partij waarmee het dagblad wordt geïdentificeerd, is tekenend. Dit alles neemt niet weg dat in alle dagbladen de verzuildheid van hun berichtgeving in 1958 duidelijk tot zeer duidelijk tot uiting komt door het overmatig bekritisieren van 'niet eigen zuilactoren'. Tabel III, waarin de rangordes van een aantal significante actoren worden weergegeven, illustreert deze bevindingen. Een derde wijze waaruit blijkt dat de dagbladen in 1958 intens betrokken zijn bij de houdingen en posities van 'eigen zuilactoren' is de thematiek die zij aansnijden. Globaal beschouwd worden alle mogelijke onderwerpen - het onderwijsthema voorop - die conflictstof bieden, in 1958 ten tonele gevoerd.

TABEL III

Rangordes actoren goedkeuringen (+) en afkeuringen (-) (scores editoriaalen)

	VG(+)	VG(-)	DS(+)	DS(-)	HLN(+)	HLN(-)	HV(+)	HV(-)
katholieke partij	3-5	1	1	9-16		2	1	
liberale partij	6-13		4-12	6	1		6-13	3
socialistische partij	2	10-13		1			4	1
reg. Van Acker IV	1			2				4
De Schrijver (kath.)		5						
Eyskens G. (kath.)	6-13	2	2				5	
Van Acker (soc.)	3-5			5				
Kerk ²²	6-13	3					6-13	
katholieke pers		4						
liberale pers								9-14
socialistische pers				7-8				9-14

5. De thematiek: ten dienste van de 'eigen zuil partijen'

Eerder kwam reeds gedeeltelijk tot uiting dat de al dan niet aan bod komende thema's - en de rangordes waarin ze zich eventueel bevinden - in 1958 zonder veel moeite in verband kunnen gebracht worden met de visie, strategie of uitgangspunten van de partij, vakbond of zuil in het algemeen waar het dagblad bij aanleunt of dat ze alleszins passend zijn binnen het zogenaamde globale ideologisch profiel van de krant.

Naast de afwezigheid van de economische problematiek en het uiten van angst voor of afkeer van een - door de overwinning van de katholieken - op stapel staande belastingverhoging - een thema dat *Het Volk* uit de weg gaat - in *Volksgazet* is tevens betekenisvol dat in de alinea's waar het onderwerp 'belastingen' wordt aangesneden de socialistische partij en de katholieke zuilactoren, respectievelijk in *De Standaard* en *Volksgazet*, niet aan bod komen. Dit geldt eveneens voor het thema 'begroting en staatsschuld' wat *De Standaard* betreft.

TABEL IV

Rangordes belangrijkste thema's: scores editoriaal (ed) en artikels (ar) ²³

	VG ed	VG ar	DS ed	DS ar	HLN ed	HLN ar	HV ed	HV ar
begroting en staatsschuld			4					
belastingen	2		6		3-6			
defensie	3		5					
economie algemeen			2		2	2	2	
onderwijs	1		1	1	1	1	1	1
sociale zaken algemeen	4		3		3-6		3	2
sociale zekerheid algemeen							4	
werkgelegenheid					3-6		5	

Op meer indirecte wijze is ook bijvoorbeeld de aandacht van de christelijke arbeiderskrant *Het Volk* voor de 'sociale zekerheidsproblematiek' en het in wat mindere mate profileren van de sociale -/arbeiders-thema's tot voordeel van de economische problematiek in *De Standaard* en *Het Laatste Nieuws* opvallend. Merk ten slotte op dat uit het themapatroon van de diverse kranten duidelijk naar voren komt dat de coalitie van na de schoolvrede zal voortspruiten uit een gezamenlijke economische bekommernis.

22 De afkeuring voor de Kerk in *Volksgazet* vloeide rechtstreeks voort uit het gegeven dat de katholieke partij een extra ruggesteun kreeg van de bisschop van Brugge, monsieur De Smedt. Die liet namelijk één week voor de verkiezingen een brief voorlezen in zijn bisdom om zijn parochianen aan te zetten voor de CVP te stemmen.

23 Zeer veel voorkomende thema's als 'politiek handelen regeringsvorming', 'politiek handelen algemeen' en 'politiek handelen verkiezingen' worden niet opgenomen omdat ze in alle dagbladen steeds ongeveer dezelfde (hoge) score behalen. Deze opmerking geldt voor alle periodes.

B. 1981: een erg partijdige berichtgeving, slechts sporadisch tekens van ontzuiling

Partijdigheid uit zich in deze periode op een ietwat latenter niveau in de berichtgeving aangezien zuilgebondenheid niet altijd meer een verklaringsfactor kan vormen voor de zich voordoende actoren- en thema-aandachtspatronen. Dit neemt niet weg dat tekens van een ontzuiling ten gronde eerder sporadisch aanwezig zijn.

1. De gebeurtenissen tijdens de regeringsformatie

De verkiezingen van november 1981 stonden geheel in het teken van de budgettaire en sociaal-economische problematiek. De CVP kampte met een vertrouwenscrisis omdat de indruk was gewekt dat de socialisten - de socialistische vakbond van Debusse in het bijzonder - de opeenvolgende regeringen te veel gedomineerd hadden. De campagne van de partij draaide rond het zogenaamde JET-plan: "Jeugd, Economie en Toekomst". De liberalen mikten op de slechte budgettaire toestand met de slogan "Niet U, maar de staat leeft boven zijn stand!". De SP afficheerde "Zekerheid, Werk en Vrede". Toch schenkt *De Morgen* in de hoofdartikels echter nauwelijks aandacht aan het werkloosheidsprobleem (zie tabel V). Of de krant de socialisten wilde beschermen door geen olie op het door katholieken en liberalen gestookte vuur te gooien - *De Standaard* brengt SP en PS vaak in verband met de werkloosheid - is moeilijk te beantwoorden.²⁴

De uitslag van de al bij al matte campagne was 'historisch': samen hadden de christen-democraten slechts 61 zetels over (21 zetels verlies, waarvan 14 aan Vlaamse zijde) of net zoveel als de socialisten. Grote winnaars waren de liberalen die samen vijftien zetels wonnen, zes voor de PVV en negen voor de PRL. De socialisten boekten drie zetels winst in Wallonië en handhaafden het status-quo in Vlaanderen maar gingen er procentueel lichtjes op achteruit. De VU won zes zetels en was daarmee van het Egmontrauma verlost. ECOLO en AGALEV sleepen elk twee zetels in de wacht.²⁵

Formateur Herman Vanderpoorten (PVV) constateerde al gauw dat de socialisten een samengaan met de liberalen van de hand wezen. Zij wensten de aftredende coalitie voort te zetten hoewel na verloop van tijd duidelijk werd dat de PS een oppositierol verkoos. De socialisten uitten vooral hun vrees voor de in hun ogen nefaste combinatie sociale zaken/liberalen. Het is dan ook niet toevallig dat in *De Morgen* het thema 'sociale zaken' een zeer hoge score behaalt en dat net als in *Het Volk* vooral de liberalen met dit onderwerp in verband worden gebracht. In *De Morgen* wordt net zoals in *Het Volk* maar in tegenstelling tot *De Standaard* en *Het Laatste Nieuws* 'begroting en staatsschuld', een thema waar de socialisten niet mee worden geïdentificeerd, veel minder belangrijk geacht dan 'sociale zaken' (zie tabel V).

²⁴ Ondanks het 'plan Spitaels' en Claes als minister van economische zaken was men er niet in geslaagd om de werkloosheid terug te dringen.

²⁵ H. DE RIDDER, *Veertien campagnes: verkiezingen 1946-1985*. Brussel, *De Standaard*, 1986, p. 79-84.

TABEL V

Rangordes belangrijkste thema's: scores editorialem (ed) en artikels (ar) ²⁶

	DM ed	DM ar	DS ed	DS ar	HLN ed	HLN ar	HV ed	HV ar
belastingen	3 ²	4 ³	7	7	4 ³	4-5 ³	8	5-6 ³
begroting en staatsschuld	6-8	5-7	2 ²	3 ³	2 ²	3 ³	5 ³	
economie algemeen	1 ¹	2 ¹	1 ¹	1 ¹	1 ¹	1 ¹	1 ¹	1 ¹
muntoperaties	4 ²		6 ³			8	7	
sociale zaken algemeen	2 ¹	1 ¹	3 ²	2 ²	3 ³	2 ²	3 ²	2 ²
sociale zekerheid algemeen	6-8	5-7	8	4		6	4 ²	4 ²
staats hervorming	5 ³	3 ²	4 ³	6		7	6	3 ²
werkgelegenheid		5-7	5 ³	5	5	4-5 ³	2 ²	5-6 ³

De drie dagbladen, overeenkomend met de drie partijen die een coalitie gaan vormen, lijken 'begroting' maar ook 'sociale zaken' in meer of mindere mate als een topprioriteit te beschouwen. Blijkbaar wenst *Het Volk* de linkerzijde van de CVP te overtuigen van het nut van gezonde staatsfinanciën, een onderwerp waar Martens positief en de PS negatief mee in verband worden gebracht. ²⁷ Ondanks de houding van de socialisten pleitte De Croo (PVV) ondertussen voor de vorming van een paarse regering. De liberale partijen wensten echter een coalitie te vormen met de christen-democraten. De PSC koos aanvankelijk - vrij resoluut - voor de oppositie maar even later sprak de rechtervleugel van de partij zich uit voor een rooms-blauwe regering. Naarmate de verkiezingsnederlaag in de CVP beter verteerd raakte, werd steeds meer de nadruk gelegd op het 'beleidskarakter' van de partij. Nadat Martens geweigerd had een regering te vormen, omdat naar zijn mening in deze fase van de regeringsvorming de vorming van een regering met de liberalen te veel spanningen zou veroorzaken tussen ACW en CVP en binnen de PSC, testte formateur De Clercq deze regeringsformule wél uit. Hoewel de PSC niet wenste deel te nemen aan de onderhandelingen verklaarde voorzitter Vanden Boeynants zich toch bereid om enkele dagen te onderhandelen. Het PSC-hoofdbestuur verwierp echter het tot stand gekomen voorstel, Vanden Boeynants nam ontslag en De Clercq gaf zijn formatieopdracht terug. Vervolgens trachtte Nothomb vrij onhandig en tevergeefs een klassieke driepartijenregering

²⁶ De kleine cijfers nuanceren de rangorde-cijfers. Een voorbeeld: In de editorialem van *De Morgen* heeft het thema 'economie algemeen' rangorde 1. Aan het onderwerp 'sociale zaken algemeen' werd rangorde 2 toegekend. De kleine cijfers (voor beide thema's het cijfer 1) wijzen er op dat het verschil tussen beide rangordes in werkelijkheid niet zo groot is. Tussen deze thema's en de onderwerpen 'muntoperaties' (rangorde 2) en 'belastingen' (rangorde 3) die het kleine cijfer 2 meekregen is er dan weer wél een duidelijke 'afstand'. Opgemerkt moet tevens worden dat vooral in *Het Laatste Nieuws* het moeilijk is om een directe band tussen partij en dagblad via een thema-aandachtsanalyse op het spoor te komen. Wél is het vrij duidelijk dat *De Morgen* en *het Volk* enerzijds en *De Standaard* en *Het Laatste Nieuws* anderzijds zich respectievelijk aan de arbeid- en kapitaalpool van de sociaal-economische as bevinden.

²⁷ Verzuimdheid laat toe een loyale aanhang te bewaren en bewijst zeker de christen-democraten, in het bijzonder in periodes waarin het sociaal-economische conflict domineert, nuttige diensten. Het lijkt er op dat *Het Volk* in 1981 in zekere zin haar arbeiders-identiteit wat verloochent om de eenheid in de partij en de katholieke zuil te bewaren.

op de been te brengen. De hoge score in *De Morgen* voor 'belastingen' en 'muntoperaties' vloeit gedeeltelijk voort uit het gegeven dat Nothomb zich spiegelde aan Van Zeeland en zijn vooroorlogs kabinet (zie tabel V). Na dit intermezzo aanvaardde Martens het formatieerschap en streefde naar de vorming van een rooms-blauwe regering. Het formatieberaad werd op minder dan een week afgerond.²⁸

2. Wanneer het 'belang' van de actoren in het formatieberaad 'uit het oog wordt verloren', komt de band tussen dagblad en zuil duidelijk tot uiting

Op basis van de actorenanalyse komt verzuuldheid van de dagbladberichtgeving op het eerste gezicht volstrekt niet zo duidelijk tot uiting als in 1958. Dit geldt vooral voor de informatieve artikels. De 'nieuwslogica' speelt een grote rol in die zin dat in alle dagbladen - ook in *De Morgen* - de socialistische partijen, die zich duidelijk aan de zijlijn van het formatieberaad bevinden, duidelijk minder belangstelling genieten dan de liberale en christen-democratische partijen. Bovendien zijn de diverse scores van deze actoren in de verschillende kranten vrijwel identiek, vooral wat de editoriaalscores betreft. Dit geldt grosso modo eveneens voor de artikelscores van een aantal hoofdrolspelers in het formatieberaad zoals Martens, Eyskens en Nothomb en voor de posities van de diverse partijleidingen. Wanneer dit stramien wordt doorbroken ontdekt men echter wel degelijk een verzuilde aandachtsbesteding, hoewel er dus geen sprake meer is van een allesomvattend patroon zoals in 1958. Een beknopt en niet-exhaustief overzicht volgt.

Zonder enige duidelijke directe reden op het vlak van een 'fundamentelere rol in de regeringsvorming' genieten Spitaels en Van Miert in *De Standaard* en *Het Volk* relatief veel belangstelling. Of dit er op wijst - de socialisten verkiezen een oppositiekuur - dat deze kranten het 'willens-nillens' van een rooms-blauwe coalitie willen aantonen, kan moeilijk worden beantwoord. Vooral voor *Het Volk* lijkt dit echter niet ondenkbeeldig.

Eveneens opvallend is de grote aandacht van *De Standaard* voor Debunne, de socialistische vakbondsleider. Het is opmerkelijk dat de krant, die negatief staat tegenover de zogenaamde almacht van de vakbonden zoals deze zich in de afgelopen kabinetsperiode zou hebben gemanifesteerd, enkel de socialistische vakbondsleiding lijkt te viseren: Debunne (score 22-24) speelt immers zeker geen grotere rol in de regeringsvorming dan Houthuys (christelijke vakbondsleiding) (score 41-65). Dat 'viseren' hier de juiste woordkeuze betreft, blijkt uit de beoordelingsanalyse: Debunne neemt een weinig benijdenswaardige plaats in in de afkeuringenlijst van *De Standaard* en wordt samen met Spitaels telkens in verband gebracht met de oplopende staatsschuld (zie tabel VIII). In feite doet hoofdredacteur Ruys van *De Standaard* er alles aan om de (socialistische) linkerzijde in diskrediet te brengen en de CVP in de armen van de PVV te jagen.

TABEL VI

Rangordes actoren (scores editoriaalen/scores artikels)

	DM	DS	HLN	HV
CVP	1/1	1/1-2	1-2/1	3/1
PSC	2-4/3	2/1-2	1-2/2	4-5/2
PVV	2-4/2	3-4/3	3/3	1-2/3
PRL	2-4/4	3-4/4	4/4	1-2/4-5
SP	6/5	7/6-8	5/6	6/9-10
PS	5/7	5/6-8	6-7/8	4-5/11
Tindemans (CVP)	10/16-18	31-40/14	11-12/16-21	16-18/15
VDB/Deprez (PSC)	21-24/13-15	15-21/13	6-7/12	11-12/12
De Clercq ²⁹ (PVV)	11/8	15-21/5	9/5	7/6
Gol (PRL)	18-20/23-30	31-40/11-12	16-19/13	19-21/13
Van Miert (SP)	25-35/16-18	15-21/15-20	16-19/22-24	11-12/16-24
Spitaels (PS)	-/23-30	13-14/21-22	16-19/16-21	15/16-24

Verder valt op dat sommige dagbladen als het ware gefixeerd zijn op welbepaalde actoren. Bijzonder is dat in dit 'fixatie-patroon' de aandacht voor de actoren voortvloeit uit een kijk van de krant vanuit het 'eigen zuil perspectief'.³⁰ Zo gaat er in de editoriaalen van *Het Laatste Nieuws* en *De Morgen* heel wat aandacht naar respectievelijk de PSC-leiding en De Croo, niet toevallig voorstander van een paarse regering. De hoge score van de PSC in *Het Laatste Nieuws* heeft hoogstwaarschijnlijk te maken met het gegeven dat deze partij lange tijd niet wenste deel te nemen aan de onderhandelingen en op deze wijze de vorming van de door de krant gewenste, soms zelfs geëiste rooms-blauwe coalitie in de weg stond. Dat *Het Laatste Nieuws* werkelijk zeer verwoede pogingen onderneemt om de christen-democraten en de PSC in het bijzonder te overtuigen om een coalitie aan te gaan met de liberalen, blijkt onder meer uit het gegeven dat hoofdredacteur Van Brabant het hoofdartikel intensief aanwendt om, ten dienste van de liberale partij, bovenstaande actoren in de gewenste richting te drijven (zie tabel VII). Ten slotte valt af en toe de buitensporige aandacht voor 'eigen zuilactoren' op. Het zogenaamde 'eigen zuil eerst patroon', dat in 1958 als 'uitzondering' fungeert, komt in 1981 dus eveneens af en toe tot uiting.³¹

29 De hoge scores van De Clercq vloeien voort uit zijn opdracht van formateur en kunnen dus moeilijk vergeleken worden met die van de overige partijleiders.

30 Naast deze specifieke kijk dienen de actoren ten eerste geen deel uit te maken van de zuil waartoe het dagblad wordt gerekend en ten tweede een min of meer fundamentele rol te spelen in de regeringsvorming vooraleer sprake kan zijn van dit patroon. Het spreekt voor zich dat deze uiting van verzuuldheid niet kan opgespoord zonder de ontwikkelingen tijdens de regeringsformatie in rekening te brengen. Uit de relatief hoge score van de christelijke vakbond en/of het ACW/MOC in *Het Laatste Nieuws* en *De Morgen* zou bijvoorbeeld de 'afhankelijkheid' van de PVV en de SP van deze actoren inzake hun verdere (PVV) of nog te activeren (SP) deelname aan regeringsonderhandelingen kunnen blijken. Ook deze vaststellingen kunnen gekaderd worden in het fixatie-patroon.

TABEL VII

Bezetting editorialem (100% = elke dag van de regeringsvorming
één editoriaal i.v.m. de formatie)³²

<i>De Morgen (DM)</i>	+++	80 - 100 % = ++++
<i>De Standaard (DS)</i>	+++	60 - 79 % = +++
<i>Het Laatste Nieuws (HLN)</i>	+++(+)	40 - 59 % = ++
<i>Het Volk (HV)</i>	+++	20 - 39 % = +

In vergelijking met de andere dagbladen scoren in de editorialem van *Het Laatste Nieuws* De Clercq en Vanderpoorten, twee liberale hoofdrolspelers, opvallend hoog. Ook heeft deze krant in zijn artikels wat aandacht voor de liberale vakbond (sleiding). Verder past bijvoorbeeld het gegeven dat de socialistische vakbond in vergelijking met de andere kranten, de hoogste score in *De Morgen* behaalt, eveneens in dit stramien. Dit ondanks het feit dat deze vakbond geen fundamentele rol speelt in de regeringsvorming en in alle dagbladen na de katholieke tegenpool gerangschikt staat.

Hoewel dus van een duidelijk en algemeen aandachtspatroon in 1981 geen sprake meer is en de aandacht die wordt geschonken aan een aantal actoren wordt afgemeten aan hun rol in de formatie, lijken de getraceerde aandachtspatronen wel degelijk in de richting van een verzuilde dagbladberichtgeving te wijzen. Laat duidelijk zijn dat verzuuldheid enkel kan opgemerkt worden - dit was in 1958 in mindere mate het geval - door rekening te houden met de specifieke gebeurtenissen tijdens de formatieperiode.

3. De beoordeling: een zwart-wit afbeelding met grijze accenten

Hieronder worden enkele algemene patronen weergegeven, terug te vinden in tabel VIII. Net zoals in 1958 komt de specifieke band tussen dagblad en zuil nog steeds tot uiting door het overmatig goedkeuren van 'eigen zuilactoren'. Tekendend zijn bijvoorbeeld de scores van De Clercq (1), Vanderpoorten (2) en de liberale partijen (3 en 4) in *Het Laatste Nieuws*. In tegenstelling tot wat de eerder neutrale scores van *Het Volk* in de aandachtsanalyse laten vermoeden bekend het dagblad wel degelijk kleur: de posities van de CVP, het ACW en de christelijke vakbondsleiding zijn in dit opzicht verhelderend. Dat in *Het Volk* de (christelijke) arbeiderstendens dus ook in 1981 zeer duidelijk tot uiting komt, blijkt trou-

31 Het gaat hier om het meer aandacht besteden aan 'eigen zuilactoren', enerzijds in vergelijking met de aandacht verleend aan soortgelijke actoren van andere zuilen die eveneens voorkomen in de dagbladberichtgeving en/of anderzijds in vergelijking met de aanwezigheid van eerstgenoemde actoren in de berichtgeving van de andere dagbladen.

32 Merk op dat *De Morgen* eveneens intensief opinieert, hoewel de socialistend duidelijk een derderangsrol vervullen in de regeringsonderhandelingen. Aangestipt moet echter worden dat de socialistend zich lang niet zo afzijdig opstellen als de liberalen in 1958. Zo beschouwd staat het intensief opinieren van *De Morgen* niet haaks op het gedrag van de socialistend in het formatieberaad. Anderzijds is het aannemelijk dat een regeringsformatie voor elk dagblad een vrij grote nieuwswaarde heeft, ongeacht de rol, houding of het gedrag hierin van de 'eigen zuil partij'.

wens ook uit de opvallende aanwezigheid van thema's als 'sociale zekerheid' en 'werkgelegenheid'. (zie tabel V).

Deze algemene regel blijkt echter niet op te gaan voor *De Morgen*: socialistische zuilactoren genieten niet méér goedkeuringen dan de christelijke actoren. De christelijke zuilactoren krijgen dus instemmende commentaar terwijl er geen lof is voor liberale zuilactoren. Niet toevallig is de CVP de ex-coalitiepartner van de socialisten. In de overige dagbladen valt een soortgelijke tendens op: de toekomstige 'coalitiezuil' van de partij waarbij het dagblad aanleunt, geniet steeds positieve commentaar. Wat *De Standaard* betreft, vallen in dit opzicht de scores van de PVV, de PVV-prominenten en Vanderpoorten op. Er is slechts één goedkeuring voor een socialistische actor (SP). In het bijzonder *De Standaard* - die in deze periode sterk aanleunt bij de rechtervleugel van de CVP - en *Het Laatste Nieuws* gebruiken deze methode om een rooms-blauwe coalitie op de been te brengen. In *Het Volk* gaat het eerder om het accepteerbaar maken van een dergelijke coalitie.

De actoren die niet behoren tot de zuil waarmee het dagblad wordt geïdentificeerd krijgen de meeste afkeuringen terwijl de 'eigen zuilactoren' systematisch worden ontzien. In tegenstelling tot in 1958 worden laatstgenoemde actoren in *Het Volk* (Nothomb, CVP, PSC, Eyskens,...) en *De Standaard* (CVP, ACV, Martens, Nothomb,...) echter af en toe wel negatief becommentarieerd. Men zou dit 'in eigen boezem kijken' kunnen interpreteren als een teken van een nakende niet-zuilgebonden beoordeling. Eveneens opvallend, net zoals in 1958, is dat de toekomstige coalitiepartner van de 'eigen zuil' duidelijk milder behandeld wordt: er zijn in *Het Volk* en *De Standaard* opvallend weinig afkeuringen voor liberale zuilactoren terwijl de socialistische partijen en hun leiders duidelijk worden geïdentificeerd.

Dat de actoren die een potentiële coalitie - waar de 'eigen zuil partij' deel van uitmaakt - in de weg staan eveneens nog al eens het onderwerp van afkeuringen zijn, is evenzeer tekenend voor de actieve bijdrage die de dagbladen in het voordeel van 'hun zuil' in 1981 trachten te leveren. Zowel in *De Standaard* als in *Het Laatste Nieuws* heeft men bijvoorbeeld geen goed woord over voor de vakbonden of het ACW.

TABEL VIII

Rangordes actoren goedkeuringen (+) en afkeuringen (-) (scores editorialen)

	DM(+)	DM(-)	DS(+)	DS(-)	HLN(+)	HLN(-)	HV(+)	HV(-)
CVP	1-6	3-4	4-8	6-11	5-7	11	1	7
PSC		5		4	11-14	4	6-13	9-10
PVV		2	4-8	14-18	3		6-13	3
PRL		7		14-18	4		6-13	5
SP			4-8	2		8		1
PS				1		6		2
CVP-prominenten			2		9		6-13	
PVV-prominenten			3		8			
SP-prominenten							6-13	
Tindemans (CVP)	1-6	9-11				16-22		
VDB/Deprez (PSC)		12-15			5-7	5		
Gol (PRL)		12-15						11-21
Van Miert (SP)	1-6					13-15		11-21
Spitaels (PS)				6-11		12		8
reg. M. Eyskens				6-11		1		11-21
M. Eyskens (CVP)					11-14	16-22	6-13	11-21
Vanderpoorten (PVV)		8	4-8		2		4-5	
Nothomb (PSC)		1		12-13		2		4
De Clercq (PVV)		6			1			
Martens (CVP)	1-6	3-4	1	6-11	5-7	16-22	3	
christ. vakbond	1-6			6-11		9	6-13	
lib. vakbond								
soc. vakbond				6-11				
christ. vakbondsleiding		12-15				16-22	4-5	
lib. vakbondsleiding								
soc. vakbondsleiding				5		7		
ACW						16-22	2	
MOC				12-13		3		

C. 1995: de ontzuildheid nabij?

In 1995 - geen enkel dagblad heeft nog structurele banden met vakbonden of politieke partijen - is er, in vergelijking met 1958 en 1981, in veel mindere mate sprake van een verzuilde berichtgeving. Toch stuit men af en toe nog op opmerkelijke, op verzuildheid wijzende scores.

1. De gebeurtenissen tijdens de formatieperiode

In tegenstelling tot aan Franstalige zijde, waar men geen grote verschuivingen verwachtte, werd aan Vlaamse kant een vurige campagne gevoerd. Zowel het Agustaschandaal als de angst voor een succes van VLD-voorzitter Verhofstadt speelden hier onmiskenbaar een rol. Noch SP-leider Tobback, noch CVP-boegbeeld Dehaene lieten er twijfel over bestaan dat, indien mogelijk, de aftredende coalitie werd verder gezet. Op 21 april stelde Dehaene zijn persoonlijk feitelijk ontwerp van regeerprogramma "Sleutels voor morgen" voor, een duidelijke verwijzing naar het reeds aangehaalde "Sleutelplan" van Eyskens in 1958, waarin een aantal grote doelstellingen, zoals meer en andere werkgelegenheid, de modernisering van de sociale zekerheid en België inschakelen in de Europese top, naar voren kwamen. De socialisten vonden dit alles best bespreekbaar en Tobback stelde zich dan ook aan de kiezer voor als waarborg: "Uw sociale zekerheid". Dit alles maakte dat Verhofstadt het zeer hard te verduren kreeg langs beide kanten. Vooral zijn hervormingsplannen inzake sociale zekerheid fungeerden als mikpunt.

De verkiezingen zorgden niet voor grote verschuivingen. In Vlaanderen behaalde het Vlaams Blok opnieuw winst maar minder dan algemeen verwacht. Verhofstadt maakte van de VLD de tweede partij in Vlaanderen maar slaagde er niet in om de meerderheid van christen-democraten en socialisten te breken. Tegen alle verwachtingen in won de SP in plaats van te verliezen. AGALEV leverde stemmen in en Bert Anciaux van de VU sleepte zijn partij over de door hemzelf vooropgestelde eindmeet van minstens driehonderdduizend stemmen. In Wallonië waren zowel PS als ECOLO grote verliezers, ook de PSC ging verder achteruit. De liberalen van Gol wonnen uitgesproken.

Op 28 mei werd door de koning onmiddellijk een formateur aangeduid. Dehaene liet weten aan de voorzitters van VLD en PRL-FDF dat hun partijen er niet aan te pas zouden komen. Voor Verhofstadt betekende dit het begin van het einde van zijn voorzitterschap. Hij kondigde zijn ontslag aan en werd enkele maanden later opgevolgd door De Croo. De regeringsonderhandelingen verliepen zeer snel en bovendien rimpelloos. Er werden gesprekken aangeknoopt rond de reeds aangehaalde pijlers. Het uiteindelijke regeerprogramma was dan ook in grote mate een kopie van het oorspronkelijk beleidsplan van Dehaene. Opvallend was dat de grote opdrachten (begroting, sociale zekerheid en werkgelegenheid) enkel in krachtlijnen werden vastgelegd: er werden nauwelijks of geen concrete afspraken op papier gezet.³³

33 "Politiek Jaarboek 1995". *Res Publica*, 38, 3-4, 1996, p. 509-516.

2. *Het editoriaalpercentage: tekenend voor een gemoedelijke regeringsvorming*

De 'nederlaag' van de VLD is ongetwijfeld niet vreemd aan het gegeven dat *Het Laatste Nieuws* gevoelig meer opinieert dan de andere kranten. Hoofdredacteur Van der Kelen gaat op zoek naar oorzaken en gevolgen van het liberale 'verlies'. Opgemerkt kan hier worden dat voor de overige dagbladen in 1995 blijkbaar alles naar wens verliep. De lage editoriaalpercentages stemmen overeen met het rimpelloos en gemoedelijk verloop van de regeringsvorming.

TABEL IX

Bezetting editorialen (100% = elke dag van de regeringsvorming één editoriaal i.v.m. de formatie)

<i>De Morgen (DM)</i>	+	80 - 100 % = + + + +
<i>De Standaard (DS)</i>	+	60 - 79 % = + + +
<i>Het Laatste Nieuws (HLN)</i>	++ (+)	40 - 59 % = + +
<i>Het Volk (HV)</i>	+	20 - 39 % = +

Hoewel men enerzijds de positie en houding van de diverse partijen dus in verband kan brengen met het editoriaalaantal van hun 'bevriende' dagbladen kan men er anderzijds toch niet aan voorbij gaan dat het percentage hoofdartikelen dat aan de regeringsvorming wordt besteed tussen 1981 en 1995 gevoelig is gedaald (zie tabel XIII). Naast de aard van de regeringsvorming speelt het gegeven dat de hedendaagse journalisten de rol van de pers (in een regeringsformatie) eerder als 'neutraal' en 'informerend' beschouwen en in mindere mate als 'beleidsmakend', 'participerend' en 'mobiliserend' in deze ontwikkeling wellicht een rol.³⁴

3. *Naar een niet-zuilgebonden aandachtsbesteding?*

Uit verschillen in aandachtsbesteding aan de diverse levensbeschouwelijke groepen of actoren tussen de kranten komt de specifieke band tussen dagblad en zuil volstrekt niet meer zo duidelijk tot uiting als in 1958 of 1981. Hier wordt even stilgestaan bij de opvallendste scores. Alle bestudeerde dagbladen schenken duidelijk meer aandacht aan de CVP en SP dan aan de PS en PSC. De liberale partijen genieten - gezien hun beperkte rol in de formatie - minder belangstelling. Desalniettemin is het de PRL die onderaan in de rangschikking bengelt. In 1981 speelde deze 'newslogica' eveneens een rol maar werden de partijen wel nog voorgesteld per ideologische familie. Blijkbaar heeft de communautaire

³⁴ Wellicht is de toename van de onderwerpendiversiteit in de dagbladen tussen 1958 en 1981-1995 een oorzaak van het geringere aantal editorialen handelend over de regeringsvorming: omdat in vergelijking met 1958 in 1981 en 1995 dagbladen als het ware informatiebanken zijn, dienen zich naast de regeringsformatie een hele resem andere thema's en gebeurtenissen aan die een opiniering opeisen. Een dagblad kan het zich vandaag, in tegenstelling tot in 1958, niet meer permitteren om alle andere gebeurtenissen categoriek opzij te schuiven. Zie: D. MCQUAIL, *Mass Communication Theory*. London, Sage, 1987, p. 146-147.

breuklijn aan belang gewonnen en heeft de levensbeschouwelijke as sinds 1981 aan kracht ingeboet.

Enigszins opmerkelijk zijn de hoge posities van de CVP en van Van Hecke in de editoriaal- en/of artikelrangordelijsten van *Het Volk* en *De Standaard*. *Het Volk* heeft al bij al nog het meest aandacht voor de vakbonden hoewel er niet significant meer aandacht is voor de christelijke dan voor de socialistische vakbond. Ook de hoge rangschikking van de VLD, Verhofstadt en een aantal VLD-prominenten in *Het Laatste Nieuws* is niet toevallig. Toch krijgen ook in deze krant de andere partijen - echter niet de overige partijleiders - méér aandacht dan de 'eigen actoren'.

TABEL X

Rangordes actoren (score editorialen/score artikels)

	DM	DS	HLN	HV
CVP	3-4/4-5	3-4/2-3	4/3	1/3-4
PSC	17-32/10-12	5/5	13-15/7-10	3-4/7-11
VLD	6-8/6-7	9/15-16	5-6/7-10	10-13/7-11
PRL	-/27-41	14-19/-	22-35/31-37	14-21/36-41
SP	2/3	1/2-3	2/2	5/5-6
PS	17-32/4-5	3-4/4	5-6/4-5	2/3-4
Van Hecke	17-32/19-21	-/6	-/11-22	10-13/30-41
Deprez	-/27-41	-/13-14	-/11-22	
Verhofstadt	6-8/6-7	25-37/24-37	3/6	14-21/17-20
Gol ³⁵	-/13-18			-/30-41
Tobback	5/13-18	10/10-11	7/11-22	6/17-20
Busquin	-/22-26	-/7-8	-/23-30	
Dehaene	1/1	2/1	1/1	3-4/1

De Morgen spreekt regelmatig over collectieven als 'de vakbonden' en 'de arbeiders'. Dit geldt in mindere mate ook voor *Het Volk*. Naast het gegeven dat de SP in *De Morgen* iets meer aandacht dan de andere partijen geniet, kan aange-

³⁵ In 1995 krijgen zelfs de partijleiders niet in elke krant aandacht. Het lijkt er op dat in de periode 1981-1995 een evolutie plaatsgegrepen heeft naar een berichtgeving waarin enkel de hoogstnoodzakelijke actoren ten tonele worden gevoerd. Zogenaamde randfiguren, hoewel met een duidelijke impact op het politieke gebeuren, blijven onvermeld. In 1958 kwamen alle spelers die een al dan niet aanzienlijke rol speelden in de regeringsformatie aan bod in de berichtgeving. De tendens om de gebeurtenissen (te) eenvoudig en (onrealistisch) helder voor te stellen maar ook het aan belang winnen van de communautaire breuklijn kan met deze evolutie in verband worden gebracht. Tevens blijkt dat in tegenstelling tot in 1958, in 1981 en 1995 veel minder in het verleden wordt gestruind om bijvoorbeeld vergelijkingen te maken met vroegere regeringsformaties: de editorialisten blijven met andere woorden veel dichter bij de actualiteit.

stipt worden dat Tobback zijn hoogste quotering in de editorialem van deze krant behaalt, weliswaar op de voet gevolgd door Verhofstadt. De sympathie die hoofdredacteur Desmet heeft voor Verhofstadt (en de VLD) spring wel degelijk in het oog. Enigszins 'vreemd' is ook de hoge score van de socialistische vakbonds(leiding) en de katholieke vakbond in de artikels van *Het Laatste Nieuws*. Dat dit gegeven in verband moet worden gebracht met Verhofstadts afkeer voor de vakbonden is volstrekt niet uitgesloten.

Ondanks nog enkele op verzuuldheid wijzende resultaten lijkt de aandachtsanalyse aan te geven dat dagbladen het zich in 1995 niet meer kunnen permitteren om aan een sterk zuilgebonden aandachtsbesteding te doen. Vraag is of dit tevens het geval zou zijn in het kader van op levensbeschouwelijk vlak sterk polariserende thema's (cfr. Berichtgeving van 1958).

4. Zuilgebondenheid lijkt als beoordelingscriterium aan belang te hebben ingeboet

Globaal beschouwd krijgen de zogenaamde 'eigen zuilactoren' en de ex- en toekomstige regeringspartner van de partij die deel uitmaakt van de zuil waartoe het dagblad behoort het vaakst goedkeuringen. In *De Standaard* wordt het geringe aantal goedkeuringen bijna geheel voorbehouden voor de katholieke zuil. Met uitzondering van *Het Laatste Nieuws*, laten de dagbladen de liberale zuilactoren ongemoeid: zowel in de goedkeuringen- als in de afkeuringenlijsten zijn ze nauwelijks aanwezig. In 1995 zijn er in tegenstelling tot in de vorige periodes in alle dagbladen, iets minder in *De Morgen*, afkeuringen aanwezig voor actoren van de zuil waarbij de krant aanleunt.

TABEL XI

Rangordes actoren: goedkeuringen (+) en afkeuringen (-) (scores editorialem)

	DM(+)	DM(-)	DS(+)	DS(-)	HLN(+)	HLN(-)	HV(+)	HV(-)
CVP	2-5			3-6		7	1-6	
PSC	2-5			3-6		4-5	1-6	
VLD						4-5		
PRL								
SP	1		4-6	1		6	1-6	
PS	2-5			2		3	1-6	
Van Hecke (CVP)								
Verhofstadt (VLD)						2		3-6
Tobback (SP)						8		3-6
Dehaene	2-5	1	1	3-6		1	1-6	3-6
reg. Dehaene I			2-3			9-16		1-2

Het meest opvallend is het afkeuringen- en goedkeuringenpatroon van *Het Laatste Nieuws*. Naast de negatieve commentaar voor Dehaene, Tobback en de regering Dehaene I steekt Van der Kelen zijn afkeur voor Verhofstadt niet onder stoelen of banken. De hoofdredacteur acht de partijvoorzitter met zijn harde opstelling tegenover de vakbonden verantwoordelijk voor de 'nederlaag' van de VLD. Opgemerkt moet worden dat Van der Kelen door het uiten van kritiek op de liberale partijleider in feite zijn betrokkenheid met en bezorgdheid voor de liberale partij uit. Merk bovendien op dat het zeer geringe aantal opgetekende goedkeuringen - niet weergegeven in de tabel - in *Het Laatste Nieuws* geheel bestemd is voor prominente VLD-figuren.

5. Naar een 'ontzuilde' thematiek?

Wat 1995 aangaat, bemerkt men globaal beschouwd relatief weinig verschillen tussen de behandelde problematiek in de diverse kranten: de dominante verkiezingsthema's als 'sociale zekerheid', 'begroting en staatsschuld', 'economie algemeen' en 'werkgelegenheid' zijn in alle dagbladen - met uitzondering van *Het Laatste Nieuws* dat een zeer klein themagamma presenteert - in ongeveer dezelfde mate aanwezig. In 1958 en 1981 was het eenvoudiger om op basis van een onderwerpenaandachtsanalyse de dagbladen te plaatsen op de traditionele breuklijnen. In 1995 kan enkel *Het Volk* vrij duidelijk gesitueerd worden, meer bepaald aan de 'arbeid-pool' van de sociaal-economische breuklijn. Aangestipt moet echter worden dat op basis van dit onderzoek geen onderbouwde uitspraken kunnen worden gedaan over de houdingen en waardenoriëntaties die de dagbladen met betrekking tot de aan bod komende onderwerpen innemen. Een dergelijke invalshoek zou wellicht meer duidelijkheid kunnen brengen.

TABEL XII

Rangordes belangrijkste thema's: scores editorialem (ed) en artikels (ar)

	DM ed	DM ar	DS ed	DS ar	HLN ed	HLN ar	HV ed	HV ar
begroting en staatsschuld	5-7 ²	2 ¹	2 ²	2-3 ²		3 ²	4 ²	6 ³
belastingen			5	6 ³				
burgerschap migranten		5 ³						
economie algemeen	2-3 ¹	4 ²	4 ³	5 ³	1 ¹	2 ²	3 ²	3 ²
industrial relations	5-7 ²							
justitie	1 ¹			7				4 ³
sociale zaken algemeen	2-3 ¹							
sociale zekerheid algemeen	5-7 ²	3 ¹	1 ¹	1 ¹		1 ¹	1 ¹	1 ¹
staats hervorming				2-3 ²				5 ³
werkgelegenheid	4 ¹	1 ¹	3 ³	4 ³	2 ²		2 ¹	2 ²

Toch zijn er nog een aantal opvallende constatering. In *De Morgen* is er relatief veel aandacht voor het onderwerp 'justitie'. De krant is zeer te spreken over de op til staande justitiehervormingen van Dehaene II, maatregelen waar volgens het dagblad vooral de socialisten hadden op aangedrongen. Ook opvallend is de aandacht voor een 'links' thema als 'industrial relations', de vrij hoge score voor 'werkgelegenheid' (vnl. artikels) en het aandacht besteden aan een pro-

sief 'issue' als 'migrantenburgerrechten'. Anderzijds krijgt het onderwerp 'sociale zekerheid', hét thema van de verkiezingen en van de SP niet meer aandacht in *De Morgen* dan in de andere kranten. Wat *De Standaard* betreft kunnen niet veel opvallende resultaten naar voren worden geschoven. Enigszins opmerkelijk is de aandacht die naar 'staats Hervorming' gaat en de nadruk die zoals vanouds gelegd wordt op de thema's 'staatsschuld en begroting' en 'belastingen'. In *Het Laatste Nieuws* is er werkelijk sprake van 'onderwerpen-armoede'. Het verkiezingsthema waarop de liberalen zich hebben vastgereden - 'sociale zekerheid' - ontbreekt zelfs nagenoeg in de hoofdartikels. In *Het Volk* ten slotte staan de linkse arbeidersthema's 'werkgelegenheid' en 'sociale zekerheid' (onder andere inzake gezondheidszorg en pensioenen) afgetekend bovenaan. De KMO's (Kleine of Middele Ondernemingen) worden in dit dagblad positief in verband gebracht met het werkgelegenheidsthema.

Conclusie: de thematiek die in 1995 wordt aangesneden of uit de weg wordt gegaan, wordt geselecteerd op basis van 'nieuws waarde' of andere criteria maar lijkt niet te worden uitgekozen omwille van partijpolitieke of vakbondspolitieke gebondenheid zoals in 1958 en in 1981 ten dele wél het geval was.

IV. Slotbeschouwingen

A. Van een verzuilde berichtgeving (1958-1981) naar een ontzuilde dagbladinhoud (1995)?

Uit de analyse van de verzuildheidsuitingen, samengebracht in tabel XIII, komt de periode 1981-1995 naar voren als een overgangsfase terwijl de tijdsspanne 1958-1981 eerder als een periode van continuïteit kan bestempeld worden. Bij het doornemen van onderstaande patronen bemerkt men immers systematisch een breuk tussen 1981 en 1995. Het editoriaalpercentage maar vooral het zogenaamde 'eigen zuil eerst-stramien' en het 'goedkeuren van de eigen zuilactoren' - beide uitingen van partijdigheid - wijzen in 1995, globaal beschouwd, als enige nog enigszins in de richting van verzuildheid. Toch heeft ook laatstgenoemd patroon wel degelijk aan intensiteit ingeboet in vergelijking met de vorige periodes. Een analyse van de berichtgeving over de recente paars-groene regeringsvorming zou een antwoord kunnen geven op de vraag of dit inhoudelijk ontzuilingsproces al dan niet bevestigd wordt. Een persoonlijke indruk met betrekking tot de berichtgeving over de jongste regeringsformatie is alvast dat bepaalde dagbladen hun vroegere manier van denken en schrijven niet geheel in de steek hebben gelaten. Het is niet onrealistisch er van uit te gaan dat de ontzuiling van de geschreven pers een langdurig proces is dat geenszins rechtlijnig verloopt maar gekenmerkt wordt door zogenaamde 'ups' en 'downs'.

De resultaten van de gepresenteerde inhoudsanalyse laten vermoeden dat inhoudelijke 'ontzuiling' zich ten vroegste vanaf de jaren '80 duidelijk heeft voltrokken. Het verloop en het karakter van het integrale proces kan enkel ten gronde worden geschetst door een groter aantal regeringsformaties te ontleden. Verder onderzoek is eveneens noodzakelijk om nauwkeuriger te bepalen wanneer de 'omslag' zich heeft voorgedaan en of deze zich al dan niet (gelijktijdig) bij alle kranten heeft gemanifesteerd. Op laatstgenoemde vraag wordt nu iets dieper ingegaan.

B. *Verschillen in verzuildeheidsintensiteit*

Noch in 1958, noch in 1981 kan een significant onderscheid gemaakt worden in de mate waarin de berichtgeving van de onderzochte dagbladen gekenmerkt wordt door rechtstreekse zuilpartijdigheid. Algemeen beschouwd lijken er op een crisismoment als een regeringsformatie geen noemenswaardige discrepanties in de intensiteit waarin de berichtgeving verzuild is op te treden tussen zogenaamde opiniebladen (*De Standaard* en *Het Laatste Nieuws*) enerzijds en partij- of vakbondskranten (*Volksgazet/De Morgen* en *Het Volk*) anderzijds. Dat laatstgenoemde dagbladen een structurele band met hun zuil hadden of dat de liberale zuil beduidend minder sterk is uitgebouwd, lijkt dus niet dadelijk een weerslag te hebben op de verzuildeheid van de berichtgeving. Wat 1995 betreft, laat dit onderzoek immers vermoeden dat de berichtgeving van *Het Laatste Nieuws* al bij al nog het meest gekenmerkt wordt door politieke partijdigheid.

Reeds werd gewezen op de grote bezorgdheid van de hoofdredacteur voor de liberale partij, die onder meer tot uiting komt in de afkeuringen voor Verhofstadt - op zich een teken van ontzuiling - en door het aantal hoofdartikels dat aan de regeringsvorming wordt besteed. Eveneens bleek dat *Het Laatste Nieuws* in vrij intensieve mate aandacht schenkt aan de liberale zuil en het geringe aantal goedkeuringen die worden geuit geheel voorbehouden zijn voor prominente liberalen. Tevens is het zo dat deze krant zeer veel (toekomstgerichte) doelen voor de VLD-leiding formuleert, alsof men de partij terug op het correcte pad wenst te brengen. In de overige dagbladen kwam een dergelijk 'patroon', het overmatig formuleren van doelen voor 'eigen' zuilactoren, enkel duidelijk voor in 1958 en 1981.³⁶ Dit stramien toont alleszins de 'betrokkenheid' van *Het Laatste Nieuws* met de VLD aan.

Een dergelijke indruk stemt alleszins overeen met de bevindingen van Deltour die in 1996 stelde dat enkel in *Het Laatste Nieuws* de verknochtheid aan welbepaalde politieke partijen blijft opvallen en dat dit dagblad zich nog het meest dienstbaar maakt aan partijpolitiek.³⁷ Volgens De Bens zou de krant vanaf 1996 echter meer afstand genomen hebben van de VLD.³⁸ Eppink, journalist bij *De Standaard* stelde dan weer dat *Het Laatste Nieuws* "nog de enige krant is die nog een aangescherpt partijpolitiek profiel hanteert".³⁹

36 De doelformuleringen waarover sprake betreffen het weergeven van (toekomstgerichte) doelen en/of het zogenaamde (strategisch) 'sturen' van een bepaalde actor in een bepaalde richting (met het oog op coalitievorming) zonder echter noodzakelijk in detail te treden op het vlak van de aan te wenden instrumenten of werkwijzen. Laatstgenoemde variant kwam voornamelijk voor in 1981, toen *De Standaard* en vooral *Het Laatste Nieuws* 'aanstuurden' op een rooms-blauwe coalitie. Wegens de beperktheid van dit artikel worden de 'doel-' en 'voorspellingspatronen' echter niet (uitgebreid) behandeld.

37 P. DELTOUR, *Man bijt hond. Over Pers, Politiek en Gerecht*. Antwerpen, Icarus, 1996, p. 53.

38 E. DE BENS, o.c., p. 340.

39 D.J. EPPINK, De moestuintjes van de Wetstraat. *De Standaard*, 9 oktober 1999.

TABEL XIII

Overzicht van de behandelde patronen

bezetting editoriaalen (100% = elke dag van de regeringvorming één editoriaal i.v.m. de formatie)				
	1958	1981	1995	
VG/DM	+++(+)	+++	+	80 - 100 % = ++++
DS	++(+)	+++	+	60 - 79 % = +++
HLN	+(+)	+++(+)	++(+)	40 - 59 % = ++
HV	+++(+)	+++	+	20 - 39 % = +
patroon-1958				
	1958	1981	1995	
VG/DM	++(+)	0	0	/ = niet toepasbaar 0 = niet aanwezig
DS	++(+)	(+)	0	+ = nauwelijks aanwezig
HLN	++(+)	0	0	++ = (vrij) duidelijk aanwezig
HV	++(+)	(+)	0	+++ = zeer duidelijk aanwezig
eigen zuil eerst-stramien				
VG/DM	+	++	+(+)	
DS	(+)	+	+	
HLN	(+)	++	++	
HV	+	0	++	
fixatie-patroon				
VG/DM	/	+/+	0	
DS	/	0/0	0	
HLN	/	+/0	0	
HV	/	0/0	0	
overmatig goedkeuren van 'eigen zuilfactoren' (en van ex- of toekomstige 'coalitiepartner')				
	1958	1981	1995	
VG/DM	+++	0	0	0 = niet aanwezig
DS	+++	+++	+(+)	+ = nauwelijks aanwezig
HLN	+++	+++	++	++ = (vrij) duidelijk aanwezig
HV	+++	+++	++	+++ = zeer duidelijk aanwezig
overmatig afkeuren van 'niet eigen zuilactoren' (en mildere behandeling ex- of toekomstige 'coalitiepartner')				
VG/DM	+++	+++	+	
DS	+++	++	+	
HLN	+++	+++	+	
HV	+++	++	0	
afkeuringen voor 'eigen zuilactoren'				
VG/DM	(+)	0	0	
DS	(+)	+(+)	+++	
HLN	0	0	++(+)	
HV	0	+	+++	
verzuiide thematiek				
	1958	1981	1995	
VG/DM	+++	++	(+)	0 = niet aanwezig
DS	+++	+(+)	0	+ = nauwelijks aanwezig
HLN	+++	+	0	++ = (vrij) duidelijk aanwezig
HV	+++	++	+	+++ = zeer duidelijk aanwezig

C. Ontzuiling en de oplagecijfers

Hoewel in 1958 en 1981 de berichtgeving in alle dagbladen grosso modo een zelfde graad van verzuimdheid lijkt te vertonen, zijn er in en tussen beide periodes grote discrepanties in absolute oplagecijfers van de dagbladen en in de diverse verhoudingen van de dagbladen inzake lezersaantal/stemmenaantal van de partij waarbij het dagblad aanleunt.

Met uitzondering van *Het Volk* slaagde de katholieke pers er in tussen 1958 en 1987 haar oplage aanzienlijk te verhogen. De liberale en de socialistische pers boekten in de periode 1958-1978 een respectievelijk licht en zwaar verlies op het vlak van de oplage.⁴⁰ De continuïteit tussen 1958 en 1981 die uit dit onderzoek naar voren komt, lijkt niet direct voeding te geven aan de stelling dat de katholieke dagbladen op inhoudelijk vlak adequater of sneller hebben ingespeeld op de ontstane ontzuilingsmentaliteit bij de burgers in het algemeen en bij de lezers van de liberale en socialistische pers in het bijzonder.

Vraag is tevens of de berichtgevingen van *De Morgen* en *Het Volk* na 1980 langer zuilgebonden zijn gebleven dan die van *Het Laatste Nieuws* en *De Standaard*. Hebben eerstgenoemde dagbladen te laat gereageerd op de maatschappelijke ontzuilingstendensen? Raakten deze opiniebladen te laat onder het juk van hun partijpolitieke financiers vandaan en bleef dit gegeven zich te lang weer spiegelen in de dagbladinhoud?

De socialistische partij deed *De Morgen* van de hand in 1986 en het ACV deed zelfs pas in 1994 afstand van haar dagblad. De statistieken tonen alleszins aan dat *Het Laatste Nieuws* aan een oplagestijging begint in 1987 en dat de oplage van *De Standaard* stijgt vanaf 1975 met een nieuwe knik in 1981 en 1985. De oplagen van *Het Volk* en *De Morgen* - hoewel met een kleine opwaartse knik in de periode 1985-1987 - dalen vanaf 1980 systematisch.⁴¹

Naast het verzwakken van ideologie als keuzefactor bij de aankoop van een dagblad kan het besef bij de lezers spelen dat laatstgenoemde kranten financieel afhankelijk zijn van een vakbond of partij en dat dit zich dus wel móet weerspiegelen in de berichtgeving. Ook het verleden van een dagblad blijft gedurende lange tijd zijn tol eisen: kleurrijke figuren als Van Eynde (Volksgazet) blijven nog jaren een stempel op de krant (*De Morgen*) drukken. Hoe dan ook, onnodig te vermelden dat het oplagesucces of -verlies van de diverse kranten enkel kan verklaard worden door rekening te houden met een constellatie van al dan niet inhoudelijke factoren. Vraag is of, en indien ja in welke mate, de verzuimdheid van de berichtgeving - slechts één van de inhoudelijke elementen en slechts ten dele 'gemeten' door dit onderzoek - een daadwerkelijke rol speelt in het verklaringsmodel.

40 W. VAN DER BIESEN, Dertig jaar Belgische dagbladpers, Evoluteschets 1948-1978; J. SERVAES, *Het web van de Media-Business*. Leuven, Kritak, 1979, p. 202 en H. DE RIDDER, o.c.

41 Vanaf 1995 doet er zich een kentering bij *De Morgen* voor. De krant profileert zich de laatste jaren als een (progressief) onafhankelijk dagblad en is de afgelopen twee jaar de snelst groeiende krant in Vlaanderen, zowel op het vlak van lezers als van reclame-inkomsten. Opmerkelijk is dat de krant echter vrijwel geruisloos het etiket 'progressief' onder de titel weghaalde en zich vandaag meer dan ooit als onafhankelijk profileert. Zie: P. DELTOUR, o.c., p. 61.

V. Besluit

Samenvattend kan worden gesteld dat in 1958 de strijd tussen de diverse zuilen in de berichtgeving centraal staat. De eigenlijke regeringsvorming blijkt als decor te fungeren waartegen de ideologische gevechten, waaraan de pers actief deelneemt, zich voltrekken. In 1981 lijkt, weliswaar met een minder ideologisch polariserende problematiek, de regeringsformatie op zich wel degelijk op de voorgrond te staan. Ondanks het gegeven dat zuilgebondenheid niet steeds meer als criterium lijkt te fungeren in het 'toekennen' van aandacht en beoordelingen is de verzuildheid van de berichtgeving, zij het misschien op een latenter niveau, nog steeds onmiskenbaar. De analyse laat vermoeden dat in 1995 de (oude) zuilbanden zich, in vergelijking met 1958 en 1981, veel minder duidelijk laten vertalen in een verzuilde berichtgeving: zuilgebondenheid lijkt niet langer een - doorslaggevende - rol te spelen in de wijze waarop over de regeringsformatie wordt bericht. De openlijke polarisering die de pers zelfs in 1981 nog kenmerkte, lijkt in 1995 grotendeels achterhaald. Of deze trend wordt bevestigd, dient verder onderzoek - onder meer naar de berichtgeving van de recente paars-groene regeringsvorming - uit te wijzen.

Uiteraard kan op basis van dit verkennend onderzoek geen grondig beeld gepresenteerd worden van het globaal ideologisch profiel van de dagbladen. De vrij directe en concrete wijzigingen in (partijpolitieke) verzuildheidsuitingen, zoals op rudimentaire wijze gedeeltelijk gemeten in dit onderzoek, vallen slechts gedeeltelijk samen met en/of zijn slechts indicatoren voor ideologische transformaties ten gronde in de dagbladinhoud. Fundamenteel is bijvoorbeeld de vraag of de afstand die, onder invloed van commercialisering en ontzuiling, de afgelopen jaren tussen journalistiek en politiek groeide, gepaard is gegaan met het in toenemende mate verspreiden van een centrumrechts wereldbeeld. Diepgaander onderzoek naar onder meer evoluties in de ideologieverspreiding van de dagbladen en naar diversiteit in ideologische schema's die worden gehanteerd, is hiervoor dan ook vereist. Ook de vraag of een meer ontzuilde berichtgeving en/of de profilering van een aantal kranten rond het 'ontzuild zijn' enkel "een ideologische vlag is die een in hoofdzaak commerciële lading moet dekken" is zeer pertinent.⁴²

Bijlage: onderzoeksinformatie

A. Dagbladkeuze

Gezien de vraagstelling was het evident dat de drie zuilen vertegenwoordigd zouden zijn: de socialistische zuil met *Volksgazet/De Morgen*, de katholieke zuil met *Het Volk* en *De Standaard* en de liberale wereld met *Het Laatste Nieuws*. Wat de katholieke pers betreft, werd geopteerd voor *De Standaard*, 'kwaliteitskrant' met een eerder 'rechts' profiel en tegenhanger van *De Morgen* en anderzijds voor de 'linkse' vakbondskrant *Het Volk*. Voor meer informatie aangaande de politiek-ideologische profielen van deze kranten, zie werken van auteurs als E. De Bens, L. Boone, T. Luyckx en E. Vandewalle.

⁴² H. VERSTRAETEN, *Pers en Macht*. Leuven, Kluwer, 1980, p. 119.

B. Periodekeuze

Vanuit de veronderstelling dat de regelmatig terugkerende regeringsformaties, telkens verlopend volgens een bepaald stramien met soortgelijke hoofdrolspelers, een vrij gevoelige indicator zouden kunnen zijn om verzuildheid en ontzuiling van de berichtgeving op het spoor te komen, werd geopteerd voor de analyse van artikels handelend over de nationale/federale regeringsvorming. De geanalyseerde tijdsspanne nam telkenmale een aanvang de dag na de verkiezingen en eindigde op de dag dat de eedaflegging van de nieuwe ministers plaatsgreep. Zowel de maatschappelijke ontzuilingsevolutie, de politieke geschiedenis in het algemeen, de transformaties bij de diverse dagbladen zelf als de eigenlijke gebeurtenissen tijdens de formaties werden in rekening gebracht om tot de beperkte keuze van drie periodes te komen: juni 1958, november-december 1985 en mei-juni 1995.

C. Artikelkeuze en analyse-eenheid

De editorialem en de informatieve artikels - interviews en vrije tribunes werden niet opgenomen - die inhoudelijk in rechtstreeks verband stonden met de regeringsvorming werden allen geanalyseerd. Omdat de editorialem in principe het duidelijkst de visie en politiek-ideologische lijn van de krant uitdrukken werden ze integraal geanalyseerd. De artikels werden enkel op kop en lead ontleed. De alinea fungeerde als analyse-eenheid. In totaal werden 838 artikels bestudeerd, 201 editorialem en 637 informatieve artikels.

D. Categorieënsysteem

Kern van de inhoudsanalyse was de actorenanalyse. In de eerste plaats werd een zo breed mogelijke, voor dit onderzoek relevante, (zuil)actoren- en themalijst opgesteld. Een gamma actoren, behorende tot de diverse zuilonderdelen, werd geselecteerd. In eerste instantie werd opgetekend welke (zuil)actoren aandacht kregen. Per alinea werd een actor slechts één keer genoteerd, wél werden - indien noodzakelijk - meerdere thema's opgetekend per analyse-eenheid, maximaal vijf.

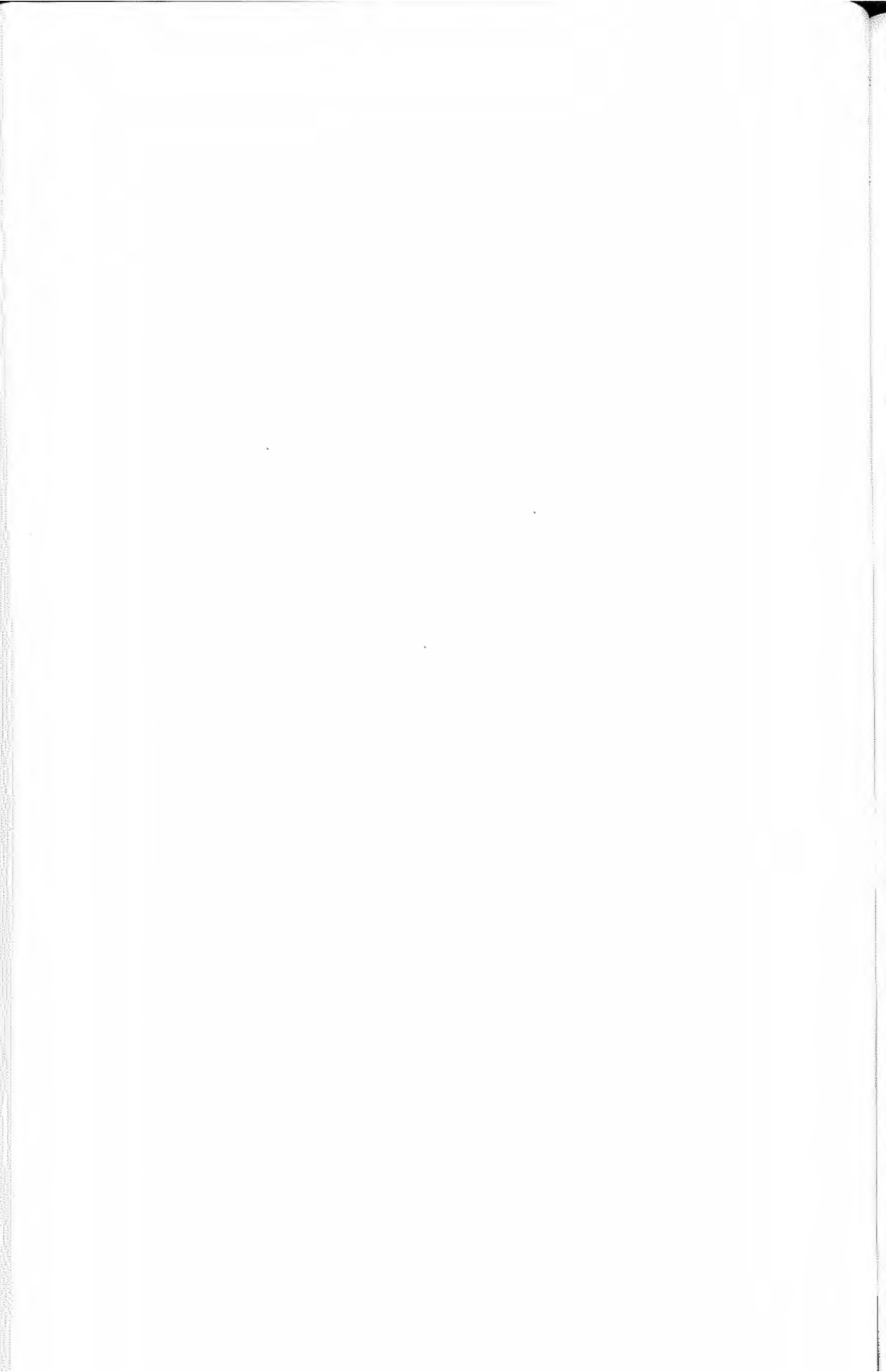
Meer informatie werd verkregen met behulp van het categorieënsysteem van G. Pomper. Deze auteur ontwierp een systeem om de programma's van de Amerikaanse verkiezingsprogramma's te ontleden. Pomper onderscheidt een aantal goed- en afkeuringsvarianten die in dit artikel allen tezamen worden gepresenteerd. Verder is er een categorie 'weergeven van doelen' en 'formuleren van voorstellingen' en ten slotte is er de afdeling 'retoriek en feiten'. Laatstgenoemde afdelingen worden in dit artikel niet behandeld. Per actor werd steeds één keer een code toegekend. Voor voorbeelden ter verduidelijking van deze categorieën: zie het artikel van Pomper G., "If Elected, I Promise": American Party Platforms". In: *Midwest Journal of Political Science*, 11, 1967, p. 318-349.

E. Proefanalyse en codeervolgorde

Voordat de eigenlijke codeerwerkzaamheden van start gingen, werd een proefanalyse uitgevoerd om enerzijds het categorieënsysteem te testen en de actoren- en themalijsten bij te schaven en anderzijds om de codeertechniek zelf onder de knie te krijgen. Vervolgens werd de afgebakende berichtgeving, periode per periode, geanalyseerd. Er werd op gelet zeer regelmatig te wisselen van dagblad om een zo neutraal mogelijke houding te vrijwaren.

Summary: Pillarization and depillarization of the postwar Flemish newspaper press: a content analysis of cabinet formations.

During the postwar period, the Flemish press-scene changed fundamentally. Alongside further commercialization and concentration, a process of structural depoliticization or depillarization took place: (financial) links between parties and trade unions on the one hand and newspapers on the other disappeared. This article examines the impact of these structural transformations on the newspapers' content. We emphasize marks of (de)pillarization in Flemish newspapers during cabinet formations. In 1958, the press took undeniably sides in the battle between the pillars: information about the formation of the new cabinet formed the background for these fights. In 1981 most attention went to the cabinet formation itself. The pillarization of the content was however on a more latent level not neglectable. Compared to 1958 and 1981 the old alliances between press and ideological institutions were far less visible in the content of 1995's newspapers. Apparently the depillarization of the Flemish press-content is an ongoing, longlasting process.

Vrouwelijke parlementsleden na de verkiezingen van 13 juni 1999: Analyse van de toegang tot een parlementair mandaat

Kirsten PEIRENS

Wetenschappelijk medewerker aan de Afdeling Politologie van de Katholieke Universiteit Leuven

I. Inleiding: "Moeder aller verkiezingen"

Aan de vooravond van de verkiezingen van 13 juni 1999 werd het geringe aantal vrouwelijke parlementsleden in de verf gezet door de toenmalige ministers bevoegd voor het Gelijke Kansenbeleid, minister Smet en minister Grouwels. Een nieuwe "stem vrouw" campagne zou de kiezers moeten overtuigen het gemiddelde van 18% rechtstreeks verkozen vrouwelijke parlementsleden dat werd behaald na de vorige verkiezingen, te verhogen door massaal op vrouwelijke kandidaten te stemmen.¹ Een overzicht van het uiteindelijk aantal verkozen vrouwen na de verkiezingen in de Kamer van volksvertegenwoordigers (K), de Senaat (S), het Europees Parlement (E), het Vlaams Parlement (V), het Waals Parlement (W), het Parlement van de Franse Gemeenschap (F), de Raad van de Duitstalige Gemeenschap (D) en de Brusselse Hoofdstedelijke Raad (B) is een belangrijk onderdeel van dit artikel.² De invalshoek is echter ruimer dan het aantal verkozen vrouwen. De wijze waarop alle vrouwelijke parlementsleden een zetel bemachtigd hebben in één van deze acht parlementen is de centrale vraag. Het gewicht van verschillende factoren die een mogelijk invloed hebben op het aantal vrouwelijke leden wordt voor elk parlement afzonderlijk nagegaan. Hoewel deze werkwijze hoofdzakelijk een analyse voor elk parlement inhoudt, worden ook partij-specifieke gegevens in beperkte mate vermeld.

De verkiezingen van 13 juni 1999 kregen het etiket "moeder aller verkiezingen" opgekleefd. De reden hiervoor is dat op éénzelfde dag de Belgische kiezers naar de stembus moeten om de samenstelling van 7 parlementen te bepalen.³ Deze gebeurtenis is uniek en vormt een uitzondering op de regel. Voortaan zullen de verkiezingen voor de regionale parlementen en het Europees Parlement steeds samenvallen en om de 5 jaar plaatsvinden. De federale verkiezingen daar-

---

1 Via de verspreiding van affiches en advertenties met de leuze: *Voor elke zes mannen is er in de politiek slechts één vrouw* wil deze campagne de bewustwording van de ondervertegenwoordiging van vrouwen in de politiek bij de kiezers aanmoedigen. Voor de resultaten van de vrouwelijke vertegenwoordiging na de vorige verkiezingen zie tabel II.

2 De Franse Gemeenschapsraad wordt niet rechtstreeks verkozen, maar is samengesteld uit de 75 leden van het Waalse Parlement en 19 leden van de Brusselse Hoofdstedelijke Raad. Ook in het Vlaams Parlement en in de Senaat zetelen onrechtstreeks verkozen leden. Zie: VAN NIEUWENHOVE J., De federale instellingen & De gemeenschaps- en gewestinstellingen, in: DEWEERDT M., C. DE RIDDER & R. DILLEMANS, *Wegwijs Politiek*, Davidsfonds, Leuven, 1994, pp.209-227.

3 Deze verkiezingen werden gelijktijdig georganiseerd voor de hernieuwde samenstelling van de Kamer van volksvertegenwoordigers, de Senaat, het Europees Parlement, het Vlaams Parlement, het Waals Parlement, de Raad van de Duitstalige Gemeenschap en de Brusselse Hoofdstedelijke Raad.

entegen zullen elke 4 jaar opnieuw georganiseerd worden.⁴ De organisatie van deze verkiezingen en de zetelverdeling is verschillend voor elk parlement doordat verschillende kieskringen van toepassing zijn, maar de evenredige vertegenwoordiging is steeds het algemeen principe.⁵ In het artikel van Dewachter en Maddens wordt het als volgt geformuleerd: "Men heeft in België nagenoeg geen enkele kans laten liggen om de kiesstelsels onderling verschillend en ingewikkeld te maken."⁶

II. Vrouwelijke kandidaten op verkiesbare plaatsen

Opdat de kiezer echter een beïnvloedende rol kan spelen in het aandeel verkozen vrouwen en de gevoerde campagnes een effect kunnen boeken, dient hij/zij de mogelijkheid te hebben om op vrouwen te stemmen. Vrouwen dienen dus vooreerst als kandidaten te fungeren op de kieslijsten. Bij deze verkiezingen was voor het eerst de wet Tobback-Smet betreffende de evenwichtige vertegenwoordiging van mannen en vrouwen op de lijsten volledig van toepassing. Voortaan mag niet meer dan twee derde van de kandidaten, effectieven en opvolgers samen, behoren tot hetzelfde geslacht.⁷ Vrouwen die een plaatsje op de lijst veroverd hebben en zich kandidaat kunnen noemen, hebben in de aanloop naar de verkiezingen al één afvallingskoers overleefd, het proces van de lijstvorming. Onderzoek omtrent de vertegenwoordiging van vrouwen van de Vlaamse partijen heeft aangetoond dat gemiddeld 41% vrouwen op de effectieve kandidatenlijsten staan.⁸ Om te achterhalen welke van de vrouwelijke kandidaten voor elk van de onderzochte parlementen op een verkiesbare plaats staan, wordt voor elke kieskring afzonderlijk gekeken naar het aantal zetels dat een partij behaalde bij de vorige verkiezingen. Wanneer dit bijvoorbeeld 3 zetels waren in kieskring x voor partij y en er staan 2 vrouwen op de eerste 3 plaatsen van de kandidatenlijst van partij y, dan is het aantal verkiesbare vrouwelijke kandidaten gelijk aan

4 Voor een duidelijk overzicht van het Belgisch institutioneel landschap, het kiesstelsel en een analyse van de organisatie van de verkiezingen van 13 juni 1999 zie: YSEBAERT C. en Y. PANNEELS, *Verkiezingszakboekje, Politiek Zakboekje 1999*, Kluwer Editorial, Diegem, 1999.

5 Voor een toelichting over de indeling in kieskringen, de zetelverdeling, de zeteltoewijzing en het systeem van opvolging zie: DEWEERDT M., *Verkiezingen*, in: DEWEERDT M., C. DE RIDDER & R. DILLEMANS, *Wegwijs Politiek*, Davidsfonds, Leuven, 1994, pp.265-282.

6 DEWACHTER W. en B. MADDENS, *Het begint nog voor de verkiezingen*, in: MAES R. (red.), *Democratie, legitimiteit, nieuwe politieke cultuur*, Acco, Leuven, 1997, p.15. De ingewikkeldheid komt sterk tot uiting in de zgn. 'bokkensprongen' van de provinciale appartering.

7 Deze wet van 24 mei 1994 voorziet een quotum van 33% op alle niveaus, gaande van de gemeenteraadsverkiezingen tot de verkiezingen voor het Europees Parlement. Op de kieslijsten mogen voortaan niet meer dan twee derde van de kandidaten behoren tot hetzelfde geslacht. Zie hierover onder meer: VAN MOLLE L. en E. GUBIN, *Vrouw en Politiek in België*, Lannoo, Tiel, 1998, pp.61-62.

8 Dit onderzoek werd uitgevoerd in opdracht van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Programmagericht Beleidsvoorbereidend Onderzoek PBO 97: Afremmechanismen ten aanzien van vrouwen in politieke partijen. Meer informatie over de vrouwelijke kandidaten is terug te vinden in het rapport: PEIRENS K., *Verkiezingen 13 juni 1999 en vrouwen*, Afdeling Politologie, KULeuven, 1999.

67.7%.⁹ Onderstaande tabel geeft voor elk parlement, voor alle kieskringen samen, voor elke partij het aandeel weer van het aantal verkiesbare plaatsen dat werd voorbehouden aan vrouwen. De verhouding in de kolommen met absolute getallen is de weergave van dit aantal verkiesbare plaatsen ingenomen door vrouwen ten opzichte van het totaal aantal verworven zetels na de vorige verkiezingen.

TABEL I

Aantal vrouwen op verkiesbare plaatsen¹⁰ van de kandidatenlijsten naar aanleiding van de verkiezingen van 13 juni 1999

PARTIJ	K		S		E		V		W		D	B		TOTAAL	
	AC	%	AC	%	AC	%	AC	%	AC	%		AC	%	AC	%
AGALEV	0/5	0	1/1	100	1/1	100	2/7	29				1/1 ¹¹	100	5/15	33
CVP	10/29	34	3/7	43	2/4	50	12/35	34				1/3	33	28/78	36
SP	1/20	5	3/6	50	1/3	33	3/25	12				0/1	0	8/55	15
VLD	3/21	14	3/6	50	1/3	33	4/26	15	1/2	50				12/58	21
VLBLOK	1/11	9	0/3	0	0/2	0	1/15	7	0/2	0				2/33	6
VUID	2/5	40	0/2	0	0/1	0	1/9	11	0/1	33				3/18	17
Totaal	17/91	19	10/25		5/14	36	23/118	19							
PS	3/21	14	2/5	40	0/3	0			2/30	7		6/17	35	13/76	17
PSC	2/12	17	1/3	33	0/2	0			3/16	19		3/7	42	9/40	23
PRL-FDF-MCC	3/18	17	1/5	20	1/3	33			4/19	21		7/28	25	16/73	22
ECOLO	1/6	17	1/2	50	0/1	0			1/8	13		4/7	57	7/24	29
FN	0/2	0			0/1	0						1/6	16	1/9	11
Totaal	9/59	16	5/15	33	1/10	10			10/75	14	7/25	24/75	32	111/508	22
Gemiddelde		17		39		23		18		15	30 ¹²	35			25

111/508 = 22% van het aantal verkiesbare plaatsen is voorbehouden aan vrouwen
 Gemiddeld aantal vrouwen op verkiesbare plaatsen per partij en per parlement = 25%

⁹ Over de moeilijkheden bij het precies formuleren van de "nuttige volgorde" zie: J. CRAEGHS en W. DEWACHTER, *Vrouwen verkozen, Een eerste onderzoek naar de betekenis van de evenredige vertegenwoordiging, de hoofdvakstem en de plaatsvervangings*, KULeuven, Afdeling Politologie, 1997, pp.33-42.

¹⁰ De gegevens van de Kamer van volksvertegenwoordigers, het Vlaams Parlement en het Waals Parlement zijn de sommen van de afzonderlijke kieskringen waarin een bepaalde partij opkomt. Elke kieskring heeft een bepaald aantal zetels te verdelen onder de verschillende partijen naargelang het bevolkingscijfer. In kader van dit onderzoek werden uiteraard wel alle lijsten van de verschillende kieskringen verzameld opdat dit totaal-overzicht mogelijk werd. In onderstaande tabellen worden enkel gegevens vermeld van partijen die ook verkozen parlementsleden hebben zetelen.

¹¹ Bij de verkiezingen van de Brusselse Raad kwamen de SP en AGALEV op onder één gezamenlijke lijst (lijstenvereniging), de cijfers in deze tabel hebben enkel betrekking op de kandidaten van de afzonderlijke partij. Voor de kieslijst van de VLD-VU-Onafhankelijk-alliantie wordt dezelfde werkwijze gehanteerd.

Indien de resultaten van de verkiezingen van 13 juni 1999 identiek zouden zijn aan deze van 1995 en 1994 voor het Europees Parlement, dan zou 22% van het aantal rechtstreeks verkozen parlementsleden een vrouw zijn of 111 vrouwen op een geheel van 508. Dit zou een geringe vooruitgang betekenen in vergelijking met de vorige verkiezingen waarbij slechts 18% van alle verkozenen een vrouw was zoals uit volgende tabel kan worden afgelezen.

TABEL II

Aantal rechtstreeks verkozen vrouwelijke parlementsleden op totaal aantal verkozenen (1994/1995)

K		S		E		V		W		D		B		TOTAAL	
AC	%	AC	%	AC	%	AC	%	AC	%	AC	%	%	AC	AC	%
18/150	12	11/40	28	8/25	32	21/118	18	9/75	12	5/25	20	20/75	27	92/508	18

III. Rechtstreeks verkozen vrouwelijke parlementsleden

De resultaten van de verkiezingen van 1999 zijn echter niet identiek aan deze van 1994 en 1995. Stemmenverschuivingen, die op hun beurt verschuivingen in het aandeel zetels van elke partij teweegbrengen, zijn de belangrijkste oorzaak dat niet al deze vrouwen ook werkelijk verkozen werden op 13 juni 1999. Een andere mogelijke oorzaak is het doorbreken van de nuttige volgorde door bepaalde kandidaten waardoor de posities van de verkiesbare plaatsen worden dooreengeschied of hun belang verliezen. Door de stemmenverschuivingen hebben echter ook vrouwelijke kandidaten, die niet op een verkiesbare plaats stonden, een zetel verworven. In onderstaande tabel wordt het geheel van deze bewegingen weergegeven door een overzicht van het totaal aantal rechtstreeks verkozen vrouwelijke parlementsleden.

12 De scores van de verschillende partijen met betrekking tot het aantal verkiesbare plaatsen voorbehouden aan vrouwen zijn CSP: 30%, Ecolo: 67%, PFF: 20%, Pju-PDB: 33%, SP: 0%.

TABEL III

Aantal rechtstreeks verkozen vrouwen na de verkiezingen van 13 juni 1999

PARTIJ	K		S		E		V		W		D	B		TOTAAL	
	AC	%	AC	%	AC	%	AC	%	AC	%		AC	%	AC	%
AGALEV	4/9	44	2/3	67	1/2	50	4/12	33				1/1	100	12/27	44
CVP	4/22	18	2/6	33	2/3	67	8/28	29				1/3	33	17/62	27
SP	0/14	0	1/4	25	1/2	50	1/19	5				0/1	0	3/40	7.5
VLD	4/23	17	2/6	33	1/3	33	4/27	15				1/1	100	12/60	20
VLBLOK	1/15	7	1/4	25	0/2	0	4/20	20				0/4	0	6/45	13
VUID	3/8	38	0/2	0	1/2	50	2/11	18				0/1	0	6/24	25
Totaal	16/91	18	8/25	32	6/14	43	23/117	20							
PS	2/19	11	1/4	25	0/3	0			1/25	4		4/13	31	8/64	13
PSC	1/10	10	1/3	33	0/1	0			1/14	7		3/6	50	6/34	18
PRL-FDF-MCC	4/18	22	1/5	20	1/3	33			4/21	19		7/27	26	17/74	23
ECOLO	6/11	55	1/3	33	1/3	33			2/14	14		8/14	57	18/45	40
FN	0/1	0							0/1	0		0/2	0	0/4	0
Totaal	13/59	22	4/15	27	2/10	20			8/75	11					
Algemeen Totaal	29/150	19	12/40	30	8/25	32	23/118 ¹⁴	19	8/75	11	6/25 ¹⁵	26/75 ¹⁶	35	112/508	22
Totaal aantal rechtstreeks verkozen vrouwen = 112/508 = 22%															

Globaal en op het eerste gezicht beschouwd is de variabele aantal vrouwen op verkiesbare plaatsen een vrij goede voorspeller voor het uiteindelijke resultaat van het aantal verkozen vrouwen. Wanneer deze indicator echter van nabij wordt geanalyseerd, blijkt dit een vertekende indruk te zijn vermits de verschuivingen van zetels tussen partijen het aantal verkiesbare plaatsen hebben verstoord. Zo zijn er partijen die wel een relatief groot aandeel vrouwen op verkiesbare plaatsen hebben gezet, maar waarbij het uiteindelijk aantal verkozen vrouwen door de uitslag van de verkiezingen een veel lager aantal bedraagt. Uiteindelijk zijn er 112 vrouwen rechtstreeks verkozen voor de 508 beschikbare zetels. Wanneer enkel deze rechtstreeks verkozen vrouwen in rekening worden gebracht, dan kan men besluiten dat achtereenvolgens in dalende rangorde de Brusselse Raad, het Europees Parlement, de Senaat en de Duitstalige Gemeenschapsraad als meest vrouwvriendelijk kunnen worden beschouwd. De Kamer van volksvertegenwoordigers en het Vlaams Parlement op gelijk hoogte en tenslotte het Waals Parlement tellen echter het geringste aandeel rechtstreeks verkozen vrouwen in hun samenstelling. Hier kan de vraag gesteld worden of deze rangschikking samen-

13 Het Duitstalige kiescollege heeft één mannelijke vertegenwoordiger van de CSP.

14 Union des Francophones hebben ook een mannelijke vertegenwoordiger in het Vlaams Parlement zetelen.

15 De rechtstreeks verkozen raadsleden zijn als volgt gespreid: CSP 2/9, ECOLO 2/3, PFF 1/6, PJU-PDB 1/3 en SP 0/4.

16 De vrouw die niet vermeld wordt in de tabel is een raadslid van de FNB- fractie.

hangt met de wet van de zwakke parlementen. Deze wet beduidt dat de officiële bevoegdheden van een orgaan de kandidering en recrutering van dit orgaan beïnvloeden. ¹⁷ Kan het machtsaandeel van de parlementen gerangschikt worden zoals in bovenstaand rijtje? Dat is de eerste bedenking die hierbij gemaakt moet worden. Vervolgens kunnen vrouwen ook niet zomaar gelijkgesteld worden met zwakkere kandidaten. Het blijft echter wel opvallend dat hoe minder groot de bevoegdheden van de instelling in het geheel van de politieke besluitvorming, hoe meer vrouwen een vertegenwoordigende functie kunnen uitoefenen.

Van de in de tabel weergegeven partijen zijn de groene partijen langs beide landsgedeelten de koplopers wat betreft vrouwelijke vertegenwoordiging of afvaardiging met gemiddeld 40 en 44% rechtstreeks verkozen vrouwen in hun fracties. De tweede plaats in de rangorde wordt ingenomen door de CVP, gevolgd door de VU-ID en de PRL-FDF-MCC alliantie. De score van de SP is opvallend laag. Het gemiddeld relatief aandeel rechtstreeks verkozen vrouwen ligt hoger bij de Vlaamse partijen dan bij de Waalse partijen. Indien er geen opvolgers zouden bijkomen en geen raadsleden zouden verdwijnen dan zou vertegenwoordiging van vrouwen in de verschillende parlementen 22% zijn, of iets meer dan een vijfde, dit cijfer ligt nog ver af van het streefdoel 1/3 en nog veel verder van de paritaire vertegenwoordiging.

IV. Vrouwelijke parlementsliden bij de aanvang van de nieuwe legislatuur

Uiteraard is deze tabel geen definitieve weergave van de uiteindelijke samenstelling van de parlementen vermits de opvolgers niet zijn meegeteld. Het volstaat evenmin om enkel het proces van opvolging in kaart te brengen, om werkelijk een overzicht aan te bieden van het totaal aantal mannen en vrouwen in de parlementen, dienen ook aanpassingen in de Senaat, het Vlaams Parlement en de Franse Gemeenschapsraad weergegeven te worden. Zo zijn er naast de rechtstreeks verkozen senatoren ook nog gecoöpteerde en gemeenschapssenatoren. Zo worden de rechtstreeks verkozen raadsleden van het Vlaams Parlement vergezeld van hun 6 Brusselse collegae en is de Franse Gemeenschapsraad onrechtstreeks samengesteld uit de 75 leden van het Waalse Parlement en 19 Franstalige verkozenen van de Brusselse Hoofdstedelijke Raad. Een aangepaste tabel geeft het volgende totaalbeeld:

¹⁷ Zie. DEPAUW S., Een huis met een grote tuin, in: DEWACHTER W., I. THOMAS & S. DEPAUW, *Afscheid van het laatste dubbelparlement*, Acco, Leuven, 1997, pp.207-209. Zwakke parlementen trekken zwakke kandidaten aan, wat op zijn beurt de invloed van het orgaan doet afnemen waardoor de recrutering verder verschaalt. Zie ook VERMINCK M., Le parlement européen de 1979 à 1984. La perte de pouvoir d'une institution faible, in: *Res Publica*, 1985, 2-3, pp.289-291.

TABEL IV

Aantal vrouwelijke parlementsleden na de verkiezingen van 13 juni 1999

PARTIJ	K		S		E		V		W		D	B		TOTAAL	
	AC	%	AC	%	AC	%	AC	%	AC	%		AC	%	AC	%
AGALEV	5/9	56	2/5	40	1/2	50	4/12	33				1/1	100	13/29	45
CVP	4/22	18	4/10	40	2/3	67	10/30	33				1/3	33	21/68	31
SP	2/14	14	2/6	33	1/2	50	1/20	5				0/1	0	6/43	14
VLD	5/23	22	4/11	36	0/3	0	4/27	15				0/1	0	13/65	20
VLBLOK	1/15	7	1/6	17	0/2	0	4/22	18				0/4	0	6/49	12
VUID	3/8	38	0/3	0	1/2	50	2/12	17				0/1	0	2/26	23
Totaal	20/91	22	13/41	32	5/14	36	25/124	20				2/11	18	65	
PS	2/19	11	2/10	20	0/3	0			0/25	0		6/13	46	10/70	14
PSC	1/10	10	2/5	40	0/1	0			1/14	7		2/6	33	6/36	17
PRL-FDF-MCC	3/18	17	2/9	22	1/3	33			5/21	19	9/27	33	20/78	26	40
ECOLO	9/11	82	1/6	17	1/3	33			1/14	14		7/14	50	19/48	
FN	0/1	0			0/0	0			0/1	0		1/2	50	1/4	33
Totaal	15/59	25	7/30	23	2/10	20			7/75	9		28/75	37	56	
Algemeen Totaal	35/150	23	20/71	28	7/25	28	25/124	20	7/75	9	7/25 ¹⁸	28/75	37	129/545 ¹⁹	24

Frans Gemeenschapsraad=15,94 vrouwen= 16%
Totaal aantal vrouwelijke parlementsleden= 129/545+15,94=144/639=22.53%

In België zijn er 144 vrouwelijke parlementsleden op een totaal van 639 of 22.53%. De Brusselse Raad blijft koploper wat betreft het aantal vrouwelijke leden en is ook de enige vergadering waarbij deze categorie meer dan één derde bedraagt. De tweede plaats in de rangorde wordt gedeeld door de Senaat, het Europees Parlement en de Raad van de Duitstalige Gemeenschap. De Kamer van volksvertegenwoordigers en het Vlaams Parlement hebben minder dan één vierde vrouwen zetelen. Het Waals Parlement en hierdoor ook de Franse Gemeenschapsraad tenslotte scoren het slechtste wat betreft vrouwelijke vertegenwoordiging.

V. Factoren die de toegang tot een parlementair mandaat bepalen

De percentages die het totaal aantal vrouwen weergeven in de tabellen I, III en IV wijken niet sterk van elkaar af en schommelen rond de één vijfde grens. Doch achter deze cijfers schuilt een nogal verschillende realiteit. De eerste tabel is een weergave van het aantal vrouwen op verkiesbare plaatsen op de kieslijsten, in de tweede tabel wordt een overzicht aangeboden van het aantal recht-

¹⁸ Bij de PSC komt een extra vrouw, de score van de overige partijen blijft identiek aan de cijfers uit de vorige tabel III.

¹⁹ Som van Vlaamse en Franstalige partijen zoals weergegeven in de tabel= 121+ aantal vrouwen uit de Duitstalige Gemeenschapsraad=7 + vrouw van de FNB fractie in de Brusselse Raad= 1.

streeks verkozen vrouwen en in de laatste tabel zijn enkel die vrouwen vermeld die uiteindelijk ook in één van de acht parlementen zetelen. De identiteit of verkiezingsstatus van de vrouwen die achter de percentages schuilgaan is dus verschillend. Hieronder wordt de vraag verder beantwoord hoe deze 144 vrouwelijke parlementsleden, zoals weergegeven in tabel IV, hun zetel bemachtigd hebben. Zo wordt het gewicht van de volgende factoren, die verantwoordelijk zijn voor het behalen van een zetel in één van de acht vergaderingen, onderzocht. De relatie en de afwijkingen tussen de drie tabellen kan hierdoor worden aange-toond.

A. *Overzicht van de factoren*

Een parlements lid kan immers een zetel bemachtigen op verschillende manieren. De meest voor de hand liggende mogelijkheid is de rechtstreekse verkiezing. Hierbij dient een onderscheid gemaakt te worden tussen enerzijds het verkozen worden door de verkiesbare plaats op de kandidatenlijst en doordat tegelijkertijd het zetelaantal van de partij bij de verkiezingen niet afneemt ten opzichte van de vorige verkiezingen. Een andere weg naar rechtstreekse verkiezing gebeurt via stemmenverschuivingen die op hun beurt verschuivingen in het zetelaantal van een partij teweeg brengen. Met deze categorie worden de kandidaten bedoeld die niet op een verkiesbare plaats staan, maar waarbij de zetelwinst van hun partij in hun voordeel uitvalt. Een laatste mogelijkheid is verkozen worden door het grote aantal voorkeurstemmen dat een kandidaat behaalt waardoor de nuttige volgorde verbroken wordt. Naast de rechtstreekse verkiezing is het ook mogelijk om in het parlement te belanden als opvolger van een rechtstreeks verkozen parlements lid dat zijn/haar ambt niet opneemt. Het systeem van coöptatie is enkel in de Senaatsvergadering mogelijk. De laatste mogelijkheid is het "dubbel mandaat". Het is immers mogelijk om als gemeenschapssenator benoemd te worden indien men reeds deel uitmaakt van een gewest- of gemeenschapsinstelling of als Brussels Raadslid ook in het Vlaams Parlement of in de Franse Gemeenschapsraad te zetelen. Tenslotte maken ook alle leden van het Waals Parlement deel uit van de Franse Gemeenschapsraad. Deze laatste categorie beduidt ook dat de 144 vrouwelijke parlementsleden niet allen verschillende personen zijn, dit getal duidt enkel 144 verschillende functies aan.

Via onderstaande tabel V wordt het mogelijk om conclusies te trekken omtrent de herkomst van of de globale slotsom van het aantal vrouwelijke parlementsleden. Hoe groot is het aantal vrouwen dat rechtstreeks verkozen is via hun verkiesbare plaats of via de winst van zetels van de partij dankzij de stemmenverschuivingen? Hoe groot is het aantal vrouwen dat niet op een verkiesbare plaats stond, maar buiten de nuttige volgorde verkozen werd? Hoe groot is het aantal vrouwen, dat wel op een verkiesbare plaats stond, maar dat uit de boot gevallen is en niet verkozen werd door de stemmenverschuivingen en verlies van zetels van de respectievelijke partij? Hoe groot is het aantal vrouwen met een verkiesbare plaats op de kandidatenlijst, maar die moeten wijken zijn voor kandidaten die de nuttige volgorde van de kieslijst doorbroken hebben? ²⁰ Conclusies be-

20 Enkel de situaties waarbij een vrouwelijke kandidaat uit de boot viel door de verkiezing van een andere kandidaat buiten de nuttige volgorde worden in rekening gebracht. Indien dit niet het geval was, zou deze kandidaat verkozen zijn. Situaties waarbij de partij door stemmenverschuivingen zetels verloor en de vrouw ook daardoor de verkiesbaarheid van haar plaats zag verdwijnen en geen zetel behaalde, behoren echter tot de vorige categorie.

treffende het aantal vrouwelijke opvolgers en het aantal verkozen vrouwen dat wordt opgevolgd zullen eveneens mogelijk zijn. Tenslotte wordt ook de balans gemaakt van het aantal gecoöpteerde vrouwen en van de vrouwen die één van de verschillende soorten dubbel mandaat uitoefenen. De gegevens in de tabel zijn een verzameling van documentatie en cijfermateriaal omtrent de verkiezingen van 13 juni 1999 en de voorafgaande verkiezingen in 1994 en 1995. Voor elke partij werd een overzicht gemaakt, opgesplitst per kieskring, van het aantal vrouwen op verkiesbare plaatsen en het aantal vrouwelijke verkozen leden in verhouding tot het aantal zetels. Aanvullende informatie, zoals de gevolgen van het systeem van de opvolging voor de samenstelling van de parlementen na de regeringsvormingen, werd eveneens verzameld en in kaart gebracht.

B. *Gewicht van de factoren*

De gegevens zoals weergegeven in de overzichtstabel V kunnen ook worden voorgesteld in een schema of een "verkiezingsboom". Via dit schema wordt de structuur van de tabel V duidelijker. Deze boom toont de weg die wordt afgelegd naar een parlementair mandaat toe.

De overzichtstabel V is opgebouwd uit twee grote onderdelen waarvan alle elementen ook terug te vinden zijn in de verkiezingsboom. De meerwaarde van de tabel is echter het afzonderlijk overzicht per parlement. Vooreerst wordt de balans opgemaakt van de verkozen vrouwen na de verkiezingen van 13 juni 1999. Een eerste gegeven hierbij is het aantal vrouwen op verkiesbare plaatsen. Deze cijfers kunnen gelezen en vergeleken te worden naast en met het aantal rechtstreeks verkozen vrouwen. Het staan op een verkiesbare plaats en de uitslag van de verkiezingen waardoor deze plaats ook werkelijk verkozen werd is één mogelijkheid tot rechtstreekse verkiezing, zoals reeds vermeld. De andere mogelijkheid zijn stemmenverschuivingen bij de verkiezingen waardoor een partij een extra zetel heeft verworven die naar een vrouw gaat die niet op een verkiesbare plaats stond. Tenslotte laat het eerste gedeelte van deze tabel ook toe af te lezen hoeveel van de rechtstreeks verkozen vrouwen buiten de nuttige volgorde (BNV) verkozen zijn. Eenmaal de regeringsvormingen achter de rug zijn, worden de ministers opgevolgd, hetzelfde geldt voor die leden die een zetel verworven hebben voor meer dan één parlement. Het aandeel vrouwen bij deze opvolgers is in kaart gebracht. Het is echter ook mogelijk dat van oorsprong rechtstreeks verkozen vrouwen hun ambt niet opnemen en worden opgevolgd. Zij verkleinen dus de hoger staande score van rechtstreeks verkozen vrouwen. Het aandeel vrouwen dat wel op een verkiesbare plaats stond, maar niet verkozen is door de stemmenverschuivingen en het daardoor ontstane zetelverlies van de partij of doordat een andere kandidaat buiten de nuttige volgorde verkozen is, wordt eveneens vermeld in de tabel. Indien deze voorlaatste gegevens worden samengeteld met het aantal verkozen vrouwen via een verkiesbare plaats wordt de som gevormd van het aantal vrouwen op verkiesbare plaatsen.

Verkiezingsboom van vrouwelijke parlementsleden na 13 juni 1999

Aantal verkozen vrouwen indien stemmenverdeling van 1999 identiek zou zijn aan deze in 1994/95 en de verkiezing uitsluitend binnen de nuttige volgorde zou gebeuren

111

Aantal vrouwelijke kandidaten op verkiesbare plaatsen=111

Verkiezingen 13 juni 1999 voor 7 parlementen:

Van alle vrouwelijke kandidaten op verkiesbare plaatsen: 111

○ Vrouwen die niet verkozen zijn ingevolge stemmenverlies 23

○ Vrouwen die niet verkozen zijn doordat andere kandidaat BNV verkozen is 5

○ Vrouwen die verkozen zijn door verkiesbare plaats 83

Van het aantal vrouwelijke kandidaten op de kieslijsten:

○ Vrouwen die verkozen zijn door stemmenwinst 26

○ Vrouwen die verkozen zijn buiten de nuttige volgorde (BNV) 3

Totaal aantal rechtstreeks verkozen vrouwen op 13 juni 1999= 112

Van deze rechtstreeks verkozen vrouwen: 112

Vrouwen die zijn opgevolgd: 12

○ Omwille van een tweede mandaat 3

○ Omwille van ministerpost of andere onverenigbaarheid 9²¹

Aantal rechtstreeks verkozen vrouwen die zetelen in parlement= 100

Bij deze rechtstreeks verkozen vrouwen komen:

○ Vrouwelijke opvolgers 22

○ Vrouwen met een dubbel mandaat waarvan: 22

– Gecoöpteerde senatoren 5

– Gemeenschapssenatoren 1

– Leden uit de Brusselse Raad die zetelen in het Vlaams Parlement en de Franse Gemeenschapsraad 9

– Leden uit het Waals Parlement die zetelen in de Franse Gemeenschapsraad 7

Aantal vrouwelijke parlementsleden na 13 juni 1999= 144

Het tweede gedeelte van de tabel is een weergave van het uiteindelijk saldo vrouwelijke parlementsleden en laat toe verder te kijken dan de directe gevolgen van de verkiezingen en de regeringsvormingen. Dit onderdeel geeft een totaalbeeld van het vrouwelijk aandeel binnen de parlementen doordat de gehele samenstelling aan bod komt, inclusief de gecoöpteerde en gemeenschapssenatoren, de vrouwelijke leden van de Brusselse Raad met een dubbel mandaat en de vrouwelijke raadsleden van de Franse Gemeenschapsraad. Het aandeel rechtstreeks verkozen vrouwen kan afwijken van het hoger staande cijfer in het eerste onderdeel van de tabel doordat hier enkel rekening wordt gehouden met de vrouwen die werkelijk in de parlementen zetelen. Wijzigingen die een gevolg zijn van het systeem van de opvolging zijn immers aangebracht.

Voor de verkiezing van de Kamer (K) zijn er 20 kieskringen, maar in de tabel wordt enkel een onderscheid gemaakt tussen het aantal leden van Vlaamse (VP) en Franstalige partijen (FP).

Voor de Senaat (S) wordt een onderscheid gemaakt tussen de twee kiescolleges: het Nederlandse kiescollege (NK) en het Franse kiescollege (FK). Bij het overzicht van het Europees Parlement (E) wordt een onderscheid gemaakt tussen de drie kiescolleges: het Nederlandse kiescollege (NK), het Frans kiescollege (FK) en het Duitstalig kiescollege (DK). Voor de analyse van het Vlaams Parlement (V) zijn de 11 kieskringen samengevoegd, net zoals bij het Waals Parlement (W) waar de gegevens van de 13 kieskringen bijeengebracht worden. De verkiezingen van de Raad van de Duitstalige Gemeenschap en de Brusselse Raad gebeuren elk in 1 kieskring en de resultaten daarvan zijn in de tabel terug te vinden.

---

21 Annemie Neyts is tweemaal opgevolgd doordat zij tweemaal verkozen is en minister in de Brusselse regering is. Ondanks het feit dat er 10 vrouwelijke Belgische ministers zijn, zijn er slechts 9 vrouwen die omwille van deze reden worden opgevolgd. Françoise Dupuis is PS-minister in de Franse Gemeenschapsregering, maar wordt niet opgevolgd in de Brusselse Raad.

TABEL V

Vrouwelijke parlementsleden na de verkiezingen van 13 juni 1999: Balans en saldo opgesplitst per parlement

	K				S				E					B	V		W		D		F		TOTAAL			
	VP		FD		NK		FK		NK		FK		DK													
	ac	%	ac	%	ac	%	ac	%	ac	%	ac	%	ac	%	ac	%	ac	%	ac	%	ac	%	ac	%		
Balans na verkiezingen- aantal verkozen leden	91		59		25		15		14		10		1	75		118		75		25				508		
V op verkiesbare plaatsen	17	19	9	16	10	40	5	36	5	36	1	10	0	24	32	23	19	10	13	7	28			111	22	
Rechtstreeks verkozen V=RV	16	18	13	22	8	32	4	43	6	43	2	20	0	26	35	23	19	8	11	6	24			112	22	
RV via verkiesbare plaats	10	11	7	12	6	24	4	36	5	36	1	10	0	20	28	17	14	7	9	6	24			83	16	
RV via zetel-winst	6	7	6	10	2	8	0	0	1	7	1	10	0	4	7	5	4	1	1	0	0			26	5	
RV verkozen BNV	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	3	1	1	0	0	0	0			3	0.6	
Vlijke opvolgers	4	4	3	5	2	8	1	7	0	0	0	0	0	5	7	5	4	1	1	1	4			22	4	
Verkozen V opgevolgd	0	0	1	2	1	4	0	0	1	7	0	0	0	3	4	4	3	2	3	0	0			12	2	
Niet-verkozen V zetel-verlies	7	8	2	3	2	16	1	7	0	0	0	0	0	3	4	5	4	3	4	0	4			23	5	
Niet-verkozen want voorbijgestoken (BNV)					2									1		1				1				5	1	
<i>Uiteindelijk saldo: aantal V in parlementen</i>																										
Rechtstreeks verkozen V	16	18	12	20	7	17	4	13	5	36	2	20		23	31	19	16	6	8	6	24			100	16	
Vlijke opvolgers	4	4	3	5	2	5	1	3	0	0	0	0		5	7	5	4	1	1	1	4			22	3	
Vlijke gemeenschapssenator					1	2	0			0														1	0.2	
Vlijke gecoöpteerde senator					3	7	2	7																5	0.8	
Vlijke leden uit Brusselse Raad																1	1						8	9	9	1.4
Vlijke leden uit Waals Parl.																						7	7	7	1	
Totaal aantal vrouwen	20	22	15	25	13	32	7	23	5	36	2	20	0	28	37	25	20	7	9	7	28	15		144	23	
Totaal aantal parlementsleden	91		59		41		30		14		10		1	75		124		75		25		94		639		
Vrouwelijke parlementsleden	35/150= 23%				20/71= 28%				7/25= 28%					37%		20%		9%		28%		16%		23%		

Uiteindelijk zetelen er 144 vrouwelijke parlementsleden op een geheel van 639, of 23%. Van deze 144 zijn er 100 beland via rechtstreekse verkiezing op 13 juni 1999 en 22 via het systeem van de opvolging. De overige vrouwen zijn in een parlement beland door coöptatie (5), of door de uitoefening van een tweede mandaat (17). Oorspronkelijk waren er 112 vrouwen rechtstreeks verkozen, maar 12 van hen hebben hun ambt niet opgenomen waardoor de slotsom van het aantal vrouwelijke parlementsleden via rechtstreekse verkiezing 100 bedraagt.

Van de 111 vrouwen die op verkiesbare plaatsen stonden zijn er uiteindelijk 83 daadwerkelijk verkozen. Bij 28 vrouwen die verwachtten een zetel te bemachtigen aan de vooravond van de verkiezingen werden deze verwachtingen niet ingelost. Vijfmaal werd een andere kandidaat buiten de nuttige volgorde verkozen waardoor de plaats niet langer meer verkiesbaar was. De stemmenverschuivingen hebben ervoor gezorgd dat bepaalde partijen zetels verloren in bepaalde kiesarrondissementen en hierdoor waren 23 plaatsen niet langer meer verkiesbaar. Het omgekeerde proces viel 26 vrouwen te beurt. Zij stonden niet op een verkiesbare plaats, maar bovenaan de kieslijst of op strijdplaatsen en werden verkozen dankzij de stemmenverschuivingen.²² Slechts 3 vrouwen zijn verkozen buiten de nuttige volgorde.²³ Dit geringe aantal verwijst nogmaals naar het belang van de plaats op de kieslijst voor het uiteindelijk bemachtigen van een zetel. Uiteindelijk zouden er ongeveer evenveel vrouwen rechtstreeks verkozen zijn indien er geen stemmenverschuivingen hadden plaats gehad. De identiteit en de partijkleur van deze 111 en 112 vrouwen is echter niet aan elkaar gelijk.

De Europese verkiezingen zijn de enige die geen stemmenverschuivingen te weeg hebben gebracht die het aandeel verkiesbare plaatsen voor vrouwen hebben beïnvloed. Bij de verkiezingen van de Kamer daarentegen vormen de vrouwen die via de zetelwinst van hun partij verkozen zijn tot parlements lid een vrij groot aandeel.

Het aandeel vrouwen kan in de meeste gevallen toch nog opgevijseld worden via het systeem van de opvolging. In totaal zijn er 22 vrouwelijke opvolgers. Van de 7 parlementen waarbij er rechtstreekse verkiezingen van de leden plaatsvindt, zijn er slechts negatieve gevolgen voor de vrouwelijke vertegenwoordiging waar te nemen bij het Nederlandse kiescollege van het Europees Parlement en bij het Waals Parlement. Deze negatieve gevolgen vinden hun weerslag in het feit dat hier een vrouw werd opgevolgd door een man en de mannelijke leden die wegvielen niet (allen) door vrouwen werden opgevolgd.

Vervolgens kunnen de gegevens uit de bovenstaande overzichtstabel ook nog op een andere manier worden weergegeven waardoor de herkomst van de verkozen vrouwen duidelijker wordt. In deze tabel V werden de gegevens immers steeds weergegeven in verhouding tot het totaal aantal leden, mannen en vrouwen, van alle parlementen. Wanneer het uitgangspunt vernauwd wordt tot louter het aantal verkozen vrouwen, zijn volgende conclusies mogelijk. In een eer-

22 Voor een overzicht van de weerslag van de stemmenverschuivingen op de zetelverdelingen zie: FRAEYS W., Les élections législatives et européennes du 13 juin 1999, in: *Res Publica*, vol. XLI, nr.2-3, 1999, pp.239-264.

23 In totaal zijn er 19 van de 508 parlementsleden verkozen buiten de nuttige volgorde, dus zonder overdracht van de pot met lijststemmen, verkozen. Vrouwen maken dus 16% van deze groep deel uit.

ste tabel wordt een onderscheid gemaakt naar de verschillende parlementen en de herkomst van de vrouwelijke leden wordt weergegeven. Het aantal vrouwen in elk parlement is steeds gelijk aan 100%.

TABEL VI

Hoe zijn de vrouwelijke parlamentsleden in hun respectievelijk parlement beland?(%)

Balans	K	S	E	B	V	W	D	F	Totaal
VB	59	83	75	77	74	88	100		74
ZW	41	17	25	15	21	12	0		23
BNV				8	5				3
	29=100	12=100	8=100	26=100	23=100	8=100	6=100		112=100
Saldo	K	S	E	B	V	W	D	F	Totaal
RV	80	55	100	82	76	86	86		70
OPV	20	15	0	18	20	14	14		15
Andere	0	30	0	0	4	0	0	100	15
	35=100	20=100	7=100	28=100	25=100	7=100	7=100	15=100	144=100

In het eerste onderdeel kan voor elk parlement het belang van de verkiesbaarheid (VB), van de zetelwinst (ZW) en tenslotte van het doorbreken van de nuttige volgorde voor de rechtstreekse verkiezing worden afgelezen. De Kamer van volksvertegenwoordigers heeft het relatief grootste aantal vrouwen dat verkozen is via stemmenverschuivingen gevolgd door het Europees Parlement, het Vlaams Parlement, de Senaat en de Brusselse Raad. In de Raad van de Duitstalige Gemeenschap zijn alle vrouwen via een verkiesbare plaats verkozen en geen enkele vrouw heeft via zetelwinst een zitje in de Raad kunnen bemachtigen. Ook in het Waals Parlement is het op een verkiesbare plaats staan haast de ultieme weg naar een zetel in het parlement gebleken. In de Brusselse Hoofdstedelijke Raad is 8% buiten de nuttige volgorde verkozen en in het Vlaams Parlement 5%.

Het tweede onderdeel van de tabel is een weergave van het uiteindelijk saldo van alle vrouwen in de verschillende parlementen. De totale som van de parlementen toont een relatief cijfer van 70 voor de rechtstreekse verkiezing (RV) en 15 voor het aandeel opvolgers (OPV). De Kamerleden en de leden van het Vlaams Parlement vertonen het grootste aandeel opvolgers. Bij de andere vergaderingen is dit relatief aantal veel kleiner. De categorie "andere" waarmee verwezen wordt naar de coöptatie en de soorten dubbel mandaat is even belangrijk gebleken als het statuut van opvolger voor het bemachtigen van een zetel in één van de parlementen.

In onderstaande tabellen wordt het gemaakte onderscheid naar parlement weggelaten en wordt enkel het geheel vrouwelijke parlamentsleden geanalyseerd. In de eerste tabel is het aantal rechtstreeks verkozen vrouwen gelijk aan 100% en wordt duidelijk hoe groot het aandeel is van deze vrouwen dat verkozen werd via de verkiesbaarheid van de plaats op de lijst, via de stemmenverschuivingen en de zetelwinst van de partij of door het doorbreken van de nuttige volgorde. In

de laatste kolom wordt vermeld hoe groot het aandeel is van deze 112 vrouwen die hun ambt niet opnemen en worden opgevolgd.

TABEL VII

Balans van de wegen naar rechtstreekse verkiezing van vrouwelijke
parlementsleden

	Rechtstreeks verkozen V		VB		Stemmenver- schuivingen Zetelwinst		BNV		Opgevolgd	
	AC	%	AC	%	AC	%	AC	%	AC	%
Rechtstreeks verkozen vrouwelijke parlementsleden (112)	112	100	83	74	26	23	3	3	9	8

74 % van de rechtstreeks verkozen vrouwen hebben hun zetel te danken aan hun verkiesbare plaats (VB) op de kieslijsten. Slechts 23% van de rechtstreeks verkozen vrouwen heeft de zetel bemachtigd via stemmenverschuivingen en de winst van zetels van hun partij. Ook al stonden deze vrouwen niet op "verkiesbare plaatsen" in vergelijking met het resultaat van de voorafgaande verkiezingen, het moet onderstreept worden dat deze vrouwen bovenaan of op strijdplaatsen van de kandidatenlijsten stonden van de winnaars van deze verkiezingen in bepaalde kieskringen. 3% van de rechtstreeks verkozen vrouwen is buiten de nuttige volgorde verkozen. Deze vrouwen stonden dus niet op verkiesbare plaatsen, maar hebben via de omvang van hun voorkeurstemmenaantal een zetel kunnen bemachtigen. Van alle verkozen vrouwen is 8% opgevolgd.

In de volgende tabel is het aantal vrouwelijke parlementsleden de maatstaf (100%). Het statuut van deze vrouwen wordt in procentueel aandeel weergegeven. Ter vergelijking wordt ook het saldo berekend van de mannelijke parlementsleden.

TABEL VIII

Saldo van vrouwelijke parlementsleden: Hoe zijn ze daar beland?

	Uiteindelijk saldo V		Rechtstreeks verkozen		Opvolgers		Andere	
	AC	%	AC	%	AC	%	AC	%
Mannelijke parlementsleden	495	100	350	71	36	7	109	22
Vrouwelijke parlementsleden	144	100	100	70	22	15	22	15

Zo is 70% van het aantal vrouwelijke parlementsleden rechtstreeks verkozen. 15% heeft een verkozen parlements lid opgevolgd en 15% is via een andere weg in het parlement beland. Deze 15% kan verder opgesplitst worden in subcategorieën. 3% via coöptatie, 1% als gemeenschapssenator, 6% als lid van de Brusselse Raad met een dubbel mandaat belast en 5% als lid van zowel het Waals Parlement als de Franse Gemeenschapsraad. Bij de mannelijke parlementsleden is het aandeel dat via rechtstreekse verkiezing in het parlement beland is even groot, maar zijn er in relatief opzicht minder opvolgers hetgeen gecompenseerd wordt door de verzamelcategorie "andere".

VI. Herkomst van de vrouwelijke parlementsleden opgesplitst naar parlement en partij

De antwoorden op de centrale vraag: "Waar komen de vrouwelijke parlementsleden vandaan?" kunnen ook nog op een andere manier voorgesteld worden. Zo wordt in een eerste tabel weergegeven wat het aandeel is van elk parlement in de som van vrouwelijke parlementsleden. (144 = 100%)

TABEL IX

Vanuit welke parlementen zijn de vrouwelijke parlementsleden afkomstig?

Parlement	K	S	E	V	W	D	B	F	Totaal
Absoluut aantal V	35/150	20/71	7/25	25/124	7/75	7/25	28/75	15/94	144/639
%V /aantal verkozenen	23	28	28	20	9	28	37	16	22.5%
Aandeel V(%) /144	24	14	5	17	5	5	20	10	100

Bijna één vierde van het totaal aantal vrouwelijke parlementsleden is een Kamerlid en één vijfde zetelt in de Brusselse Raad. Vervolgens is een relatief groot aandeel onder hen afkomstig uit het Vlaams Parlement of de Senaat. Slechts een beperkt aantal vrouwen is afkomstig uit het Europees parlement of uit de gewest en gemeenschapsinstellingen van Wallonië of de Duitstalige Gemeenschap. Een ander onderdeel van het antwoord is de weergave van het aandeel van elke partij in verhouding tot het totaal aantal vrouwelijke parlementsleden.

TABEL X

Vanuit welke partij zijn de vrouwelijke parlementsleden afkomstig?

	DGR	AGA	CVP	SP	VLD	VLB	VU ID	PS	PSC	PRL FDF MCC	ECO	FN
Absoluut aantal v ²⁵	7/25	13/29	21/68	6/43	13/65	6/49	6/26	10/70 +0/25 +2/4	6/36 +1/14 +1/2	21/78 +5/21 +4/9	18/48 +1/14 +1/4	1/4 +0/1
% V/aantal verkozenen	28	45	31	14	20	12	23	12	15	28	30	20
Aandeel V(%) /144	5% ²⁶	9%	15%	4%	9%	4%	4%	8%	6%	21%	14%	1%

De percentages in deze tabel staan ook in verhouding tot het totaal aantal zetels per partij en maken dus ook een uitspraak over de vrouwvriendelijkheid van de partijen mogelijk. AGALEV, de CVP, ECOLO en de PRL-FDF-MCC alliantie hebben allemaal meer dan één vierde vrouwelijke parlementsleden in verhouding tot het totaal aantal afgevaardigden van deze partijen. De overige partijen scoren slechter en aan de staart bengelen het Vlaams Blok en de PS. Deze partijen hebben net geen 1 op 8 vrouwelijke afgevaardigden of 12 %. Eén vijfde van alle vrouwelijke parlementsleden behoort tot één van de fracties van de PRL-FDF-MCC. Hierna volgen op gelijke voet de CVP en ECOLO die elk ongeveer 15% van de som uitmaken. De SP, het Vlaams Blok en de VU-ID alliantie hebben allemaal slechts een vertegenwoordiging van 4% in verhouding tot het totaal aantal vrouwelijke parlementsleden. Tenslotte is het opvallend dat de 144 vrouwen vrij evenwichtig gespreid zijn over beide landsgedeelten. 45% van de vrouwelijke parlementsleden behoort tot een Vlaamse partij en 50% tot een Franstalige partij.

VII. Besluit

Uit voorafgaande analyse is meermaals het belang gebleken van de plaats op de kandidatenlijst voor de uiteindelijke verkiezing tot parlements lid. De overwegende factor die uiteindelijk het totaal aantal vrouwen in de parlementen bepaalt is dan ook de plaats die vrouwen toebedeeld krijgen op de lijsten. Deze vaststelling komt tot uiting in de 74% van de rechtstreeks verkozen vrouwen die hun zetel verkregen hebben via hun verkiesbare plaats op de lijst. Het totaal aantal verkiesbare plaatsen dat voor vrouwen was voorbehouden was zeer gering (22%). Niet alle vrouwen die op een verkiesbare plaats stonden, werden echter verkozen, slechts 83 van de 111 vrouwen of 74%. De stemmenverschuivingen die een verklaring zijn voor dit verschil speelden niet in het duidelijk voordeel van

24 De gegevens uit deze tabel zijn afkomstig uit tabel IV en aangevuld voor de Franstalige partijen met de verhouding van het aantal vrouwen uit het Waals Parlement die ook zetelen in de Franse Gemeenschapsraad en vrouwen uit de Brusselse Raad die ook in deze Franse Gemeenschapsraad zetelen.

25 Dit percentage is de som van alle vrouwelijke parlementsleden die in de Duitstalige Gemeenschapsraad zetelen. Bij deze naar boven afgeronde percentages (> .5) dient ook nog de verkozenen van het FNB geteld te worden (= 1%) in de Brusselse Hoofdstedelijke Raad.

de vrouwelijke vertegenwoordiging vermits uiteindelijk slechts 22% van de rechtstreeks verkozen parlementsleden vrouw is. Ook bij de categorie vrouwen die rechtstreeks verkozen zijn, niet door hun verkiesbare plaats, maar door de zetelwinst van de partij, is de plaats van vrouwen op de kieslijsten van uitermate belang voor hun verkiezing. Zoals vermeld zijn slechts 19 leden van alle parlementsleden buiten de nuttige volgorde verkozen, of 3%, hetgeen nogmaals wijst op dit belang van verkiezing binnen de nuttige volgorde. Globaal bekeken vormen het proces van opvolging, de coöptatieprocedure en de dubbele mandaten een vrij groot aandeel van de gehele verzameling vrouwelijke parlementsleden. 30% is immers afkomstig uit één van deze categorieën. Dit belang wordt bevestigd bij het weergegeven saldo van de mannelijke parlementsleden. De vereisten voor de evenwichtige lijstensamenstelling zoals ingeschreven in de wet Smet-Tobback veroorzaken geen bijzonder grote wijzigingen of verhogingen van de vrouwelijke vertegenwoordiging. Na de verkiezingen van 1994 en 1995 was 18% van de rechtstreeks verkozen parlementsleden een vrouw, in 1999 22%. De reden waarom niet één derde vrouwen verkozen is, evenredig met het aantal vrouwelijke kandidaten op de lijsten, houdt verband met het niet in acht nemen in deze wettelijke voorschriften van het belang van de nuttige volgorde voor verkiezing. Een eventueel aangepaste wet, waarbij de positie van vrouwelijke kandidaten nader bepaald wordt, zal echter niet voldoende zijn voor een substantiële verhoging van het uiteindelijk aantal vrouwelijke parlementsleden. Het aandeel opvolgers en "andere" zijn immers ook belangrijke factoren voor of wegen naar de toegang tot een parlementair ambt. Momenteel is 38% van alle opvolgers een vrouw en 17% van de categorie "andere".

Het geringe aantal vrouwelijke afgevaardigden na deze "moeder aller verkiezingen" is dus grotendeels te wijten aan de afremming van de vrouwelijke participatie bij het proces van de lijstensamenstelling binnen de partijen. Ook voor de opvolging is de positie op de lijst immers cruciaal. Opdat de "stem-vrouw" campagnes werkelijk succes zullen boeken in het huidige kiessysteem met de overdracht van de lijststemmen, dienen er meer vrouwen bovenaan de kieslijsten te staan. Alleen dan zal de vrouwelijke vertegenwoordiging aanzienlijk kunnen toenemen.

Summary: Female Members of the Belgian Parliaments

The ultimate factor which determines the election of female MP's (23%) in the 7 Belgian elections of 1999 is the position which women are granted on the list of candidates of a political party. 74% of the women won their seat through a "favourable place" on the list. The floating of votes and hence of seats between parties are accountable for 23% of the directly elected women. Only in the case where women are great vote- attractors they can swift the useful order of the list: however their number is extremely limited, only 3% The succession where effective candidates are being replaced accounts for 15% of the final amount of female MP's. As important is the combination of double mandates and cooptation.

Leven en werk van de kabinetsleden. Wie zijn de mannen achter de minister en wat doen ze?

Mik SUETENS

Wetenschappelijk medewerkster in de Onderzoeksgroep Middenveld en Beleid aan de Universitaire Instelling Antwerpen

Stefaan WALGRAVE

Hoofddocent aan het Departement Politieke en Sociale Wetenschappen van de Universitaire Instelling Antwerpen

Inleiding en methode

1. De ministeriële kabinetten in België worden door politologen, politici en journalisten als een van de belangrijkste Belgische beleidsactoren beschouwd. Het zou op de ministeriële kabinetten zijn dat het beleid vorm krijgt, dat de politieke besluiten voorbereid en genomen worden, dat wetten, decreten, koninklijke en ministeriële besluiten geschreven en bediscussieerd worden. Het zou daar zijn dat de uiteindelijke afweging van politieke en maatschappelijke belangen plaatsvindt. Het ministerieel kabinet van een minister bestaat uit een groep persoonlijke stafmedewerkers die de minister bij zijn of haar aantreden zelf uitkiest voor de duur van zijn ministerschap - die dus met de minister komen en gaan - en die geen deel uitmaken van de ambtelijke hiërarchie. Ze staan de minister bij in probleemontdekking en probleemformulering, in het ontwerpen van een beleid en in dagdagelijkse beslissingen. Het kabinet is met andere woorden de private raad van de minister, doorgaans samengesteld uit politiek geëngageerde deskundigen.

Volgens sommigen, vooral journalisten, zijn ministeriële kabinetten vrijwel synoniem met politieke macht. Als voorbeeld kan volgend citaat gelden van Guy Tegenbos uit *De Standaard*: *"De verdeling van de rollen in een besluitvormingsproces die in handboeken en in de meeste landen is terug te vinden, bestaat niet in België. De kabinetten nemen hier in alle fasen van het besluitvormingsproces de hoofdrol voor zich. Ze vervangen de parlementsleden, de administraties en de adviesorganen. Daarmee vormen ze meteen het belangrijkste instrument waarop in ons land de almacht van de uitvoerende macht, de regeringen, steunt... Pressiegroepen richten zich bij ons haast nooit tot administraties en parlementsleden om hun problemen aangekaart te krijgen. Ze mikken steevast op de ministers en hun kabinetten. Omdat ze uit ervaring weten dat administraties en parlementsleden doorgaans toch geen rol van betekenis spelen in het besluitvormingsproces."*¹ Maar ook kabinetsleden zelf schatten de invloed van ministeriële kabinetten erg hoog in. Getuige daarvan volgende uitspraak van Johny Cornillie, de vroegere kabinetschef van vorig Vlaams minister-president Luc Van den Brande: *"Wanneer je zeer actief aan politiek wilt doen, is het vaak zeer frustrerend om een gewoon parlements lid te zijn. De stap van kabinetschef naar parlements lid is een enorme stap terug in betrokkenheid bij het beleid. Er stappen weinig kabinetschefs over naar het parlement zonder de garantie dat ze kort*

---

1 TEGENBOS G., Kabinetten vervangen parlement, adviesorganen en administratie. Zijn belangrijkste steun- en machts pilaar voor uitvoerende macht. *De Standaard*, 21 januari 1997.

daarna minister worden." ² Kortom, de ministeriële kabinetten vormen het politieke hart van het Belgische en Vlaamse beleid, zo luidt het op vele banken.

2. Al bijna even lang als ze bestaan, worden diezelfde kabinetten over de hekel gehaald. ³ Onlangs nog, in de aanloop naar de parlementsverkiezingen van 13 juni 1999 en daarna bij de samenstelling van de kabinetten van de nieuwe paars-groene bewindsploeg, stonden ze volop in de mediaschijnwerpers. Opnieuw doken her en der een aantal kritieken op die de kabinetten al decennia lang achtervolgen. Het belangrijkste verwijt is de spanningsrelatie tussen kabinet en administratie. Het kabinet ontstond uit wantrouwen van de minister tegenover zijn (politiek benoemde) administratie en zou de minister afschermen van zijn ambtenaren. Deze verrichten daardoor nauwelijks beleidswerk, raken gedemotiveerd en zien hun beste, jonge collega's vertrekken. ⁴ Daarnaast, en nauw daarmee samenhangend, zorgt ook de als exuberant bestempelde omvang van de kabinetten op gezette tijdstippen voor de nodige commotie. Nog maar enkele maanden geleden, bijvoorbeeld, 'onthulde' *De Standaard* dat de nieuwe paars-groene regering in tegenstelling tot wat ze bij haar aantreden beloofde, de omvang van haar kabinetten nauwelijks had ingekrompen. ⁵

Dat leidde eens te meer tot een kleine rel over de 'te grote' omvang van de groep ministeriële raadgevers en de hoge kosten die dat voor de toch al fel geëisterde staatskas met zich meebrengt. Met een eigen leger van telefonisten, vertalers, secretariaatsmensen, keukenpersoneel, chauffeurs,... zouden de kabinetten bovendien als wisseladministratie optreden en de taken overnemen die voor de ministeries zijn bestemd. Vooral het feit dat de kabinetten zo de beleidsvoorbereiding en de beleidsuitvoering aan de administratie onttrekken, vormt een doorn in het oog. Verder wordt alom beweerd dat kabinetsleden, als beloning voor bewezen diensten en na het neerleggen van hun kabinetsfunctie, ergens in de administratie worden gearachuteerd via een politieke benoeming en dat dit de gelaakte, ijzeren greep van de politieke partijen op het overheidsapparaat bestendigt en in de hand werkt. Met andere woorden: kabinetten zouden haaks staan op de Nieuwe Politieke Cultuur waarvan, na de affaire Dutroux, in en om de Wetstraat zoveel sprake is.

3. De verhalen over kabinetten, waarbij vooral hun ondeugden en hun buitengewone macht goed in de verf worden gezet, nemen soms haast mythische proporties aan. Het is daarom minstens merkwaardig te noemen dat dit typisch Belgisch ministerieel kabinetsfenomeen totnogtoe zo weinig wetenschappelijke aandacht heeft genoten. Er is verbazend weinig empirisch sociaal-wetenschap-

2 DE CLERCK L., NEUCKERMANS L., VAN DEN DRIESSCHE P., Ondraaglijke lichtheid van bestaan als kabinetschef. Huidige en gewezen rechterhanden van Vlaamse ministers getuigen. *De Standaard*, 3-4 april 1993.

3 VAN HASSEL H., Het kabinetssyndroom in hystorisch perspectief. *Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 1988, vol. 42, nr. oktober, pp. 11-36.

4 VAN HASSEL H., Kabinetten. In: DEWBERDT M., DE RIDDER C., DILLEMANS R., eds., *Wegwijs Politiek*. Leuven, Davidsfonds, 1994, p. 405.

5 RF, LVE, G.TEG., Kabinetten tien procent groter dan toegezegd. *De Standaard*, 25 oktober 1999.

pelijk onderzoek over de ministeriële kabinetten voorhanden ⁶, zeker in vergelijking met de overweldigende politologische aandacht voor andere beleidsactoren zoals politieke partijen, sociale bewegingen en drukkingsgroeperingen. Het onderzoek over kabinetten dat beschikbaar is, vertrekt veelal vanuit een juridische of historische vraagstelling en/of stamt uit de jaren '70. ⁷ Gezien de sterk gewijzigde institutionele en politieke omstandigheden - denk bijvoorbeeld aan de verregaande federalisering, het uiteendrijven van politieke partijen en sociale organisaties (ontzuiling) ⁸ en de toenemende Europeanisering van de beleidsvorming - zijn er redenen te over om de huidige kabinetten in België te onderzoeken. ⁹

4. In eerste instantie bestaat de noodzaak om de kenmerken en eigenschappen van de kabinetsmedewerkers in kaart te brengen, om een vingerafdruk van de ministeriële kabinetten te nemen. Van Hassel heeft in de jaren '70 wel de kabinetten en hun bevolking in kaart gebracht, maar sindsdien werden geen inspanningen in die zin meer geleverd. Over de kwalificaties, de leeftijd, de professionele herkomst, de functies in andere organisaties en andere dergelijke eigenschappen van de huidige kabinetsleden is vandaag de dag nauwelijks iets geweten. Ook de werking van ministeriële kabinetten zelf is tot hier toe niet in kaart gebracht. Op deze beide elementen, Leven en Werk van de kabinetsleden zoomen we in dit artikel in. We doen dat aan de hand van een schriftelijke bevraging van alle federale en Vlaamse kabinetsmedewerkers van beleidsniveau in de vorige regeerperiode 1995-1999, met name de CVP-SP/PS-PSC coalities Dehaene II en Van den Brande II.

Dat leven en werk is relevant voor de zoektocht naar de rol en betekenis van de kabinetten in de Belgische en Vlaamse politieke besluitvorming. Hoogstwaarschijnlijk ligt in het profiel van de kabinetsleden en de werking van de kabinetten immers al een deel van de verklaring voor hun vermeende politieke invloed. Een viertal hypothesen over de redenen voor de centrale rol van kabinetten in de besluitvorming - een stelling die trouwens ook nog te bewijzen is - lijken op het eerste gezicht plausibel. Kabinetten zijn door en door loyale denktanks, en kabinetsmedewerkers zijn de soldaten van de minister op wie hij kan rekenen en die zijn beleid door dik en dun verdedigen. In kabinetten zit heel wat expertise

6 Uitzondering vormt (a) het recente werk van Dierickx en Majersdorf (DIERICKX G., MAJERSDORF P., *De politieke cultuur van ambtenaren en politici in België*. Brugge, Van den Broele, 1994), dat meer algemeen over de Belgische ambtenarij gaat maar (b) vooral het werk van de Leuvense politicoloog Hugo Van Hassel die vanaf de jaren '70 regelmatig over ministeriële kabinetten publiceerde maar wiens meer recente publicaties niet meer gebaseerd zijn op nieuw empirisch onderzoek: VAN HASSEL H., *Belgian Ministerial Cabinets: spoils in a spoiled merit-system*. *Res Publica*, 1973, vol. 15, nr. 2, pp. 357-369; VAN HASSEL H., *Het ministerieel kabinet. Peilen naar een sociologische duiding*. Leuven, K.U. Leuven, 1974; VAN HASSEL H., *Regering en ambtenarij ten aanzien van de beleidsbeheersing in België*. *Acta Politica*, 1975, vol. 10, nr. 3, pp. 302-334; VAN HASSEL H., o.c., 1994.

7 Zie bijvoorbeeld VAN HASSEL, o.c., 1988; VAN DE VOORDE A., *De functie van de kabinetschef*. *Res Publica*, 1985, vol. 27, nr. 2-3, pp. 297-310; NORRENBORG D., *Cabinets ministériels en France et en Belgique*. *Res Publica*, 1972, vol. 14, nr. 3, pp. 465-474.

8 WALGRAVE S., *Tussen loyaliteit en selectiviteit. Over de ambivalente verbouding tussen nieuwe sociale bewegingen en Agalev in Vlaanderen*. Leuven, Garant, 1995.

9 Het betreft een driejarig onderzoeksproject (1998-2000) gefinancierd door FWO-Vlaanderen.

en deskundigheid, broodnodige technische knowhow op het beleidsdomein van de minister. Kabinetten zijn communicatieknooppunten waar alle beleidsinformatie samenkomt, onder meer door de aanwezigheid van kabinetmedewerkers in allerlei organisaties, raden en commissies. Kabinetten zijn flexibele entiteiten en organische organisaties, die naar believen kunnen worden samengesteld, waar bevoegdheden makkelijk kunnen worden herordend, taakgroepen samengeropen en terug ontbonden en waar de medewerkers soepel inzetbaar zijn. Loyauiteit, expertise, netwerkvorming en flexibiliteit zijn kwaliteiten die in de Belgische en Vlaamse politieke context alleen in ministeriële kabinetten samen in voldoende mate voorkomen. Andere beleidsactoren beschikken wel over sommige, maar niet over andere van deze kenmerken. Alleen al het profiel van de kabinetmedewerkers leert heel wat over die functies. Enkele voorbeelden maken dat duidelijk: zijn kabinetsleden hooggeschoold (expertise)? Zijn ze lid van de partij van de minister (loyauteit)? Zijn ze lid van andere sociale organisaties (netwerkvorming)? Werken ze hard en op moeilijke tijdstippen (flexibiliteit)? Gezien de hypothese dat kabinetten over meer van de geschetste kwaliteiten beschikken dan andere beleidsactoren en daaraan een stuk van hun impact danken, zullen we in de mate van het mogelijke ook nagaan in welke mate andere beleidsactoren zoals ambtenaren (uitvoerende macht) en parlementsleden (wetgevende macht) eveneens over deze kwaliteiten beschikken. Veel vergelijkbaar empirisch materiaal is er echter niet voorhanden. Tenzij anders aangegeven doen we voor de vergelijking met ambtenaren beroep op Hondegheem¹⁰ en met parlementsleden op Puylaert¹¹, De Winter¹² en De Croo¹³.

5. Daartoe dient, in een eerste fase, een zo volledig en representatief mogelijk beeld te te worden verkregen van kabinetten en hun samenstelling. Daarom werd alles op alles gezet om een zo groot mogelijke respons op onze bevraging te bekomen. De kabinetschefs van beide eerste ministers, zowel Vlaams als federaal, schreven alle kabinetten aan met de vraag hun medewerking aan het onderzoek te verlenen. Alle kabinetmedewerkers van beleidsniveau kregen daarna, in oktober 1998, een brief en een vragenlijst toegestuurd op hun werkadres. Na enkele weken kreeg iedereen nogmaals een enquête toegestuurd met de vraag ze alsnog in te vullen als dat nog niet gebeurd mocht zijn; de bevraging gebeurde immers anoniem en er kon dus geen persoonlijke rappel gestuurd worden. De belangrijkste manier om de respons te verhogen bestond er echter in de enquête erg beknopt te houden en weinig bedreigende informatie te vragen. Dit ging voor een deel ten koste van de diepgang en de uitgebreidheid van de vragenlijst omdat niet alle interessante vragen konden worden opgenomen. Blijkbaar heeft deze aanpak succes gehad, want de behaalde respons is hoog: 320 van de 439 aangeschreven kabinetsleden (73%) beantwoordden de vragen. De responsspreiding over beleidsniveaus, taalgemeenschappen, partijen en functies is over het algemeen bevredigend, hoewel sommige groepen heel wat beter meewerkten dan

10 HONDEGHEEM A., *De loopbaan van de ambtenaar. Tussen droom en werkelijkheid*. Leuven, K.U. Leuven, Vervolmakingscentrum voor Overheidsbeleid en Bestuur, 1990.

11 PUYLAERT L., Profiel van de Belgische parlementairen: opleiding, beroep en leeftijd. *Namens*, 1987, nr. 2, pp. 221-226.

12 DE WINTER L., *The Belgian Legislator*. Florence, European University Institute, 1992.

13 DE CROO H., *Persmededeling van Kamervoorzitter Herman De Croo. De Kamervoorzitter overschouwt de nieuwe Kamer*. Brussel, Dienst Public Relations en Internationale Betrekkingen van de Kamer van Volksvertegenwoordigers, 1999.

anderen. Globaal kan de enquête ons dus wel een evenwichtig beeld opleveren. ¹⁴ Dat blijkt uit tabel I.

TABEL I

Respons naar beleidsniveau, taal, partij en functie

	Populatie	Respons N	Respons %
Beleidsniveau			
Federaal	257	166	64,6
Vlaams	182	154	84,6
Taal			
Nederlands	332	264	79,5
Frans	107	56	52,3
Partij			
CVP	203	166	81,8
PSC	25	15	60,0
SP	136	101	74,3
PS	75	38	50,7
Functie			
Kabinetschef	33	28	84,8
Adjunct-kabinetschef	59	37	62,7
Adviseur	119	110	92,4
Attaché	72	49	68,1
Medewerker	31	24	77,4
Expert	33	13	39,4
Opdrachthouder	14	11	78,6
Woordvoerder	14	13	92,9
Kabinetssecretaris	18	13	72,2
Privé-secretaris	21	10	47,6
Ander (inhoudelijk)	25	6	24,0
Totaal	439	320	72,9

6. Waar mogelijk, worden onze recente gegevens over het wie en wat van de Belgische en Vlaamse kabinetsmedewerkers in vergelijkend perspectief geplaatst. Vooreerst doorheen de tijd met de gegevens van Van Hassel (1974) stammend uit het eerste deel van de jaren '70. Van Hassel bevroeg alle kabinetsleden van niveau 1 die dienden onder de regering Eyskens-Cools (1968-1972) bij de jaarwisseling 1971-1972, of die tevoren hadden gediend onder liberale ministers van

¹⁴ De enige partij die wat lood in de schoenen had, was de PS. In drie van de vijf PS-kabinetten was de respons minder dan 50%. Ondanks de pertinente weigering tot medewerking van, uitgerekend, de minister van Ambtenarenzaken Flahaut en zijn kabinet, antwoordden in totaal toch meer dan de helft van de PS-kabinetsmedewerkers.

de regering Vanden Boeynants-De Clercq (1966-1968). Zijn de huidige kabinet-medewerkers van een ander kaliber dan die van bijna 30 jaar geleden? Daarnaast worden onze gegevens ook intern vergeleken: zijn er verschillen tussen Vlamingen en Walen, tussen socialisten en christen-democraten, tussen Vlaamse en federale kabinetten? Er wordt wel eens gezegd dat de Vlaamse beleidsvorming efficiënter is, minder gepolitiseerd en vooral veel meer steunt op een sterke en goed uitgebouwde administratie.¹⁵ Dat zou meteen ook betekenen dat ministeriële kabinetten op Vlaams niveau minder noodzakelijk zijn voor de beleidsvorming. Onze data kunnen daar geen antwoord op geven, maar ze kunnen wel licht werpen op de eventuele verschillen tussen Vlaamse en federale kabinetten.¹⁶ Wat we zelf doen, doen we beter?

In het eerste deel van dit artikel ontleden we in tien trekken het socio-demografische profiel van de kabinetmedewerkers. Het gaat om de traditionele socio-demografische variabelen zoals woonplaats, geslacht, leeftijd, opleiding, en (vorig) beroep maar ook om meer specifieke kenmerken zoals de terugkeermogelijkheid naar de vorige job, aantal jaren kabinetservaring, engagement in het verenigingsleven en partijlidmaatschap. Het tweede deel gaat, veel korter, in op de werking van het kabinet bekeken door de ogen van de kabinetmedewerkers. Het gaat dan om zaken als het aantal uren dat wekelijks wordt gepresteerd, de frequentie van de contacten met de minister en andere beleidsactoren en de eventuele cumulaties met andere professionele bezigheden. Steeds zullen de belangrijkste resultaten van de bevraging worden weergegeven. Regelmatig zullen we speculeren over plausibele verklaringen voor deze of gene vaststelling die onze data eigenlijk overstijgen. Pas in een latere fase van het onderzoeksproject zullen we via gerichte interviews met sleutelactoren nagaan in welke mate deze hypothesen valabel zijn. Vooral het relatief korte stuk over de werking van de kabinetten kan alleen aan de hand van interviews verrijkt worden.

I. Leven van de kabinetmedewerker

1. Een van de grote kritieken op de ministeriële kabinetten is dat ze broedplaatsen zouden zijn van vriendjespolitiek en belangenvermenging. Ministers zouden vooral trouwe aanhangers uit hun eigen *arrondissement* belonen door hen een postje in hun kabinet te offeren en dat zou op zijn beurt leiden tot het systematisch voortrekken van de eigen streek van de minister en het verdedigen van de particuliere streekbelangen in de regering. Nu moet gezegd dat dit vooral zou opgaan voor de lagere, niet-beleidsfuncties binnen de kabinetten. Merken we daar iets van bij de beleidsmedewerkers? Zijn ze afkomstig uit hetzelfde arrondissement als hun minister?

Uiteindelijk zegt een kwart van de door ons bevroegde kabinetleden in hetzelfde arrondissement te wonen als de minister. Dat is alvast niet veel minder dan 30 jaren geleden, toen zo'n 30% uit de regio van de betrokken excellentie kwam. Tussen Vlaamse en federale kabinetten bestaat wel een licht verschil, op

15 VAN HASSEL H., o.c., 1994, p. 405; TEUGELS M., Louis Vanvelthoven (SP): "Kleine expertenkabinetten zorgen voor beter bestuur". Administratie moet groter gewicht krijgen. *Vacature*, 5 juli 1999; TEGENBOS G., Federale kabinetten moeten krimpen. *De Standaard*, 21 april 1999.

16 Gemakshalve spreken we in wat volgt over 'Vlaamse' kabinetleden wanneer we de kabinetleden van de Vlaamse regering bedoelen. Zodoende kunnen we hen onderscheiden van de 'Nederlandstalige federale' kabinetleden.

Vlaams beleidsniveau vinden we 29% streekgenoten, op federaal beleidsniveau 21%.

De PSC zoekt blijkbaar haar kabinetsmedewerkers veel meer via andere werwingskanalen dan de lokale. Het aantal streekgenoten in haar kabinetten (7%) ligt opvallend lager dan bij de andere partijen (tussen 22% en 28%).

Worden bepaalde functies binnen het kabinet misschien vaker ingenomen door mensen die bekend zijn met de regio van hun minister? Hierbij springen vooral de privé-secretarissen in het oog: 7 op 10 wonen in hetzelfde arrondissement als hun minister. Kabinetschefs worden daarentegen blijkbaar nauwelijks lokaal gerekruteerd, van hen komen er meer dan 9 op 10 uit een ander arrondissement. De overige functies vertonen geen opvallend profiel op dit vlak.

2. Bij de meeste politieke elites maken *mannen* de dienst uit. In de Kamer van Volksvertegenwoordigers van 1995 zetelen 115 mannen (77%) en 35 vrouwen (23%). 8 op 10 Vlaamse en federale ministers zijn mannen. Ook in niveau 1 van de administratie hebben mannen zwaar de overhand, in 1988 vertegenwoordigden ze maar liefst 88%. Ministeriële kabinetten vormen geen uitzondering. Vrouwen halen niet eens een derde (30%) van de kabinetsleden van de regeringen Dehaene II en Van den Brande II. De Vlaamse kabinetten doen het zelfs nog wat 'slechter' dan hun federale tegenhangers. In de Vlaamse kabinetten maken vrouwen 28% van het personeel uit, in de federale kabinetten 32%.¹⁷ Ondertussen toonden enkele persartikels wel de relativiteit van deze cijfers aan. Over het algemeen kennen de huidige paars-groene(-gele) regeringen wel dezelfde onevenwichtige verhoudingen tussen mannelijke en vrouwelijk kabinetsleden, maar zou het juist de federale regering zijn die maar 23% vrouwelijke medewerkers heeft en zou de Vlaamse regering nu beter scoren met 31% vrouwen.¹⁸ We kunnen dus waarschijnlijk niet echt staat maken op de genderverschillen tussen de Vlaamse en de federale regering.

Bij onze respondenten moeten we in ieder geval vaststellen dat de meest centrale functies in de kabinetten, zoals die van kabinetschef, adjunct-kabinetschef en kabinetssecretaris, bijna uitsluitend worden ingevuld door mannen (ruwweg 85% van die functies). Aan de andere kant zijn vrouwen sterk oververtegenwoordigd in de relatief lagere functies: ze maken 70% uit van de privé-secretarissen en quasi 40% van de attachés, medewerkers en woordvoerders.

3. De veertigers zwaaien de plak in de kabinetten. De gemiddelde *leeftijd* van de kabinetsmedewerker is 40 jaar. Liefst 42% van de kabinetsleden is tussen 40 en 49 jaar oud. Volgens Hondegheem ziet een goede leeftijdsopbouw in een organisatie die vooral bestaat uit hogere functionarissen er ongeveer als volgt uit: 25% jonger dan 35 jaar; 50% tussen 35 en 50 jaar en 25% ouder dan 50 jaar.¹⁹ De groep tussen 35 en 50 jaar oud moet de grootste zijn, omdat die wordt beschouwd als de meest productieve groep. In deze leeftijd heeft men voldoende ervaring om ten volle te kunnen renderen, en is men ook fysisch goed tegen de werkdruk

17 De respons op onze bevraging is evenwichtig verdeeld over beide geslachten. Van de mannen antwoordde 73%, van de vrouwen 72%.

18 TEGENBOS G., Kabinetten eenzijdig samengesteld. Monocultureel en te mannelijk. *De Standaard*, 8 november 1999; TEGENBOS G., Verhofstadt ook monocultureel. *De Standaard*, 9 november 1999.

19 H.F.W., *Personeelsbeleid beden en morgen*. Samson, Alphen aan den Rijn, 1979, aangehaald in: HONDEGHEM A., o.c., 1990, p. 217.

opgewassen. Naast deze productieve middengroep moet de organisatie ook beschikken over jongeren die na verloop van tijd kunnen doorgroeien naar de middengroep. Ouderen, tenslotte, beschikken over een rijpere kennis en ervaring die de organisatie ten goede komt. Hondeghem onderzocht in 1988 de leeftijdsstructuur van de federale ambtenaren van niveau 1 en kwam tot de conclusie dat die helemaal niet overeenkomt met dit ideaalbeeld. De groep oudere ambtenaren is oververtegenwoordigd (34%), terwijl de midden categorie en de groep jongeren (respectievelijk 45% en 21%) te klein zijn. In tabel II plaatsen we de gegevens van de kabinetsleden anno 1998 daarnaast, samen met gegevens van de volksvertegenwoordigers in 1999.

TABEL II

Leeftijd van de federale ambtenaren van niveau 1 (1988), van de Kamerleden (1999) en van de Vlaamse en federale kabinetsleden van beleidsniveau (1998)

	Ambtenaren van niveau 1 N=onbekend	Kamerleden N=150	Kabinetsleden van beleidsniveau N=314
-26 jaar	0,3	2,0	1,0
26-30 jaar	5,1	2,7	11,8
31-35 jaar	16,0	8,0	15,3
36-40 jaar	20,4	16,0	18,8
41-45 jaar	15,8	14,0	25,5
46-50 jaar	8,6	19,3	17,2
51-55 jaar	9,3	20,0	6,7
56-60 jaar	13,8	10,0	3,2
+60 jaar	10,9	8,0	0,6
Totaal	100,0	100,0	100,0

In de kabinetten is de situatie tegengesteld aan die in de ministeries: de meest productieve cohorte is sterk oververtegenwoordigd (62%), ook de jongeren zijn met velen (28%), terwijl de expertise en kennis van oudere werknemers blijkbaar minder wordt gewaardeerd (11%). Het gaat in kabinetten dus om een vrij jonge populatie, maar toch in grote mate om mensen die al een tijdje beroepsactief zijn en over professionele ervaring beschikken. Ook in vergelijking met de Kamerleden zijn kabinetsmedewerkers relatief jong. In 1999 was de gemiddelde leeftijd van de Kamerleden 46 jaar.²⁰ De grootste groep van de Kamerleden is tussen 46 en 55 jaar. Het volksvertegenwoordigerschap is natuurlijk een publieke en verkozen functie waarbij soms jaren aan de weg moet worden getimmerd en gewerkt moet worden aan bekendheid en lokale inbedding.

De gemiddelde leeftijd van Vlaamse en federale kabinetsleden verschilt nauwelijks, maar daaronder gaan verschillen in leeftijdsverdeling schuil. Het overwicht van de veertigers bestaat vooral op het federale beleidsniveau. Op het Vlaam-

²⁰ De gemiddelde leeftijd van de senatoren is weinig relevant wegens de vereiste minimumleeftijd van 40 jaar.

se beleidsniveau zijn er ongeveer evenveel dertigers als veertigers. Langs de andere kant werken op Vlaams niveau minder echt jonge mensen (6% tussen 20 en 29 jaar) dan op federaal niveau (15%). De Nederlands- en Franstalige federale kabinetsleden vertonen over de hele lijn hetzelfde leeftijdsprofiel. De verschillen tussen Vlaamse en federale kabinetsmedewerkers houden dus verband met het beleidsniveau en niet met hun taalgroep.

Tussen de socialistische en christen-democratische kabinetten vallen geen grote verschillen in de leeftijd van kabinetsleden te bespeuren. De gemiddelde leeftijd varieert van 39 tot 41 jaar naargelang de partij. Kabinetten van PS-signatuur hebben wel een iets jonger profiel: de meesten van hun kabinetsleden zijn tussen 30 en 39 jaar oud, terwijl de kabinetten van de andere partijen vooral bevolkt zijn met veertigers. PS-kabinetten tellen in verhouding tot de andere partijen ook meer twintigers in hun rangen. De PSC heeft het meer op de midden-categorieën begrepen, van de vier regeringspartijen heeft ze de kleinste aandelen twintigers en vijftigers.

Zijn er verschillen naar functie? Zijn de hogere kabinetsfuncties bemand met oudere medewerkers? Van een strakke hiërarchie is in een kabinet geen sprake, maar de relatief lagere functies zoals attachés, woordvoerders en medewerkers, kennen eerder lagere gemiddelde leeftijden van 35 tot 38 jaar. Met gemiddelde leeftijden rond 44 tot 45 jaar, zijn de kabinetssecretarissen, de opdrachthouders en 'andere' inhoudelijke medewerkers de seniors in de kabinetten. De meest centrale functies, namelijk die van kabinetschef, adjunct-kabinetschef, kabinetssecretaris en adviseur, hebben een gemiddelde leeftijd van respectievelijk 44, 42, 45 en 41 jaar, ongeveer overeenstemmend met het gemiddelde. Het overwicht van de veertigers geldt ook voor de experts (42), en de privé-secretarissen (41).

4. Kabinetten worden niet voor niets brain trusts genoemd.²¹ Een minister, die vaak op korte termijn maar toch met kennis van zaken moet kunnen handelen, poogt in zijn kabinet zoveel mogelijk mensen met een grote vakbekwaamheid en dossierkennis bijeen te brengen. De verwachting is dat het *onderwijsniveau* van de gemiddelde kabinetsmedewerker dan ook hoog ligt. In het begin van de jaren '70 beschouwden de door Van Hassel bevroegde kabinetsleden 'deskundige beleidsadvisering', juist na 'politieke beleidsconceptie en besluitvorming', als hun belangrijkste opdracht. Onze surveygegevens wijzen alvast in dezelfde richting. Bijna alle kabinetsleden op beleidsniveau hebben een diploma van hoger onderwijs op zak, met name 95%, en 81% is universitair geschoold. Van die universitaires heeft ongeveer een tiende, dus 7% van alle kabinetsmedewerkers, dan nog eens een doctoraatsdiploma. Buiten de universiteiten zelf zijn er waarschijnlijk weinig instellingen en organisaties waar er zoveel doctors rondlopen. Het aantal hooggeschoolden in de kabinetten is bovendien fors gestegen ten opzichte van het begin van de jaren '70. Toen had 79% van de ministeriële medewerkers hoger onderwijs genoten, 65% was universitair geschoold.

Het opleidingsprofiel van andere Belgische beleidsactoren is vergelijkbaar, maar toch wat minder uitgesproken. Het aandeel hoger geschoolden onder de Kamerleden bedraagt momenteel 92%, waaronder 67% universitaires en 25% niet-universitair hoger geschoolden. Ook in het parlement heeft de laatste decennia een toename plaatsgevonden van het aantal hoger geschoolden. In 1980 vond De Winter slechts 77% kamerleden met een diploma van het hoger onderwijs, in 1986

21 DE WINTER L., De partijpolitisering als instrument van participatie: een overzicht van de ontwikkeling sinds de Tweede Wereldoorlog. *Res Publica*, 1981, vol. 23, nr. 1, p. 66.

was dit al opgelopen tot 87% en nu komt men op 92%. Ook in niveau 1 van de administratie is de academiseringsgraad de laatste decennia sterk gestegen. Van 32% in 1967, is het percentage universitair geschoolden van niveau 1 geklommen tot 65% in 1988. De toename van de scholingsgraad is dus algemeen onder de politieke en ambtelijke besluitvormers, maar de kabinetten tellen heel wat meer universitaires in hun rangen dan het parlement of de ministeries. Dat geeft toch al een eerste aanduiding van het expertise- en deskundigheidsoverwicht waarover kabinetten zouden beschikken.

Qua opleidingsniveau bestaan er geen noemenswaardige verschillen tussen Nederlands- en Franstalige kabinetsmedewerkers. Evenmin tussen kabinetsleden van het Vlaams en federaal beleidsniveau of van de diverse partijen. Alle kabinetten zijn dus in dezelfde mate bemand door hooggeschoolden.

Opvallend is wel de geringere aanwezigheid van universitaires bij de anciens onder de kabinetsmedewerkers. Van de nieuwkomers (maximum 3 jaar kabinetservaring) is 90% universitair geschoold; van de kabinetsleden die 4 tot 9 jaar in een kabinet aan de slag zijn nog 81%; maar van de kabinetsleden die er al minstens 10 jaar hebben opzitten nog maar 53%. Omgekeerd tellen de anciens ook veel meer afgestudeerden van het secundair onderwijs en van het hoger onderwijs korte type (37% tegen 14% en 7%). Werden er tien jaar geleden minder universitaires aangetrokken door de kabinetten? Begin jaren zeventig was dit alvast het geval, zo toont de enquête van Van Hassel aan, maar dat kan het grote verschil zeker niet verklaren. Een bijkomende verklaring is waarschijnlijk dat universitaires gemiddeld minder lang op een kabinet werken. Waar heeft dat dan mee te maken? De meest plausibele verklaring is dat universitaires veel meer professionele alternatieven hebben dan de andere kabinetsmedewerkers. Hun opleiding verschafft hen toegang tot een hele reeks andere hogere functies in het overheidsapparaat en in de non-profitsector. Voor hen is een kabinetsfunctie louter een fase in hun carrière, eventueel een springplank naar een andere belangrijke functie. Voor minder hooggeschoolden is een kabinetsfunctie waarschijnlijk een eindstation, het maximum dat ze aan inkomen, invloed en prestige in hun carrière kunnen bereiken. Tabel III geeft daarvan een eerste aanduiding: hoe hoger geschoold, hoe korter het gemiddelde verblijf op een kabinet. Dit blijven echter speculaties, meer onderzoek over welke kabinetsmedewerkers naar welke andere betrekkingen overstappen moet hierover uitsluitsel geven.

TABEL III

Aantal kabinetsleden naar hoogste opleidingsniveau en gemiddeld aantal jaren kabinetservaring

Onderwijsniveau	N	%	Gemiddeld # jaren ervaring
Secundair onderwijs	16	5,1	11,1
Hoger onderwijs korte type	28	8,9	7,6
Hoger onderwijs lange type	16	5,1	7,6
Universitair	232	73,7	4,4
Doctoraat	23	7,3	4,8
Totaal	315	100,0	5,2

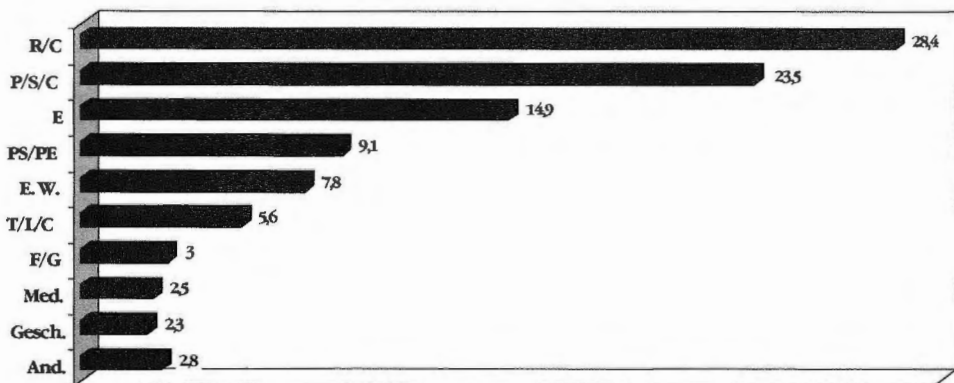

Kabinetsmedewerkers zijn dus bijzonder hooggeschoold. Dat blijkt niet alleen uit het hoogst behaalde diploma maar ook uit de vaststelling dat een derde van de kabinetsleden zijn universitair diploma aanvulde met één of meer andere diploma's in het hoger onderwijs (of omgekeerd). Op Vlaams niveau heeft een wat groter deel kabinetsleden meer dan een diploma van het hoger onderwijs (38%) dan op federaal beleidsniveau (32%). Op het vlak van aantal diploma's valt de PSC wat uit de toon: 14% van hun kabinetsleden haalden meerdere diploma's in het hoger onderwijs, tegen 33% bij de SP, 36% bij de PS en 37% bij de CVP. Vooral kabinetschefs en experts zijn hoog gekwalificeerd in termen van diploma's. Bijna de helft (48% en 46%) bezit meer dan een diploma van het hoger onderwijs. Kabinets- en privé-secretarissen houden er het minst meerdere diploma's van het hoger onderwijs op na. Opnieuw hebben mensen die korter op een kabinet werken vaker meer diploma's dan mensen die al langer in kabinetten meedraaien: 37% van degenen die minder dan 4 jaar op een kabinet werken tegenover 28% van degenen die al 10 jaar of langer op een kabinet werken. Dat bevestigt nog eens het beeld dat er niet alleen sprake is van een brain trust maar ook van een brain drain van de hoogstgeschoolden uit de kabinetten naar elders.

5. Naast het niveau van hun opleiding en het aantal diploma's dat ze verzamelden, is het belangrijk na te gaan *welke diploma's* de kabinetsleden er juist op na houden. Door welk soort deskundigheid laat de minister zich adviseren? Wanneer we alle afstudeerrichtingen samen beschouwen - niet de respondenten, maar de diploma's worden dan onze teleenheid - dan blijken kabinetten vooral bevolkt met juristen, politieke en sociale wetenschappers en economen. Menswetenschappen hebben een zeer duidelijk overwicht. Dat blijkt in figuur I.

FIGUUR I

Aantal diploma's van het hoger onderwijs naar afstudeerrichting in % (N=395)

R/C=Rechten/Criminologie; P/S/C=Politieke/Sociale/Communicatiewetenschappen; E=Economie; PS/PE=Psychologie/Pedagogische richting; E.W.=Exacte Wetenschappen; T/L/C=Talen/Letterkunde/Culturele Studies; F/G=Filosofische/Godsdienstige richting; Med.=Medische richting; Gesch.=Geschiedenis; And.=Andere

Waarom zou dat overwicht van menswetenschappers te wijten zijn? Vooreerst is het aantal departementen waar exact wetenschappelijke en medische kennis vereist is eerder beperkt: volksgezondheid, leefmilieu, ruimtelijke ordening, openbare werken, vervoer, wetenschapsbeleid en, eventueel, media en sociale zaken zijn de enige natuurlijke biotopen van exacte, toegepaste of medische wetenschappers. En zelfs daar zijn er relatief weinig positieve wetenschappers aan de slag. Alleen de Vlaamse minister voor Wetenschapsbeleid, tevens de Minister-president (Luc Van den Brande, CVP), had drie exacte wetenschappers in zijn (grote) kabinet. Menswetenschappers beschikken doorgaans over minder harde, technische kennis maar hebben een algemene opleiding genoten waardoor ze soepel inzetbaar zijn voor allerlei opdrachten en inhoudelijke domeinen. Ze zijn ook beter dan positieve wetenschappers opgeleid om rekening te houden met strategische overwegingen en om de politieke haalbaarheid van bepaalde beleidsmaatregelen in te schatten. Het menswetenschappelijk overwicht zou er op kunnen wijzen dat de expertise van kabinetten er in de eerste plaats uit bestaat om een bepaald maatschappelijk veld onder de knie te hebben, de betrokken sociale organisaties en drukingsgroeperingen te kennen en hun positie, werking en problemen te kunnen inschatten. Met andere woorden: kabinetten zijn eerder centra van strategie en beleidsafweging en pas op de tweede plaats centra van inhoudelijke, technische kennis.

Dat kabinetten sterk bevolkt worden door juristen is niet echt verwonderlijk. Ten eerste zijn sommige kabinetten op het professionele lijf van juristen geschreven, we denken daarbij aan Justitie (66% juristen) en, minder, Binnenlandse Zaken (56% juristen). Daarnaast spelen kabinetten een grote rol in het uitschrijven van nieuwe wetgeving en daarbij is juridische kennis onontbeerlijk. Van alle 26 onderzochte kabinetten waren er maar twee, het kabinet van de minister van Financiën (Jean-Jacques Viseur, Philippe Maystadt, PSC) en het kabinet van de staatssecretaris voor Veiligheid, Maatschappelijke Integratie en Leefmilieu (Jan Peeters, SP), waar geen jurist aan de slag was, althans onder onze respondenten. De sociale wetenschappers zijn ook bijzonder goed vertegenwoordigd, je vindt ze in de meest verscheiden kabinetten. Dat danken ze waarschijnlijk aan hun uitgesproken algemene opleiding en hun kennis van maatschappelijke processen en politieke besluitvorming. Op de meeste kabinetten huizen ook een of meerdere economen. De algehele 'economisering' van de politiek zal daar zeker niet vreemd aan zijn. Natuurlijk zegt de afstudeerrichting van de kabinetsleden niet alles over de aard van kennis en expertise waarop een minister beroep wenst te doen, maar het geeft toch al een goede aanduiding. De professionele herkomst van de kabinetsmedewerkers, in welke organisaties of diensten ze tevoren werkten, is zeker even belangrijk.

Het overwicht van de menswetenschappen, en meer bepaald van rechten, sociale wetenschappen en, wat minder, economische wetenschappen, blijkt ook uit tabel IV waarin de top drie van de diploma's per functie is opgenomen. De belangrijkste functies in een kabinet kabinetschef, adjunct-kabinetschef en adviseur - worden veel meer waargenomen door een afgestudeerde uit een van deze drie richtingen dan door anderen. Vooral de juristen scoren sterk met zes op elf eerste plaatsen, gevolgd door de sociale wetenschappers met vier eerste plaatsen, maar wel in minder belangrijke functies.

TABEL IV

Top 3 van hoogste afstudeerrichtingen per functie ²²

	Secundair	Rechten Criminologie	Pol./Soc./ Com.wetenschappen	Economie	Psychologie Pedagogie	Talen/Letterk./Cult. studies	Exacte wetenschappen
Kabinetschef		1	3	2			
Adjunct-kabinetschef		1	2	3	3		
Adviseur		1	2	3			
Attaché		1	2				3
Medewerker		2	1		3		
Expert		2	1	2	1		
Opdrachthouder		1	2	3			
Woordvoerder			1			2	
Kabinetssecretaris	1	2	2		1		
Privé-secretaris			1				
Andere		1					

Maar ook in andere opzichten zijn er binnen de kabinet-medewerkers onderling nogal wat verschillen. Franstaligen zijn in grotere mate economisch geschoold (22%) dan Nederlandstaligen (10%). Aan de andere kant studeerden meer Nederlandstaligen dan Franstaligen politieke en sociale wetenschappen (20% tegen 11%). Ook qua afgestudeerden in de rechten wijken Frans- en Nederlandstaligen op het eerste zicht sterk van mekaar af (15% meer van de Franstalige kabinet-leden), maar bij nader inzien is dit geen kwestie van taal maar eerder van beleidsniveau. Opgedeeld naar taal én beleidsniveau blijkt dat 30% van de Nederlandstalige federale kabinet-leden, 37% van de Franstalige federale kabinet-leden, en 17% van de Vlaamse kabinet-leden rechten studeerde.

Van de toenmalige regeringspartijen CVP, SP, PS en PSC was de PSC duidelijk meer geïnteresseerd in economen dan de rest. Bij wijze van hoogste diploma doorliepen 39% van haar kabinet-leden een economische richting, dit is ongeveer twee tot vijf maal meer dan bij de andere partijen. De PSC was de enige partij waar de economen de grootste groep medewerkers vormden. Dat heeft waar-

²² Combinaties van verschillende diploma's van hetzelfde niveau werden buiten beschouwing gelaten. Voor experts, woordvoerders en kabinetsecretarissen is er geen derde plaats aan een richting gegeven omdat het telkens richtingen betrof die maar door een persoon werden gevolgd. Voor privé-secretarissen en 'andere' functies bepaalden we om dezelfde reden zelfs geen tweede plaats.

schijnlijk veel te maken met de aard van de bevoegdheden van de PSC-ministers, met onder meer het 'economische' departement van Financiën (71% economen). Behalve voor de psychologen en pedagogen, oververtegenwoordigd bij de anciens onder de kabinetsmedewerkers, en voor de economen en de sociale wetenschappers, oververtegenwoordigd bij de relatieve nieuwkomers, is er weinig variatie naargelang het aantal jaren kabinetservaring.

Hebben de kabinetsmedewerkers anno 1998 andere diploma's dan die van 1968-1972? ²³

TABEL V

Aantal kabinetsleden naar universitaire afstudeerrichting in 1968-1972 en 1998 in % ²⁴

Universitaire afstudeerrichting	1968-1972 N=200	1998 N=207
Geneeskunde	0,0	3,4
Rechten	36,2	34,8
Sociale wetenschappen	36,9	41,5
Wijsbegeerte en Letteren	9,2	8,7
Exacte wetenschappen	15,4	8,2
Andere	2,3	3,4
Totaal	100,0	100,0

Het aandeel van de sociale wetenschappen, zoals gedefinieerd door Van Hassel, is nog gestegen. Het zijn vooral de exacte wetenschappen die er op achteruit zijn gegaan (-7%).

²³ Van elk kabinetslid bepaalden we de studierichting van het hoogste diploma. Combinaties van diploma's van hetzelfde niveau lieten we onbeslist en werden ondergebracht in een aparte categorie. Ook de studie van Van Hassel en de overzichten van de opleidingen van ambtenaren en kamerleden werken maar met één diploma per respondent, dus deze herleiding vergemakkelijkt ook hiermee vergelijkingen.

²⁴ Om vergelijking mogelijk te maken met de kabinetsleden van 30 jaar geleden, hebben we onze categorieën moeten hergroeperen volgens de groffere indeling van Van Hassel. Zo brengt hij bijvoorbeeld politieke en sociale wetenschappen, economie en psychologie samen onder één noemer 'sociale wetenschappen', iets wat in sommige universiteiten toen ook nog facultair het geval was.

TABEL VI

Aantal ambtenaren van niveau 1 (1988), kabinetsleden (1998) en kamerleden (1986) naar universitaire afstudeerrichtingen

Universitaire afstudeerrichting	Ambtenaren van niveau 1 N=1946	Kabinets- leden N=207	Kamerleden N=173
Rechten / Criminologie	22,0	34,8	30,6
Politieke / Sociale / Communicatiewetenschappen	9,0	19,3	20,8
Economie	11,0	15,9	17,9
Wijsbegeerte en Letteren	2,0	8,7	11,0
Psychologie / Pedagogische richting	1,0	6,3	9,6
Geschiedenis	1,0	3,4	0,0
Exacte wetenschappen	46,0	8,2	
Medische richting	10,0	3,4	9,6 ²⁵
Totaal	100,0	100,0	100,0

In tabel VI springen twee elementen in het oog: de grote gelijkheid tussen kabinetsleden en kamerleden enerzijds en de grote verschillen tussen kabinetsleden en ambtenaren anderzijds. Het opleidingsprofiel van kabinetsleden lijkt sterk op dat van de verkozen politici. Dat betekent dat ze dezelfde politieke taal spreken, dat ze dezelfde kaders en interpretatieschema's hanteren. Daar waar ministeriële kabinetten hoofdzakelijk worden bemand door menswetenschappers, is de hoofdmoot van de leidinggevende ambtenaren exacte wetenschapper. Blijkbaar hebben de ministeries veel meer nood aan technisch onderlegd personeel dan de kabinetten, waar beleidsafweging en strategisch denken dan weer meer worden geapprecieerd. De afstand tussen kabinetten en ambtenarij heeft hier zeker mee te maken. Ambtenaren en kabinetsmedewerkers spreken een andere taal en hanteren andere paradigma's.

6. Waar komen de ministeriële vertrouwelingen eigenlijk vandaan? Waar rekruteren ministers hun naaste medewerkers? Welke *professionele achtergrond* hebben ze? We vroegen de Vlaamse en federale kabinetsleden wat hun laatste en voorlaatste betrekkingen waren voor ze op een kabinet terechtkwamen.²⁶

Allereerst valt op dat kabinetsmedewerkers meestal uit hogere functies afkomstig zijn. De meerderheid had tevoren een kaderfunctie (67%). Als een kabinetsfunctie al als een springplank naar een hogere functie kan beschouwd worden, dan is het in ieder geval niet zo dat 'kleine garnalen' een kabinet vervoegen om er daarna als volwassen vissen terug uit op te duiken.

²⁵ Puylaert nam voor haar berekeningen medische en exact wetenschappelijke diploma's samen in één categorie.

²⁶ In grote lijnen vertonen de voorlaatste en laatste functies van kabinetsleden hetzelfde beeld, alleen valt op dat ruim een vijfde van de respondenten helemaal geen voorlaatste functie had. Ze waren toen student of huisman of -vrouw.

De meerderheid van de kabinetmedewerkers (67%) komt uit de overheidssector: 43% van alle kabinetleden maakte de overstap vanuit een ministerie of een instelling van openbaar nut, 16% vanuit de 'bijzondere korpsen' (onderwijs, magistratuur, leger, rijkswacht, Nationale Bank), 4% vanuit een parlementair medewerker en een smaldeel van 4% komt uit provinciale en lokale overheden. Uit de privé-sector komt 29% van de kabinetmedewerkers. Ze worden in de eerste plaats (6%) gevonden in politieke organisaties (politieke partijen, partijstudiediensten...), in de tweede plaats in socio-culturele en welzijnsvoorzieningen (4%) en in de derde plaats in industriële bedrijven (4%). Dat kabinetten vooral in de brede overheidssector rekruteren, heeft zeker praktische oorzaken: na het precare kabinetbestaan is er voor de meesten onder hen een of andere terugkeerbaarheid naar hun oude werkplaats voorzien. Dat ligt in de privé-sector veel moeilijker. We komen daar op terug. Maar er zijn waarschijnlijk ook andere oorzaken. Zo mag verwacht worden dat mensen in overheidsdienst over heel wat technische en inhoudelijke bagage beschikken over de maatschappelijke sector en problematiek waarmee ze bezig waren. Waar de opleiding van de kabinetmedewerkers niet onmiddellijk op technische expertise wees - getuige daarvan het grote aantal algemene, menswetenschappelijke diploma's - wijst hun professionele herkomst wel ondubbelzinnig op hun inhoudelijke techniciteit.

In het begin van de jaren '70 werden nog veel meer, namelijk 87%, van de kabinetleden binnengehaald vanuit de overheid. In vergelijking met de ministeriële kabinetten in Frankrijk lag dit percentage zelfs toen aan de lage kant, waar men toentertijd aandelen ambtenaren bekam van rond de 95%.²⁷ Ondertussen is het segment overheidsfunctionarissen ook in Frankrijk gedaald, recent onderzoek toont aan dat in de periode 1988-1993 de ambtenaren slechts 80% van de kabinetplaatsen in beslag namen.²⁸ We hebben niet onmiddellijk een voor de hand liggende verklaring voor het dalend aandeel overheidsfunctionarissen in België en Frankrijk.

In tabel VII blijkt dat de federale kabinetten meer een beroep doen op overheidspersoneel dan de Vlaamse. Van de regeringspartijen rekruteert de PSC het meest uit de overheid, de CVP-kabinetten hebben het minste overheidspersoneel in hun rangen. De verwachting dat partijen die reeds lang in de regering zitten, daardoor dankzij politieke benoemingen veel 'bevriende ambtenaren' hebben en daarom veel uit overheidsgeledingen zouden rekruteren, wordt dus niet bewaarheid want de langst regerende, christen-democratische partijen, rekruteren zowel het meest als het minst uit overheidsmiddelen. Anderzijds zou je ook kunnen verwachten dat partijen die over een groot aantal bevriende zuilorganisaties beschikken, veel minder beroep moeten doen op overheidspersoneel omdat ze uit het eigen verenigingsleven, ook de privé-sector, heel wat personeel kunnen putten. Is het toevallig dat de twee partijen met de grootse zuil, de CVP en de PS, het minste beroep doen op overheidspersoneel? Onze data laten niet toe deze hypothese hard te maken, maar nader onderzoek van de herkomst van de kabinetleden - uit welke privé-organisaties zijn ze dan juist afkomstig? - lijkt er op te wijzen dat de CVP inderdaad sterk uit eigen kring rekruteert, maar de PS

27 VAN HASSEL H., o.c., 1974, p. 399.

28 MATHIOT P., SAWICKI F., Les membres des cabinets ministériels socialistes en France (1981-1993). Recrutement et reconversion. Première partie. Caractéristiques sociales et filières de recrutement. *Revue française de science politique*, 1999, vol. 49, nr. 1, février, pp. 3-29.

TABEL VII

Aantal kabinetsleden naar openbare versus privé-sector van laatste betrekking, naar beleidsniveau, naar partij en naar jaren kabinetservaring in %

	Beleidsniveau		Partij				Kabinetservaring			Totaal N=315
	Federaal	Vlaams	CVP	PSC	SP	PS	Max. 3 j.	4 t/m 9 j.	Min. 10 j.	
Overheid	72,1	61,0	62,4	80,0	71,0	68,6	62,0	69,3	76,5	67,0
Privé	24,2	35,1	34,6	20,0	25,0	22,9	33,7	27,7	19,6	29,2
Niet. v. toepassing	3,7	3,9	3,0	0,0	4,0	8,6	4,3	3,0	3,9	3,8
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

veel minder. Misschien spelen het 'benoemingseffect' en het 'zuileffect' wel samen? De laatste hypothese zou goed kunnen getest worden aan de hand van de professionele achtergrond van de huidige paars-groene kabinetten. Bij zuilloze partijen als Agalev en VU zouden we dan nog veel meer overheidspersoneel in kabinetsdienst moeten vinden. Spijtig genoeg beschikken we niet over de nodige gegevens over de huidige paars-groene kabinetten.

Ook valt op te merken dat, naargelang de respondenten langer op een kabinet werken, een groter deel uit de openbare sector stamt.²⁹ Ook hier luidt weer de vraag: rekruteren de kabinetten de laatste jaren meer dan vroeger uit de privé-sector of blijven mensen met een overheidsachtergrond langer hangen op een kabinet? De laatste mogelijkheid is de meest waarschijnlijke. Dat zogenaamde gedetacheerden meer over het opvangnet van hun vroegere overheidsfunctie beschikken, kan er misschien toe bijdragen dat ze de onzekere kabinetsomgeving minder snel voor bekeken houden.

Voorals kabinetssecretarissen, kabinetschefs en adjunct-kabinetschefs - sleutelposities in een kabinet - worden aangetrokken uit de overheidsdiensten. Voormalig overheidspersoneel blijft langer op post, dat hebben we al aangegeven, dat geeft hen waarschijnlijk de mogelijkheid om geleidelijk door te groeien en op te klimmen naar de kabinetstopfuncties. We beschikken echter niet over gegevens inzake het individuele kabinetscarrièreverloop van de respondenten om deze veronderstelling hard te maken: op welk niveau komen ze binnen? Welke functies doorlopen ze daarna? Hoe lang duurt het eer ze een topfunctie bezetten? Uit de privé-sector komen het meest experten en opdrachthouders; van de experten komt zelfs een nipte meerderheid daarvandaan.

In tegenstelling tot hun gelijkaardig onderwijsniveau en inhoud van hun diploma's, hebben de kabinetsmedewerkers een andere professionele achtergrond dan de leden van de Kamer. Parlementairen komen relatief het meest uit het onderwijs (28%). Samen met de voormalige ambtenaren zijn ze goed voor 42%. In tegenstelling tot de kabinetten zijn de vrije beroepen in de Kamer ook sterk vertegenwoordigd, ze vormen de tweede grootste groep met 25%. In kabinetten zijn vrije beroepsbeoefenaren zo goed als afwezig.

7. Buiten het harde werken behoort ook het precaire en onzekere statuut van de kabinetsmedewerker tot de heroïek die rond de ministeriële kabinetten hangt. Het zou gaan om mensen die een rustige, vaste job laten staan om zich enkele jaren uit de naad te werken tot meerdere eer en glorie van een minister en die na het verdwijnen van de minister op straat staan zonder enige garantie op werk. Maar de grote onzekerheid van het kabinetsbestaan is misschien toch wat overroepen. Op de vraag of ze na hun kabinetsopdracht naar hun vroegere werkomgeving kunnen terugkeren, antwoorden zes op tien kabinetsleden bevestigend. De *terugkeermogelijkheid* determineert waarschijnlijk in belangrijke mate de samenstelling van de kabinetten. Mensen in overheidsdienst kunnen doorgaans veel makkelijker terug in hun oude job terecht: 79% van de voormalige ambtenaren zegt te kunnen terugkeren. Bij de kabinetsmedewerkers met een privé-professionele achtergrond is dat slechts 26%. Hier ligt waarschijnlijk een van de belang-

---

29 Dit is vooral te wijten aan de afkomst uit ministeries en instellingen van openbaar nut die toeneemt met het aantal jaren kabinetservaring. Voor de herkomst uit de 'bijzondere korpsen', m.a.w. het onderwijs, de magistratuur e.d., stellen we namelijk net het tegenovergestelde vast.

rijkste oorzaken voor het grote aandeel voormalige overheidswerknemers in de kabinetten.

Zoals al eerder aangestipt, beschikken ancients in hogere mate over een professioneel opvangnet (75% van de respondenten met minstens 10 jaar ervaring) dan de meer recent gerekruteerden (60% van degenen met maximaal 3 jaar ervaring), maar het verschil is relatief klein.

8. Hoe zit het trouwens met die *kabinetservaring*? De meeste bevraagde kabinetleden waren niet aan hun proefstuk en dat zowel wat het aantal jaren kabinetwerk als het aantal verschillende kabinetten betrof. De gemiddelde kabinetmedewerker had op het moment van de bevraging eind 1998 vijf jaar ervaring, noodzakelijkerwijs dus voor een gedeelte in een vorige legislatuur. De helft van de kabinetleden draaide al langer mee dan de duur van de legislatuur 1995-1999. Een derde had er vier tot tien jaar opzitten in een kabinet. Een kleine groep (16%) van *die hards* diende zelfs meer dan tien jaar.³⁰ De meerderheid van 63% had tevoren, eventueel in dezelfde legislatuur, al in een ander kabinet gewerkt. Zelfs in meer dan drie kabinetten gediend hebben, was geen uitzondering (25%). Niet alleen tussen legislaturen maar ook binnen dezelfde legislatuur is er nogal wat interkabinetsmobiliteit maar onze bevragingwijze liet niet toe het exacte aandeel daarvan te bepalen.³¹

Vergelijkingen maken met Van Hassels kabinetmedewerkers van 30 jaar geleden, en eventueel met anderen, is gevaarlijk omdat de samenstelling van de regering natuurlijk in grote mate de ervaring van haar kabinetmedewerkers bepaalt. Het feit dat Dehaene II en Van den Brande II dezelfde coalitiesamenstelling hadden als hun voorgangers (sinds 1987 maakte rooms-rood de dienst uit), speelt waarschijnlijk een grote rol. In de huidige paars-groene kabinetten zit er bijna zeker heel wat minder ervaring, het omgekeerde zou pas echt van Nieuwe Politieke Cultuur getuigen. In de regering Eyskens-Cools (CVP-PSC/BSP-PSB) (1968-1972) en Vanden Boeynants-De Clercq (CVP-PVV) (1966-1968) had de gemiddelde kabinetmedewerker minder ervaring: slechts 47% had toen ervaring opgedaan in een vorig kabinet maar de CVP-PSC was in die periode natuurlijk minder standvastig in de keuze van haar coalitiepartner. Van de 11 jaren die vooraf gingen aan de kabinetsdeelname van Van Hassels respondenten zaten de socialisten 7 jaren en de liberalen 6 jaren in de regering. Het is dus heel moeilijk te zeggen of kabinetmedewerkers anno 1998 over meer of minder ervaring beschikken dan vroeger.

Is een gemiddelde van vijf jaar ervaring op het einde van 11 jaar rooms-rood veel te noemen? Niet echt. Het wil vooral zeggen dat er heel wat turnover is en dat nogal wat kabinetmedewerkers het niet zolang op een kabinet uitzingen, ondanks het feit dat hun partij aan de macht blijft. Voor velen is een kabinet dus een passage, een (korte) periode in hun loopbaan. Waarschijnlijk zit de echte ervaring binnen kabinetten niet bij de beleidsmedewerkers maar bij de anderen, bij het administratief en logistiek personeel. Secretaressen, receptionisten, telefonisten, chauffeurs, kuispersoneel en dergelijke, blijven hun minister en/of par-

³⁰ Het gaat om het totaal aantal jaren dat de respondenten in een kabinet hebben gewerkt. Eventuele onderbrekingen werden niet meegeteld in dit totaal.

³¹ De respondenten werd gevraagd om voor elke wijziging van minister aan het hoofd van het kabinet, voor elke wijziging van departement waarover het kabinet bevoegd is en voor elke nieuwe legislatuur een nieuw kabinet te rekenen.

tij waarschijnlijk heel wat langer trouw, dat wordt toch verteld in kabinetsmilieus, maar we hebben geen data om het hard te maken. Verder onderzoek zal dat uitmaken. Ook tegenover ambtenaren van niveau 1 is een gemiddelde van vijf jaar ervaring erg weinig, de gemiddelde ambtenaar van niveau 1 kon in het onderzoek van Hondeghem 12 jaar anciënniteit in zijn niveau voorleggen, maar dat is natuurlijk niet verwonderlijk.

TABEL VIII

Aantal kabinetsleden naar jaren kabinetservaring, naar taal en naar partij

	Taal		Partij				Totaal
	N	F	CVP	PSC	SP	PS	N=315
Gemiddeld (j.)	5,5	3,9	5,8	4,7	4,9	3,3	5,2
Max. 3 j. (%)	49,6	62,3	52,1	53,3	46,0	65,7	51,7
4 t/m 9 j. (%)	32,8	28,3	27,9	40,0	40,0	25,7	32,1
Min. 10 j. (%)	17,6	9,4	20,0	6,7	14,0	8,6	16,2
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Uitsplitsing naar taalgroep en partij (tabel VIII) leert dat de Franstalige kabinetsleden minder ervaring hebben dan de Nederlandstalige. Gemiddeld werken ze er drie jaar en tien maanden. De Nederlandstaligen daarentegen vijf jaar en zes maanden. Naar de redenen hiervoor hebben we het raden.

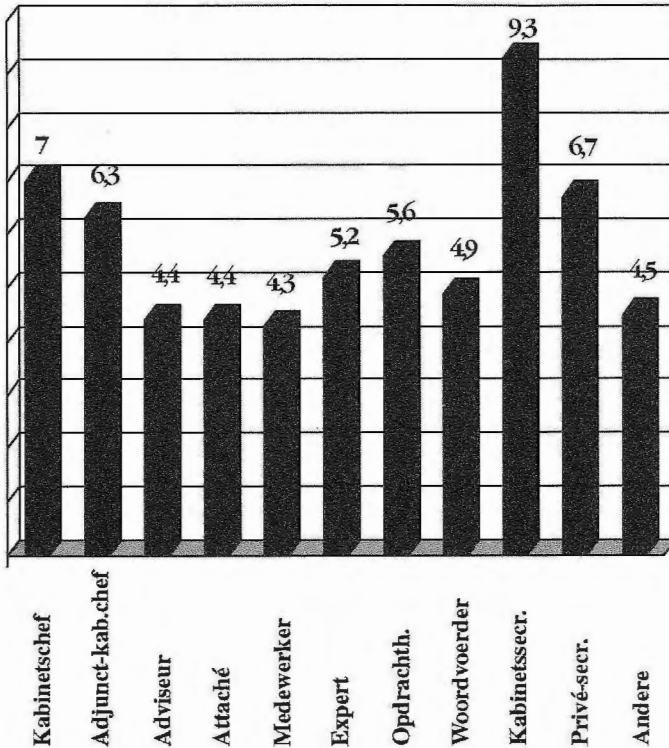
Het is natuurlijk relatief omdat de betrokken partijen al twaalf jaar samen aan de macht waren, maar is het zo dat de christen-democratische 'vaste' regeringspartijen gemiddeld meer ervaren kabinetsmedewerkers hebben? Min of meer. Binnen het kader van de vaststelling dat Franstaligen meer ervaring hebben dan Nederlandstaligen is het inderdaad zo dat de christen-democratische medewerkers meer ervaring hebben dan hun socialistische collega's. Vooral de CVP-medewerkers zijn door de wol geverfd. Zij hebben gemiddeld de meeste jaren kabinet achter de rug en het gehalte echt doorgewinterd 'cabinettards' ligt in CVP-kabinetten hoger dan in die van de andere partijen.

Het is logisch dat de belangrijkste functies ook het meest bemand worden door oude rotten in het vak. De impressie dat topkabinetspersoneel, zoals kabinetsschefs, van buiten uit en zonder enige ervaring aan de top van een kabinet worden gedropt, klopt - alvast in Van den Brande II en Dehaene II - niet met de feiten. Kabinetsschefs, adjunct-kabinetsschefs en kabinetsscretarissen zijn het meest gepokt en gemazeld in het kabinetsleven, met doorgaans vier tot zelfs tien kabinetten op hun palmares. Ze hebben gemiddeld de langste staat van dienst, zoals uit figuur II blijkt.³² Het zijn wel niet de kabinetsschefs, maar de kabinetsscretarissen die het meeste aantal jaren ervaring hebben. Een bevestiging vinden we ook in het feit dat de nieuwkomers meestal instappen in functies als medewerker, privé-secretaris, adviseur of attaché terwijl kabinetsscretarissen, opdrachthouders en kabinetsschefs het minste nieuwkomers tellen.

³² Privé-secretarissen worden niet vernoemd omdat hun hoge gemiddelde score wordt opgetrokken door enkele extreme waarden.

FIGUUR II

Gemiddeld aantal jaren kabinetservaring naar functie (N=314)

9. Kabinetten zijn functioneel voor het beleid, zegt men, omdat ze in staat zijn goede netwerken uit te bouwen binnen en buiten de overheid. De helft van de kabinetsleden zegt actief te zijn in een of meerdere *verenigingen*, dat is daarvan al een eerste aanduiding.³³ De voorkeur van kabinetsmedewerkers gaat vooral uit naar (socio-)culturele organisaties, welzijns- en gezondheidsorganisaties en sportverenigingen. Een aantal decennia geleden zag dat er anders uit. Toen stonden beroeps- en patronale organisaties, culturele verenigingen en politieke studiegroepen vooraan in het rijtje.

³³ De vraag luidde: "Bent u actief in een vereniging of organisatie?". Vervolgens vroegen we naar de namen van de eventuele verenigingen of organisaties.

TABEL IX

Aantal verenigingen naar sector

	N	%
Socio-cultureel / cultureel / artistiek	42	18,5
Welzijn / gezondheid / caritatief	41	18,1
Sport	26	11,5
(Advies)raad	17	7,5
Levensbeschouwelijk	16	7,0
Beroepsorganisatie / patronaiaal	15	6,6
Ontspanning / hobby	15	6,6
School	12	5,3
Buurt / parochie	10	4,4
Jeugdbeweging / studenten	7	3,1
Politiek / mensenrechten	5	2,2
Ziekenfonds	5	2,2
Milieu	4	1,8
Serviceclub	4	1,8
Wetenschappelijk	3	1,3
Economisch	3	1,3
Familiaal	2	0,9
Totaal	227	100,0

61% van de Vlaamse kabinetsleden maakt deel uit van een vereniging, tegenover 40% van hun federale confraters. De Nederlandstalige federale kabinetsmedewerkers participeren wel meer aan verenigingen dan hun Franstalige ambtgenoten, maar die participatie ligt toch nog een heel stuk lager dan die van de Vlaamse. Wat het *aantal* gefrekwenteerde verenigingen betreft, gaapt er wel een kloof tussen Frans- en Nederlandstaligen, los van het beleidsniveau. Zowel van de Vlaamse als van de Nederlandstalige federale verenigingsleden is een meerderheid actief in verschillende verenigingen. Van de Franstalige verenigingsleden is slechts 22% actief in meer dan een vereniging. Niet toevallig, zie de grootte van de christelijke zuil in Vlaanderen, zitten de grootste verenigingsactieveelingen in de CVP-kabinetten. Daar maken bijna zes op tien medewerkers deel uit van een vereniging, en bij 57% daarvan gaat het om meerdere verenigingen. Een (weliswaar nipste) meerderheid van de genoemde verenigingen ³⁴ in CVP-kabinetten behoort tot de christelijke zuil. CVP-medewerkers zijn dus inderdaad vooral lid van hun eigen zuilverenigingen. Dit in tegenstelling tot de kabinetsleden van de andere partijen, die voornamelijk actief zijn in niet-verzuilde verenigingen.

³⁴ Enkel de verenigingen waarvan we konden uitmaken of ze al dan niet tot een zuil behoren.

Vergelijkbare data over het verenigingsleven van de bevolking hebben we enkel voor het Vlaamse landsgedeelte: 43% van de Vlaamse burgers is actief lid van een vereniging.³⁵

10. Ministers willen zich omringd zien door medestanders, niet door min of meer correcte uitvoerders.³⁶ Ministers staan immers voortdurend voor de opdracht om de balans te zoeken tussen het technische optimum en het politiek haalbare.³⁷ Elke actie moet worden getoetst aan haar politieke effecten. Dat is a fortiori zo in Belgische coalitieregeringen, waarin permanent onderhandeld moet worden en afspraken worden gemaakt met een uitgesproken politiek karakter. Daarom hebben ministers nood aan beleidsstrategisch advies, en dat krijgen ze bij voorkeur van mensen die op dezelfde politieke golflengte zitten. 'Politieke beleidsconceptie en besluitvorming' was in het onderzoek van Van Hassel de belangrijkste functie van een kabinet. Wij hebben het gehad over loyaliteit als vermoedelijk een van de belangrijkste redenen van de functionaliteit van kabinetten in ons land. Loyaliteit valt natuurlijk moeilijk te meten, maar we kunnen toch iets zeggen over de betrokkenheid van kabinetsleden bij de partij van hun minister. Het zijn kennelijk uitzonderingen die geen *partijkaart* hebben. Liefst 86% van de kabinetsmensen is aangesloten bij de partij van zijn of haar minister, of is 'slechts' in deze een beter bijwoord dan 'liefst'? Want toch meer dan een op zeven van de kabinetsleden die dagdagelijks aan de zijde van de minister strijden om zijn beleid vorm te geven en dat in een uitgesproken politieke functie, is geen lid van zijn partij! We hebben geen gegevens, maar zouden topambtenaren veel minder lid zijn (geweest) van politieke partijen (ten tijde van hun benoeming)?

Bovendien is er schijnbaar sprake van enige depolitisering van de kabinetten. Van Hassel kwam begin jaren zeventig aan een hoger percentage partijleden, met name 91%, maar het verschil lijkt klein. Het probleem van onze bevraging is dat we niet weten of de betrokkenen een partijkaart hadden op het moment dat ze het kabinet vervoegden, of pas later, als ze al op het kabinet werkten, zich bij de partij van hun minister aansloten. Met andere woorden: gebeurt de aanwerving *op basis* van politieke aanhankelijkheid of is politieke aanhankelijkheid een *gevolg* van de aanwerving? Als er sprake is van de partijpolitisering van de beleidsvorming is dat onderscheid cruciaal. Informele contacten met een aantal kabinetsmedewerkers leren ons dat het pas aansluiten bij de partij van de minister na de aanwerving zeker geen ongebruikelijke praktijk is. Bovendien stijgt het partijlidmaatschap met de lengte van de kabinetsactiviteit. Hoe langer werkzaam op een kabinet, hoe groter de kans dat men over een partijlidmaatschap beschikt, daarvoor zij verwezen naar figuur III. Waar van de kabinetsleden die minder dan 4 jaar op een kabinet hebben gewerkt, driekwart partijlid is, gaat dit op voor de volle 100% van de kabinetsleden die al tien jaar en langer meedraaien. Dat kan aan drie factoren te wijten zijn: ofwel houden niet-partijleden het niet lang vol

35 Hoewel er recentere gegevens beschikbaar zijn (ELCHARDUS M., HOOGHE M., SMITS W., *Participatie in Vlaanderen. Een beschrijving van de deelname aan het verenigingsleven en het vrijwilligerswerk in Vlaanderen*. Brussel, V.U.B., Vakgroep Sociologie, Onderzoeksgroep TOR, 1999), vermelden we de data van het ISPO-onderzoek van 1995 (BEERTEN R., BILLIET J., CARTON A., e.a., *1995 General Election Study, Flanders-Belgium, Codebook and Questionnaire*. Leuven, K.U.Leuven, ISPO: Interuniversitair Steunpunt Politieke-Opiniononderzoek, 1997) omdat de vraagstelling van dat onderzoek het meest aansluit bij de onze.

36 DIERICKX G., MAJERSDORF P., o.c., 1994, p. 112.

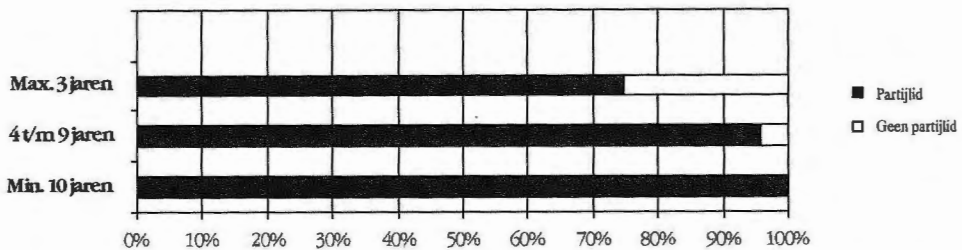
37 DE WINTER L., o.c., 1981, p. 66.

op een kabinet, ofwel schaffen niet-partijleden die op een kabinet blijven werken zich op termijn toch een partijkaart aan, al of niet onder druk; ofwel speelt partijlidmaatschap de laatste jaren minder een rol als aanwervingcriterium.

Hoe dan ook wijst de langere kabinetservaring van de kabinetsmedewerkers in 1998 in vergelijking met dertig jaar geleden en hun desondanks tóch lager aantal partijkaarten, er op dat de depolitisering van de kabinetten misschien meer uitgesproken is dan de kleine verschillen tussen onze gegevens en die van Van Hassel suggereren.

FIGUUR III

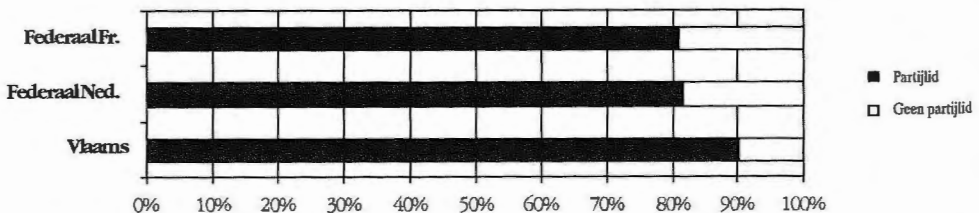
Partijlidmaatschap naar jaren kabinetservaring (N=315)

Ook het beleidsniveau zorgt voor enige variatie in partijaanhorigheid. Merkwaardig genoeg zijn de Vlaamse ministeriële beleidsmedewerkers meer gepolitiseerd dan de federale, hoewel de Vlaamse administratie waarvoor een kabinet dan meestal het politieke tegengewicht moet geven, bekend staat als minder gepolitiseerd dan de federale.

FIGUUR IV

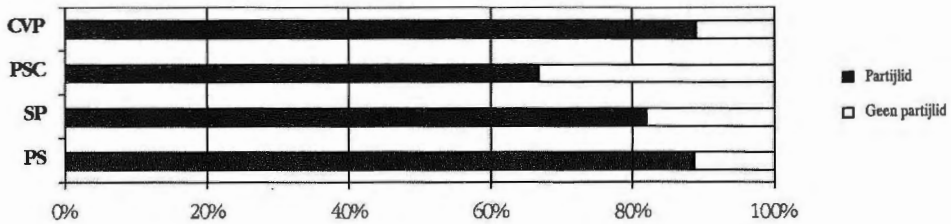
Partijlidmaatschap naar beleidsniveau en taal (N=315)

De PSC-kabinetten springen sterk uit de band op het vlak van partijleden. Liefst een derde van hun medewerkers vindt het blijkbaar niet nodig om zich bij de PSC aan te sluiten. De CVP- en de PS-kabinetten zijn het meest gepolitiseerd.

FIGUUR V

Partijlidmaatschap naar partij (N=315)

Toevallig of niet zijn het net de functies die het meest gericht zijn op puur inhoudelijke dossierbehandeling, zoals experten en opdrachthouders, die het minst partijleden in hun gelederen tellen (respectievelijk 77% en 73%). Omgekeerd bevinden zich onder eerder strategische en organisatorische functies, zoals kabinetshoofden, kabinetsscretarissen, privé-scretarissen en woordvoerders, de meeste partijleden (tussen 92% en 100%). De technisch-inhoudelijke voorbereiding van dossiers wordt dus soms wel overgelaten aan niet-partijleden, maar de strategische beleidsafweging en de vertrouwelijke, interne organisatie van het kabinet zitten in betrouwbare partijhanden.

Een dysfunctie van kabinetten zou zijn dat ze de regeringspartijen onrechtstreeks van bijkomend personeel voorzien. Om de partijkas te sparen, zouden op het kabinetsskader nog al eens louter partijwerknemers, zogenaamde *onderzeeërs*, zijn ingeschreven. Onze enquête kan daar geen licht op werpen. Wel is het zo dat in alle partijen en zowel op het Vlaamse als federale regeerniveau ongeveer de helft van de partijleden zegt niet alleen een partijkaart op zak te hebben maar ook werkelijk actief te zijn in de partij. Gemiddeld zetten ze er zich zo'n zes uren per week voor in. We weten niet of dat van op het kabinet gebeurt of tijdens de vrije tijd. Eens te meer geldt: hoe langer op het kabinet, hoe meer partijbetrokken. Van de anciens werkt 15 procent meer mee in de partij dan van de medewerkers die minder dan 4 jaren in functie zijn.

II. Werk van de kabinetssmedewerker

1. Dat het kabinetsslid zich te pletter werkt en geen uren kent, hoort bij het imago en het prestige van de echte 'cabinettard'. Het klopt ook in realiteit, als we de kabinetssmedewerkers zelf mogen geloven. Het aantal voor het kabinet gepresteerde *arbeidsuren* swingt de pan uit. Slechts een fractie (6%) van de voltijdsen houdt zijn werktijd binnen de grenzen van een modale werkweek van 40 uren. 75% klopt tussen 41 en 60 uren per week. Gemiddeld telt een werkweek zo'n 55 uren, maar er zijn werkpaarden (voornamelijk kabinetshoofden, adjunct-kabinetshoofden en experten) die werkweken van wel 70 tot 90 uren laten optekenen. Geen enkele kabinetsschef werkt minder dan 60 uren per week. Er is zelfs een stakhanovist die wekelijks maar liefst 100 uren klopt. We stelden dat een van de sterkten van een kabinet de grote flexibiliteit is. In aantal arbeidsuren wordt dat alvast bevestigd. In de ministeriële administratie zal je na pakweg 19.00 uur niet al teveel personeel meer aantreffen, in kabinetten 'bruijt' het nog volop van

de activiteit. Die grote inzet getuigt natuurlijk ook van loyaliteit. Misschien ligt in die hoge arbeidsdruk ook een reden voor de grote turnover en de relatief jonge leeftijd van de kabinetsmedewerkers.

2. Een andere kwaliteit die Belgische kabinetten vaak wordt toegeschreven, is dat ze op korte tijd in staat zijn uitgebreide *communicatienetwerken* tot stand te brengen.³⁸ Om een ministerieel beleid tot stand te brengen, moet men in contact treden met belangenorganisaties, parlementsleden, partijen, andere beleidsverantwoordelijken... Het kabinet vormt dan een uniek knooppunt van netwerken die bij het gevoerde beleid betrokken zijn en er belang bij hebben. Het kabinet is de spin in het web waar alle informatie, invloed en communicatie samenkomt (en vertrekt). Daarbij komt dat de spanning tussen de beperkte mogelijkheden van een minister en de opeenstapeling van sociale, politieke en administratieve activiteiten die bij zijn functie komen kijken, de ontwikkeling van een verbindings- en onderhandelingsorganisme noodzakelijk zou maken.³⁹

Om dat op een of andere manier te vatten, vroegen we de ministeriële medewerkers hoeveel procent van hun vorige werkweek ze enerzijds besteedden aan individuele activiteiten en anderzijds aan contacten of vergaderingen met anderen. Dit segment uit de politieke elite heeft inderdaad bijna een volle dagtaak aan het onderhouden van contacten met allerhande organisaties en personen. Het gemiddelde kabinetslid reserveert 60% van zijn week voor dergelijke opdrachten. Kabinetssecretarissen, privé-secretarissen en kabinetschefs zijn echte vergadertijgers en vooral een kabinetschef is een great communicator. Attachés en opdrachthouders werken wat meer op zichzelf. Dat is te zien in de eerste kolom van tabel X. Er is wel een groot verschil tussen de aard van de contacten. Allereerst is opvallend dat de contacten met de (eigen) administratie voor geen enkele functie het belangrijkste zijn.⁴⁰ Althans volgens deze indicator werken kabinetten inderdaad niet nauw samen met hun administratie, iets wat hen sterk verweten wordt, en zijn kabinetten en administratie dus min of meer gescheiden circuits. Kabinetschefs, adjunct-kabinetschefs, adviseurs en attachés onderscheiden zich door hun vele externe contacten met andere kabinetten en, minder, met anderen - en door hun nog minder frequente contacten met de (eigen) administratie. Volgens een onderzoek van Dierickx en Majersdorf in 1990 waarin vergelijkbare vragen werden gesteld naar het communicatiepatroon van een kleine groep kabinetsleden, zouden deze 'andere instanties en personen' voornamelijk slaan op parlementsleden van de politieke meerderheid, op nationale belangengroeperingen en op niet-georganiseerde burgers. Duidelijk waarneembaar zijn ook de intern-gerichte functies zoals kabinetssecretarissen en privé-secretarissen (en kabinetschefs) die vooral in eigen schoot vergaderen, iets wat trouwens bij de meeste kabinetsmedewerkers het geval is.⁴¹

38 DIERICKX G., MAJERSDORF P., o.c., 1994, pp. 122-123; VAN HASSEL H., o.c., 1974, p. 382.

39 CRABBE V., *Cabinets ministériels et organisation administrative. Revue de l'Institut de Sociologie*, 1960, vol. 33, nr. 3, pp. 531-555.

40 Overlappen zijn mogelijk, want in het geval van gemengde vergaderingen of contacten werd het percentage bij elk van de betrokken actoren bijgeteld.

41 DIERICKX G., MAJERSDORF P., o.c., 1994, p. 85.

TABEL X

Gemiddeld aandeel (in %) van de werkweek besteed aan verschillende soorten contacten naar functie

	Contacten algemeen	Eigen kabinet	Andere kabinetten	Admini- stratie	Anderen
Kabinetschef	71,2	29,2	17,6	13,2	18,2
Adjunct-kabinetschef	62,9	20,4	12,8	14,2	23,4
Adviseur	59,0	21,5	12,8	15,3	16,5
Attaché	52,7	19,7	14,8	12,3	11,3
Medewerker	57,2	17,0	11,1	14,1	16,3
Expert	64,6	16,9	10,4	13,9	24,2
Opdrachthouder	55,6	16,0	14,7	12,7	14,4
Woordvoerder	60,0	21,8	4,3	6,1	27,3
Kabinetssecretaris	72,2	30,5	12,3	9,2	17,0
Privé-secretaris	71,2	30,2	9,4	5,0	25,6
Andere	53,0	14,8	7,3	6,5	23,0
Totaal	60,5	21,6	12,9	13,2	17,7

Belangwekkend is dat tussen het Vlaamse en federale beleidsniveau weinig of geen verschil valt te bemerken in hun contacten met de administratie met respectievelijk 13% en 14% van de werktijd. Het beeld dat de Vlaamse ministers en kabinetten nauwer dan hun federale collega's samenwerken met hun ambtenaren wordt door deze gegevens dus tegengesproken.

In het onderzoek van Dierickx en Majersdorf werd ook geïnformeerd naar het communicatiepatroon van hogere ambtenaren (rang 15 tot en met 17) en parlementsleden. De gegevens zijn niet helemaal vergelijkbaar, dus we beperken ons hier tot een overzicht van de vier voornaamste communicatiepartners van deze besluitvormers. Hogere ambtenaren zouden de meest frequente contacten onderhouden met andere hogere ambtenaren van het eigen ministerie, vervolgens met niet-georganiseerde burgers, dan met nationale belangengroeperingen en ten slotte met de minister aan het hoofd van het eigen ministerie. Voor kabinetleden van het eigen ministerie wordt geen frequentiescore vermeld, maar elders in de studie zegt 86% van de ambtenaren regelmatig contact met deze kabinetleden te onderhouden. Parlementsleden communiceren het vaakst met afzonderlijke burgers, het tweede vaakst met hun eigen partij, het derde vaakst met lokale politici en het vierde vaakst met ministers binnen hun specialiteit. Ook hier weer zijn er geen gegevens over de frequentie van contacten met kabinetleden, maar 67% van de parlementairen beweert regelmatig contact te hebben met kabinetleden binnen hun specialiteit. Hogere ambtenaren, maar vooral parlementairen hebben dus een ander netwerk dan kabinetleden. Ze lijken vooral veel meer te communiceren met niet-georganiseerde burgers.

3. Krijgen kabinetleden hun *minister* eigenlijk ooit te zien of te spreken, of is dit een voorrecht van de happy few? Voor het gros van hun medewerkers leven ministers niet in een ivoren toren. Vrijwel de helft van de kabinetleden heeft dagelijks persoonlijk (telefonisch of face to face) contact met de minister. Bijna

evenveel medewerkers praten één tot meermaals per week met de minister. Het is maar een fractie van 15% die de minister minder te spreken krijgt. Ministers zijn dus volop aanwezig in hun kabinetten, ze werken er zeer nauw mee samen. Dat impliceert een grote vertrouwelijkheid en komt de teamgeest waarschijnlijk sterk ten goede. Vooral privé-secretarissen, kabinetschefs en woordvoerders onderhouden dagdagelijkse, zeer frequente contacten met hun minister. Op Vlaams beleidsniveau is de afstand tussen minister en kabinetslui iets groter. Minder mensen hebben er dagelijks contact met de minister (10 procentpunten minder), en er zijn er meer die slechts maandelijks of minder aan de beurt komen.

4. In het opbouwen van een contactennetwerk is het cumuleren van jobs natuurlijk een bijzonder krachtige link. We vroegen de kabinetslui daarom of ze naast hun kabinetswerk nog *andere professionele bezigheden* hebben. Uit de antwoorden blijkt dat een kwart van hen de kans ziet om er nog een andere betrekking op na te houden. Bij experts en opdrachthouders is dat schering en inslag maar zij werken dan ook veel vaker deeltijds op het kabinet. Al bij al is het aandeel kabinetsleden die cumuleren niet echt indrukwekkend. Als we alle genoemde extra bezigheden samen nemen, dan situeert het gros zich in het onderwijs (41%). Vaak gaat het om academische lesopdrachten. Het tweede populairste bijberoep zijn zitjes in directieraden, raden van bestuur en commissies van allerlei slag (29%). Daar zitten overheidsinstanties tussen, maar ook organisaties in de medische sector, welzijnsvoorzieningen, werkgeversorganisaties, enzovoort. Het kan moeilijk anders dan dat vele van deze cumuls wel degelijk functioneel zijn voor de organisaties die dat kabinetslid (deeltijds) in dienst houden. Daarnaast zijn ook lokale mandaten in trek, maar dat is natuurlijk geen echt bijberoep. Van de elders actieve kabinetsleden zetelt 15% in een gemeente- of provincieraad. Het beeld van de nevenfuncties biedt een mooie synthese van de expertise-aanspraken enerzijds en de politieke roeping van de kabinetten anderzijds.

Besluit

In het beeld van leven en werken van de kabinetsmedewerker anno 1998 springen een aantal dingen in het oog. Opvallend is enerzijds dat er bijzonder weinig verschil te merken is tussen de Vlaamse en de federale, zowel de Nederlandstalige als de Franstalige, kabinetsmedewerkers. Het gaat globaal om dezelfde relatief jonge, universitair en menswetenschappelijk geschoolde, uit hogere overheidsfuncties afkomstige, reeds enkele jaren op het kabinet actieve, zeer hard werkende en vooral vergaderende mannen in het bezit van een partijkaart. Bovendien lijken Vlaamse kabinetten niet nauwer met hun administratie samen te werken. Het zou kunnen dat de grote gelijkens tussen Vlaamse en federale kabinetten te wijten is aan het nog relatief jonge Vlaamse kabinetsverschijnsel en dat op termijn grotere verschillen zullen ontstaan, maar we zouden niet goed weten waarom dat het geval zou zijn. Afgezien van enkele uitzonderingen - de CVP die weinig uit de overheid rekruteert en de PSC die weinig partijleden telt - zijn er ook tussen de toenmalige regeringspartijen onderling eigenlijk weinig verschillen. Het beeld van de kabinetsmedewerker is dus homogeen. Anderzijds moet dat monolithische beeld gerelativeerd worden. Dat kan het beste gebeuren aan de hand van de verschillende functies binnen de kabinetten en het aantal jaren kabinetservaring. Op talloze vlakken verschilde de ervaren kabinetsmedewerker van zijn minder ervaren collega. Blijkbaar bestaan er twee groepen kabinetsmedewerkers: de echt doorgewinterde kabinetslui die een groot deel van hun professionele loopbaan in kabinetten slijten en de passanten die tijdelijk een kabinet ver-

voegen en dan weer andere oorden opzoeken. Ze hebben bijna steeds (lichtjes) andere kenmerken, maar het is niet meteen duidelijk in welke mate die kenmerken dat blijven of vertrekken bepalen. Ook tussen de verschillende kabinetsfuncties zijn er heel wat verschillen tussen de eerder interne en de meer op politieke strategie en beleidsafweging gerichte functies.

De vergelijking met andere beleidsactoren zoals ambtenaren en parlementsleden lijkt er op te wijzen dat kabinetsleden in verschillende opzichten meer gelijkenissen vertonen met parlementsleden dan met ambtenaren. Kabinetten hebben een politieke roeping en ambtenaren en kabinetsmedewerkers spreken waarschijnlijk een andere taal.

Omwille van verschillende redenen, niet in het minst de bijzonder lange duur van de rooms-rode coalitie die we bevroegen, is de vergelijking met de kabinetsmedewerkers uit het onderzoek van bijna dertig jaar geleden moeilijk. Er is op het eerste gezicht een grote continuïteit maar er zijn schoorvoetende indicatoren dat, bijvoorbeeld, de politisering van de kabinetten wat is teruggelopen. Vraag is of de huidige paars-groene regering wel een ander profiel van kabinetsmedewerker oplevert. Vooreerst belichaamt deze regering, naar eigen zeggen, de roep om Nieuwe Politieke Cultuur. Misschien belangrijker is dat het hier gaat om enkele partijen die al jarenlang, sommigen zelfs heel hun bestaan, van regering-smacht verstoken zijn gebleven en/of die niet beschikken over een groot aantal bevriende verenigingen. De enkele gegevens over de paars-groene kabinetsmedewerkers die via de pers bekend zijn geworden, geven alvast aan dat ook in deze regeringen, bijvoorbeeld, het aantal vrouwen bijzonder laag ligt, hoewel sommige partijen wel merkkelijk meer vrouwen in kabinetsdienst hebben.

Waarin schuilt de kracht van de kabinetten? Zit die inderdaad in expertise, loyaleiteit, communicatie en flexibiliteit? Alle variabelen van het profiel van de kabinetsmedewerkers die op deze sterkten betrekking hebben, lijken het belang ervan te bevestigen. Kabinetten zijn brain trusts, ze worden bemand door medestanders, ze hebben vele contacten met andere beleidsactoren en functioneren flexibel. De hoge scholing, de menswetenschappelijke opleiding, de overheids-herkomst, de relatief jonge leeftijd, het harde werken, de vele partijkaarten, enzovoort zijn evenveel elementen die onze hypothesen voorlopig bevestigen. Verder onderzoek moet hier meer duidelijkheid brengen.

Hebben we hier het profiel geschetst van een in de toekomst uitstervende politieke actor of van een instantie die nog jaren een rol van betekenis zal spelen in de Belgische en Vlaamse politiek?

Summary: Life and Work of the Cabinet Member in Belgium. The Men Behind the Minister.

For many journalists, politicians and political scientists ministerial cabinets in Belgium equal political power. Moreover they argue that this power is, if not illegitimate, at least problematic, and so ministerial cabinets have become one of the most criticised institutions in the Belgian political system. Yet, the lack of empirical data on this controversial topic is striking, certainly when compared to the vast academic attention given to other political agents. There is an urgent need for empirical substance to the debate. This incited us to set up an extensive political-sociological study on the Belgian and Flemish ministerial cabinets.

In this article we present the first stage of our study: a classic insight in the (socio-demographic) composition of ministerial cabinets and - to a lesser extent - in the work environment offered by ministerial cabinets of the former government (1995-1999). A first descriptive analysis seems to underpin the commonly held idea of cabinets as networking, loyal, and flexible brain trusts.

De impact van zachte en harde politieke instituties in Europese besluitvorming: de totstandkoming van de 'Verpakkingsrichtlijn' (94/62/EG)

Peter BURSENS

Post-Doctoraal Onderzoeker van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen aan de Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen van de Universiteit Antwerpen (UIA)

I. Institutionele theorievorming en modelbouw in de Europese Unie

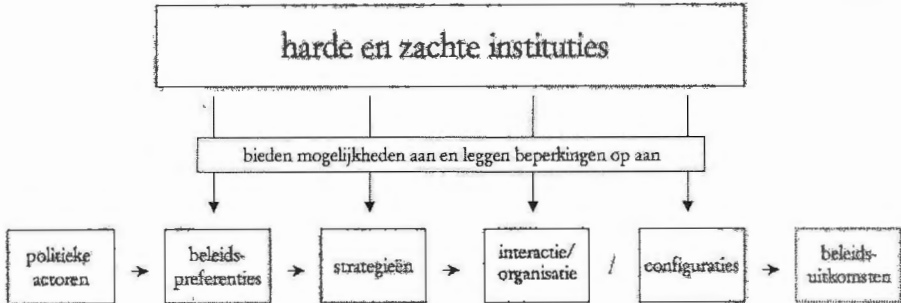
Het Europese integratieproces heeft van de Europese Unie (EU) een unieke constellatie gemaakt, zowel in vergelijking met nationale staten als in vergelijking met andere internationale organisaties. De EU kan beschouwd worden als een politieke gemeenschap die zich ergens op het continuüm bevindt tussen een federale staat en een traditionele internationale organisatie. Met betrekking tot de EU rijst daarom niet alleen de vraag naar de mate van integratie tussen de lidstaten, maar ook naar de inhoud en de totstandkoming van het Europese beleid. Daarbij stelt zich de meer concrete vraag hoe preferenties, strategieën en daaruit voortvloeiende interactiepatronen en organisatiestructuren kunnen begrepen worden. In dit artikel wordt verondersteld dat preferenties en strategieën van drukingsgroeperingen en overheden in grote mate gekneed worden door de institutionele context waarbinnen zij opereren. Dat instituties impact hebben op politieke actoren, is reeds in overvloed aangetoond in de literatuur¹. Hier wordt verder gebouwd op deze kennis maar ze wordt tegelijkertijd ook overschreden: er wordt niet alleen aangetoond dat instituties belangrijk zijn maar ook hoe en in welke mate ze van belang zijn.

Hiervoor wordt een beroep gedaan op het historisch nieuw-institutionalisme dat preferenties beschouwd als onderhevig aan institutionele invloeden (zogenaamde 'dikke' instituties)².

1 Zie onder meer GARRETT, G., WEINGAST, B.R. *Ideas, Interests and Institutions: Constructing the European Community's Internal Market*. In GOLDSTEIN, J., KEOHANE, R.O., *Ideas and Foreign Policy: Beliefs, Institutions and Political Change*. Ithaca, Cornell University Press, 1993; PIERSON, P. *The Path to European Integration: a Historical Institutional Analysis*. *Comparative Political Studies*, 1996, nr. 2, p. 123-163; ARMSTRONG, K., BULMER, S. *The Governance of the Single European Market*. Manchester: Manchester University Press, 1998.

2 Het historisch nieuw-institutionalisme is één welbepaalde school binnen de bredere stroming van het globale nieuw-institutionalisme. Deze brede stroming is het resultaat van een integratiebeweging binnen de paradigma's van de comparative politics benaderingen. Tot in de jaren '50 en '60 domineerden beschrijvende studies van formele structuren en instituties het politicologisch onderzoek. Tijdens de jaren '60 en '70 werd hierop gereageerd door behavioralistische en *rational choice* benaderingen die de instituties naar de achtergrond verdrongen en die de aandacht exclusief toespitsten op het observeerbare gedrag van rationele individuen. Het nieuw-institutionalisme hernieuwde vanaf de jaren '80 de aandacht voor instituties en breidde deze uit van formele (harde) instituties naar informele (zachte) instituties. Het had bovendien de ambitie om verklarende modellen op te stellen die steunden op het verband tussen politieke preferenties, gedrag en strategieën enerzijds en instituties anderzijds. HALL, P.A., TAYLOR, R.C.R., *Political Science*

Volgens deze variant van het nieuw-institutionalisme zeggen instituties aan actoren wat ze zouden moeten prefereren in bepaalde geïnstitutionaliseerde situaties (*logic of appropriateness*). Vanuit dit historisch institutionalisme kan een model gebouwd worden om het verloop van politieke besluitvorming te verklaren. Dit model stelt kortweg dat institutionalistische variabelen een impact hebben en het maakt bovendien ook duidelijk welke mechanismen daarbij spelen. Schematisch ziet het er als volgt uit ³.

Centraal staat de idee dat politieke actoren doorheen de hele beleidsvorming streven naar een bepaalde beleidsuitkomst. Zowel publieke actoren (besluitvormers) als private actoren (drukkingsgroeperingen) nemen deel aan de besluitvorming vanuit bepaalde beleidspreferenties. Het model stelt vervolgens dat deze actoren strategieën uitdokteren om hun preferenties te verwezenlijken. Deze strategieën resulteren vervolgens in gedragingen en meer bepaald in interactie- en organisatiestructuren tussen de participerende actoren. Het geheel van interacties en interactiestructuren kan ook voorgesteld worden als configuraties van actoren. De besluitvormingsconfiguraties leiden tenslotte tot deze of gene beleidsuitkomst.

Deze voorstelling van zaken is op het eerste gezicht eerder een variant van een *rational choice* benadering waarbij de actoren hun preferenties door middel van een rationele calculus trachten te maximaliseren. Dat is echter maar een partiële voorstelling van zaken. Het verschil tussen de *rational choice* en de institutionele benadering ligt juist in het in rekening brengen van een extra dimensie. Dat wordt duidelijk gemaakt in het bovenste deel van het schema. De extra dimensie bestaat uit harde (formele structuren, regels, procedures, instellingen, organen en wetten) en zachte instituties (normen, conventies, overeenkomsten, politieke cultuur, gewoonten, omgangsvormen en tradities). Maar het gaat om meer dan dat. Het model stelt dat institutionele kenmerken vorm geven aan de strategieën van de besluitvormers. De gedragingen die daaruit voortvloeien zijn op hun beurt

and the Three New Institutionalisms. *Political Studies*, 1996, nr. 4, p. 936-957 en THELEN, K., STEINMO, S. Historical Institutionalism in Comparative Politics. In STEINMO, S., THELEN, K., LONGSTRETH, F. *Structuring Politics*. Cambridge, Cambridge UP, 1992.

3 Eerdere versies van dit model werden reeds voorgesteld in BURSENS, P. Het Belgisch middenveld en de Europese beleidsvorming: institutionele factoren binnen een meerlagig systeem. *Res Publica*, 1998, nr. 2, p. 231-246 en BURSENS, P., *De impact van instituties op beleidsvorming. Een institutionele kijk op de besluitvorming in de communautaire pijler van de Europese Unie.*, Antwerpen, Departement PSW, Universiteit Antwerpen (UIA), 1999.

werkzaam als instituties voor de strategieën van de drukkingsgroeperingen. Cruciaal is dat instituties een impact hebben op strategieën én op preferenties van politieke actoren. Hiermee wordt gesteld dat actoren in een bepaalde institutionele context andere preferenties en strategieën ontwikkelen dan in andere contexten of dan degene die op puur theoretische rationele gronden zouden kunnen verwacht worden. Preferenties en strategieën zijn met andere woorden contingent aan de institutionele context. Eerder werd deze stelling reeds verwoord door te spreken over 'dikke' instituties. Het betekent dat de balans tussen instituties en rationele berekening tijdens de beleidsvorming overhelt in het voordeel van de instituties. Deze impact van de institutionele context vertaalt zich in een positieve en in een negatieve vorm. Ze kunnen aan de politieke actoren mogelijkheden bieden en beperkingen opleggen. Wanneer instituties mogelijkheden bieden, betekent dit dat zij actoren in staat stellen bijkomende strategieën te ontwikkelen. Het kan zelfs betekenen dat actoren hun voorkeuren bijstellen omdat een bepaalde context hun meer doet verwachten. Indien instituties beperkingen opleggen, betekent dit dat actoren hun preferenties moeten matigen omdat ze hun opties qua strategieën gekortwiek zien.

De impact van instituties op de strategieën van politieke actoren kan relatief eenvoudig empirisch aangetoond worden door middel van een gedetailleerde analyse van het gedrag dat die politieke actoren ten toon spreiden. Anders is het gesteld met de impact op de preferenties van de actoren. Hier stellen zich een aantal problemen. Ten eerste zijn dergelijke beleidsvoorkeuren op zich niet steeds waarneembaar. Slechts wanneer ze expliciet uitgesproken of neergeschreven zijn (bijvoorbeeld in toespraken, beleidsplannen of *position papers*), kunnen preferenties met zekerheid aan actoren worden toegewezen. Wanneer preferenties onuitgesproken blijven, zijn ze veel minder duidelijk en is het uiteraard moeilijker om wijzigingen te ontwaren. Daarnaast is het onderscheid tussen preferenties en strategieën soms zeer vaag. Het is met andere woorden soms moeilijk te onderscheiden of het om een gewijzigde strategie dan wel om een gewijzigde beleidsvoorkeur gaat, zeker wanneer die voorkeuren slechts impliciet bekend zijn. Slechts door middel van een zeer uitgebreide studie van de primaire bronnen (interne documenten, officiële stukken, verslagen van vergaderingen, uitspraken...) kan met enige zekerheid gesteld worden dat het om gewijzigde preferenties gaat en niet om een aangepaste strategie. De hierna volgende analyse van de besluitvorming met betrekking tot de 'verpakkingsrichtlijn' is een voorbeeld van zo'n analyse. Maar ook deze illustratie zal duidelijk maken dat de interpretatie soms moet balanceren tussen preferenties en strategieën.

Het belangrijkste blijft echter dat deze empirische studie aantoont dat instituties belangrijk zijn (*'institutions matter'*). Samengevat kan dus gesteld worden dat individuen weliswaar preferenties hebben, maar dat zij bij hun intrede in de politieke arena geconfronteerd worden met zachte en harde instituties die een *constraining* en een *empowering* effect hebben op hun gedrag en hun strategieën en tot op zekere hoogte ook op hun preferenties. Hoe manifesteren instituties zich nu in de praktijk van de Europese besluitvorming? Een analyse van de besluitvorming met betrekking tot de 'verpakkingsrichtlijn' zal dit aantonen.

II. Wat is de rol van instituties in de Europese besluitvorming? Een analyse van de 'verpakkingsrichtlijn' ⁴.

Het volstaat dus niet om eenvoudig te stipuleren dat '*institutions matter*'. Het is ook noodzakelijk te weten op welke manier en in welke mate instituties een rol spelen. Daartoe wordt de besluitvorming van de *case* van de verpakkingsrichtlijn onderworpen aan een zogenaamde interpretatieve analyse. Deze werkwijze komt neer op de verklaring van preferenties en strategieën van de actoren vanuit het nieuw-institutionalistisch perspectief.

A. Strategieën van drukkingsgroeperingen en besluitvormers

1. Drukkingsgroeperingen

De configuratie van de actoren tijdens de besluitvorming van de 'verpakkingsrichtlijn' werd in de eerste plaats gekenmerkt door een a priori onbepaald aantal met elkaar in concurrentie tredende drukkingsgroeperingen die niet alleen individueel maar ook vaak door middel van koepelorganisaties opereerden. Het totale aantal betrokken private actoren liep in de honderden. Alleen al met betrekking tot DG XI werden door Porter 279 '*lobbying entities*' onderscheiden. Dubbelstellingen door dubbele lidmaatschappen kunnen een vertekend beeld geven, maar dat wordt gecompenseerd doordat andere DG's binnen de Commissie ook nog door andere drukkingsgroeperingen gecontacteerd werden. Daarom kan gesteld worden dat de configuratie ten aanzien van de Commissie in totaal meer dan 300 drukkingsgroeperingen telde. Niet alleen het aantal betrokken drukkingsgroeperingen was indrukwekkend. Interviews met vertegenwoordigers van het Europese middenveld wijzen ook op andere factoren die de intensiteit van het lobbywerk illustreren, zoals de frequentie van lobbyen, de gevormde coalities, de multiple doelwitten en het samengaan van formele en informele beïnvloedingspogingen ⁵. De verpakkingsrichtlijn wordt dan ook terecht '*the most heavily lobbied dossier in the history of the European institutions*' genoemd ⁶.

Het grote aantal actoren dat DG XI benaderde kan onderverdeeld worden in diverse categorieën: coalities van Europese industriële en handelsorganisaties, individuele Europese industriële associaties, nationale associaties, multinationale ondernemingen, nationale ondernemingen, commerciële lobbyisten, Europese en nationale milieubewegingen, Europese en nationale consumentenverenigingen, Europese vakbonden, Europese en nationale politici, nationale, regionale en lokale overheden van zowel lidstaten als niet-lidstaten, onderzoeksinstituten en media.

⁴ De empirische informatie is hoofdzakelijk gebaseerd op de eigen dataverzameling door middel van interviews bij de betrokken actoren, zowel Europese instellingen als belangengroepen.

⁵ Voor een meer uitgebreide analyse van de 'verpakkingsrichtlijn', zie BURSENS, 1999, o.c.

⁶ GOLUB, J., State Power and Institutional Influence in European Integration: Lessons from the Packaging Waste Directive. *Journal of Common Market Studies*, 1996, nr. 3, p. 2. Ook in het algemeen wordt DG XI gezien als één van de meest gecontacteerde DG's, na de diensten verantwoordelijk voor consumentenzaken en voor industriebeleid maar vóór die voor landbouwbeleid en voor sociaal beleid. PAGE, E., *People Who Run Europe*. Oxford, Oxford Clarendon Press, 1997.

De overgrote meerderheid van deze betrokken drukkingsgroeperingen had een industriële of commerciële achtergrond. Alle sectoren betrokken bij het productieproces waren vertegenwoordigd: producenten van grondstoffen voor verpakkingsmateriaal, van verpakkingsmateriaal en van producten die verpakt moeten worden, verkopers van grondstoffen, van verpakkingsmateriaal en van verpakte producten, import- en exportorganisaties, transportbedrijven, de distributiesector, de afvalverwerkingsindustrie en de recyclage-industrie. Ook Europese en nationale werkgeversorganisaties en de Europese vakbondsorganisatie participeerden. Daar komt nog bij dat de commerciële lobbyisten bijna steeds industriële of handelsbelangen vertegenwoordigden en dat de regionale en lokale autoriteiten vaak (mee) in naam van bedrijven uit hun regio handelden. Ook de betrokken politici kwamen steeds tussen ten gunste van industriële of commerciële belangen. In totaal kan het aandeel van de economische sector op meer dan 80% geschat worden. Deze actoren hebben niet alleen op individuele basis maar ook in verschillende collectieve verbanden aan de besluitvorming deelgenomen. De collectieve belangenverdediging werd in de eerste plaats waargenomen door *peak-associations* op verschillende niveaus. Dit wil zeggen dat zowel nationale als Europese koepelorganisaties actief waren en dat deze organisaties ofwel individuele bedrijven, ofwel organisaties, ofwel beide als lid hadden. Daarnaast werden door de koepelorganisaties zelf ook nog eens coalities aangegaan. Het *Packaging Chain Forum* (PCF) bijvoorbeeld vertegenwoordigde de volledige 'ketting' van actoren tijdens de levenscyclus van de producten, van de aanmaak van grondstoffen voor de verpakking tot de verwerking van het verpakkingsafval.

Het grote aantal economische actoren stond op het eerste zicht in schril contrast met het geringe aantal milieu- en consumentenverenigingen. Volgens cijfers van Porter werd DG XI 'slechts' door 10 milieubewegingen (6 Europese en 4 nationale) en 5 consumentenverenigingen (2 Europese en 3 nationale) benaderd⁷. Dit contrast is echter misleidend omdat het aantal milieu- en consumentenverenigingen slechts in absoluut opzicht gering was: 10 milieubewegingen was erg veel in het licht van het veel kleinere aantal potentieel betrokken milieubewegingen. Kortom, met betrekking tot de Commissie getuigde de configuratie van een extreme openheid.

2. De Europese Commissie

DG XI werkte samen met een groot aantal private actoren van verschillende achtergronden. Lange tijd hadden de milieubewegingen een relatief sterke toegang en dat werd ook zo door de industrie gepercipieerd⁸. Deze perceptie werd ook ingegeven door de wetenschap dat van bij het ontstaan van DG XI niet zo zeer typische ambtenaren maar vooral mensen met een professionele milieuachtergrond en met een meer dan gemiddelde milieubekommernis werden gerekruteerd⁹. DG XI werd door de industrie, door de landbouwsector en door een aantal lidstaten gewantrouwd wegens de goede banden met de milieubewegin-

7 PORTER, M. *The Lobbying of the European Commission over the Packaging and Packaging Waste Directive*. Brussel, ERA, 1994.

8 MAZEY, S., RICHARDSON, J.J. *The Commission and the Lobby*. In EDWARDS, G., SPENCE, D., *The European Commission*, Harlow, Longman, 1994.

9 CINI, M. *Administrative Culture in the European Commission: the Cases of Competition and Environment*. In NUGENT, N., *At the Heart of the Union. Studies of the European Commission*. London, Macmillan, 1997.

gen¹⁰. Zij gingen ervan uit dat DG XI een 'captured agency' was en dat ze beter geen energie verspilden aan contacten leggen met DG XI. Maar nu is de perceptie gewijzigd. En dat is correct omdat er nu ook veelvuldige contacten tussen de industrie en DG XI zijn¹¹, onder meer door middel van het *General Consultative Forum* (GCF), waarin vertegenwoordigers zetelen van milieubewegingen, industrie, vakbonden, werkgevers, consumenten, lokale en regionale autoriteiten en de academische wereld. Deze brede consultatiebasis verschaft de Commissie bovendien legitimiteit in functie van de contacten met andere - verkozen - besluitvormers.

DG XI werd wel in de eerste plaats gecontacteerd door drukkingsgroeperingen met een Europees etiket. Het bestaan alleen al van zo'n groot aantal Europese organisaties draagt een institutionele motivatie in zich. Het adagium 'shooting where the ducks are' indachtig zagen drukkingsgroeperingen zich reeds van in het begin van het integratieproces genoodzaakt om zich op het Europese niveau te verenigen. Het had geen zin meer om te pogen nationale regeringen te beïnvloeden met betrekking tot dossiers waarvoor het Europese niveau (gedeeltelijk) bevoegd was geworden. Aangezien de integratie in de beginjaren beperkt was gebleven tot enkele economische sectoren, behoorden de eerste drukkingsgroeperingen die Europese allianties aangingen ook tot deze sectoren. Naarmate de Europese Gemeenschap zich binnen de mogelijkheden van de verdragen op meer terreinen manifesteerde, steeg ook het aantal Europese drukkingsgroeperingen. Net vóór de Eenheidsakte telden onderzoekers in Brussel 659 vertegenwoordigingen¹². De institutionele hervormingen van de Eenheidsakte en de start van het interne marktprogramma veroorzaakten een explosieve aangroei van het aantal Europese drukkingsgroeperingen. De Commissie zelf schatte in 1993 het aantal Europees gestructureerde *lobbying entities* op zo'n 3000 en het aantal lobbyisten op meer dan 10.000¹³. Deze empirische gegevens bevestigen de institutionele hypothese die reeds in 1967 treffend verwoord werd: 'The more important, immediate and autonomous the powers, the more probable it is that groups will try to organise themselves at the level of these powers'¹⁴. Een andere duidelijke illustratie van deze stelling is de creatie van drukkingsgroeperingen, speciaal naar aanleiding van de verpakkingrichtlijn. Groepen zoals ERRA¹⁵ en FEAD¹⁶ zagen het daglicht toen duidelijk begon te worden dat de Commissie aanstalten maakte om de problematiek van het verpakkingafval aan te pakken.

10 Peterson citeert in dit verband een ambtenaar van DG III - Industrie. 'These DG XI people are like the Trappist Monks who make Chimay Bleu. They don't consult with anyone besides their religious patrons and they cook up very strong stuff, which will always appeal to a certain segment of the beer-drinking public. They don't ever think about what a ferocious hangover is induced by the stuff they cook up' PETERSON, J., *Playing the Transparency Game: Consultation and Policy-making in the European Commission*. *Public Administration*, 1995, nr. 3, p. 482.

11 MAZEY, S., RICHARDSON, J.J. *EC Policy Making: An Emerging European Policy Style*. In LIEFFERINK, J.D., LOWE, Ph., MOL, A., *European Integration and Environmental Policy*. London, Belhaven Press, 1993.

12 MORRIS, B., BOEHM, K., VILCINSKAS, M., *The European Community: A Practical Directory and Guide for Business, Industry and Trade*. London, Macmillan, 1986.

13 PB C 63 van 05/03/93.

14 SIDJANSKI, D., *Pressure Groups and the European Economic Community. Government and Opposition*, 1967, p. 402.

15 *European Recovery and Recycling Association*

16 *European Federation of Waste Management*

3. Het Europees Parlement

Op basis van de interviews werd bij het EP een gelijkaardig beeld teruggevonden. Dat beeld werd bovendien bevestigd door Rigler die het aantal contacten onderzocht dat de verslaggever van de commissie Milieu had tijdens de eerste lezing van het Commissie-voorstel¹⁷.

Van de 104 geïdentificeerde '*contacting entities*' kan opnieuw het grootste deel toegeschreven worden aan economische belangen (individuele bedrijven, associaties van bedrijven, commerciële lobbyisten en in mindere mate regionale overheden en politici). Het aandeel van de economische actoren was echter minder groot dan bij de Commissie. Dit impliceert meteen dat het aandeel milieubewegingen, consumentenverenigingen en NGO's groter was met betrekking tot het EP dan met betrekking tot de Commissie. Het werkelijke aantal betrokken drukkingsgroeperingen lag uiteraard nog hoger aangezien naast de verslaggever - die weliswaar de spilfiguur is - ook andere commissieleden en hun respectieve fracties veelvuldig gecontacteerd werden. In totaal hebben wel minder actoren hun pijlen gericht op het EP dan op de Commissie. De contacten tijdens de voorbereidingen van de eerste lezing verliepen ook niet gelijk gespreid: een duidelijk hogere frequentie werd waargenomen op het moment van de redactie van het eerste en van het tweede werkdocument in de commissie Milieu en van de *deadline* voor het indienen van amendementen ter bespreking in de plenaire vergadering van het EP.

De strategieën van de drukkingsgroeperingen tijdens hun contacten met het EP werden ingegeven door de organisatiestructuur van het EP. Parlementsleden die de formele rollen van commissievoorzitter, commissieverslaggever en fractieleider bekleedden, zijn veruit de meest geïdentificeerde doelwitten. De commissievoorzitter en de commissieverslaggever omdat zij de spilfiguren zijn in de commissie en dus verantwoordelijk voor het schrijven van de amendementen die door de plenaire vergadering behandeld worden; de fractieleiders omdat die de drijvende krachten zijn achter de standpuntbepaling en achter het stemgedrag van de commissieleden en uiteindelijk van de voltallige fractie.

4. Het Economisch en Sociaal Comité

Het ESC bekleedt een speciale positie omdat het, naast het administratief secretariaat, bestaat uit vertegenwoordigers van - vooral - sociaal-economische sectoren. Dit betekent dat een groot aantal drukkingsgroeperingen 'van ambtswege' bij de besluitvorming betrokken was. Maar dit geeft uiteraard een vertekend beeld omdat hierdoor ook een zeer groot aantal niet-belanghebbende actoren betrokken werden bij het ESC-advies over het voorstel betreffende de verpakkingsrichtlijn. Ondanks het lidmaatschap van de belanghebbende actoren hadden nog andere drukkingsgroeperingen contact met het ESC. Zo werd met betrekking tot de verpakkingsrichtlijn door het ESC een *bearing* georganiseerd, werden er aan de studiegroep externe experts toegevoegd en reveleren interviews veelvuldige informele contacten tussen de drukkingsgroeperingen enerzijds en de ESC-leden en het ESC-secretariaat anderzijds.

17 RIGLER, I., *The Packaging and Packaging Waste Directive Lobbying at the European Parliament*, Brussel, ERRA, 1994.

5. De Raad van Ministers

Ook de leden van de Raad van Ministers zijn als de vertegenwoordigers van de lidstaten zeer sterk onderhevig aan beïnvloedingspogingen van belanghebbende private actoren. Respondenten van drukkingsgroeperingen en van Permanente Vertegenwoordigingen rapporteerden zeer frequente contacten tijdens alle fasen van het besluitvormingsproces, met een piek tijdens de voorbereidingen voor het Gemeenschappelijk Standpunt en tijdens de besprekingen in het Bemiddelingscomité. Het betrof hier wel in de eerste plaats nationale drukkingsgroeperingen die lobbyden bij de respectieve regeringen en veel minder de Europese koepelorganisaties. Al bij al vormt de structuur van de Raad van Ministers meer dan de Europese parlementsleden het doelwit van drukkingsgroeperingen. De reden ligt voor de hand: de institutionele bevoegdheidsverdeling maakt het voor drukkingsgroeperingen veel moeilijker om wetgeving te beïnvloeden via het EP dan via de Raad. Om de wetgeving tegen te houden moeten bijvoorbeeld de helft van de parlementsleden overtuigd worden, terwijl de steun van slechts enkele lidstaten al voldoende kan zijn om datzelfde resultaat te bereiken.

6. Instituties bepalen de participatie van actoren aan de besluitvorming

Het grote aantal betrokken private actoren kan aan meerdere factoren toegeschreven worden. Vooreerst was het voorwerp van de verpakingsrichtlijn zeer veelzijdig zodat het appelleerde aan een grote waaier van uiteenlopende actoren. *'The scope of the issue is very wide and touches on the interests of a very large number of political, social and economic groups'*¹⁸. Bovendien betekenden de opgelegde normen dat de betrokken sectoren soms zware financiële inspanningen moesten leveren en structurele aanpassingen moesten doorvoeren. Vanuit rationeel eigenbelang is het dus goed te begrijpen waarom zoveel actoren aan het besluitvormingsproces deelnamen. Heel wat actoren stapten de Europese politieke arena binnen met de bedoeling om de richtlijn zoveel mogelijk in het eigen voordeel om te buigen. Dit rationele streven alleen verklaart echter nog niet de manier waarop de actoren zich concreet in de politieke arena gedroegen. De institutionele context waarbinnen de besluitvorming zich afspeelt, biedt hier een verklaringsgrond. Zo had de betrokkenheid van zoveel verschillende sectoren in de eerste plaats te maken met de uitgebreide reikwijdte van de richtlijn. Door zich niet toe te spitsen op één enkel aspect (zoals bijvoorbeeld de verwerking van het afval van één soort verpakking) maar door alle verpakkingsmaterialen en hun verwerking tegelijk te reglementeren, werd een *spill-over* effect gecreëerd naar een groot aantal economische en niet-economische sectoren en deelsectoren. De opsomming van de economische actoren is op zich misleidend omdat de verpakkingsrichtlijn binnen het milieubeleid was gesitueerd en expliciet een dubbele doelstelling voor ogen had: enerzijds het functioneren van de interne markt door het voorkomen van handelsbarrières en van concurrentievervalsingen en anderzijds het beperken van de gevolgen van verpakking en verpakkingsafval voor het leefmilieu. *'The packaging and packaging waste directive was, therefore, at*

18 PORTER, M., BUTT PHILIP, A., The Role of Interest Groups in EU Environmental Policy Formulation: A Case Study of the Draft Packaging Directive. *European Environment*, nr. 3, p. 16-20.

*one and the same time both an environmental issue and a single market one'*¹⁹.

De betrokkenheid van zoveel actoren was verder het gevolg van de hoge mate van techniciteit van de richtlijn. Om realistische normen op te stellen, was een zeer grote kennis van de sectoren in kwestie onontbeerlijk. Die kon echter onmogelijk alleen binnen de beperkte Europese administraties gemobiliseerd worden. Noch de Commissie, noch het EP, noch het ESC en zelfs niet de nationale administraties hadden voldoende expertise in huis of waren in staat op eigen kracht voldoende informatie te verzamelen. Een open houding ten aanzien van de actoren op het veld was daarom een noodzakelijke strategie van de besluitvormers. Zowel economische als niet-economische drukkingsgroeperingen zijn gretig op het aanbod ingegaan en hebben de besluitvormers overstelpet met feiten verpakt in *position papers* en in andere lobbydocumenten. Mazey en Richardson bespeuren in dit verzamelen van informatie '(...) a procedural ambition within the Commission that wherever possible, officials should consult with the relevant European associations for each particular policy sector'²⁰.

Maar er bestaat ook een soort van verzadigingspunt. Op een bepaald moment krijgen de besluitvormers zoveel informatie te verwerken dat het hen niet langer meer helpt maar tegenwerkt. Deze *overload* aan informatie noopt de besluitvormers tot een selectie van informatiedragers, in de eerste plaats onder de vorm van representatieve koepelorganisaties. Zo heeft de Commissie op verschillende momenten gepoogd om een representatief discussieplatform op te zetten²¹. Dat zette onder andere UNICE aan om een '*packaging communication network*' te ontwikkelen. Maar in het geval van de verpakgingsrichtlijn bleven er op die manier nog een aanzienlijk aantal drukkingsgroeperingen over zodat een verdere selectie wenselijk was. Drukkingsgroeperingen pasten daarop hun strategieën aan door coalities op te richten. Voorbeelden van dergelijke coalities waren het *Packaging Chain Forum* (PCF), voornamelijk samengesteld uit industriële en commerciële koepelorganisaties, de *Group of Packaging Industries for Equitable Burden Sharing*, bestaande uit verpakkingindustrieën die relatief gemakkelijk kunnen recycleren, zoals de glasindustrie, de *European Industrial Packaging Ad Hoc Group* en de *European Packaging Manufacturers and Users Group*. De twee laatste waren samengesteld uit industriële federaties en concentreerden zich op specifieke onderdelen van de richtlijn in wording. Daarnaast waren er ook eenvoudige intersectorale organisaties actief zoals EUROPEAN²², ERRA en FEAD. De coalitienoodzaak deed aan de zijde van de milieubewegingen in de loop van 1992 het *Sustainable Packaging Action Network* (SPAN) ontstaan. De oprichting van dit samenwerkingsverband kwam er na de institutionele stimulus van de Commissie die de milieubewegingen om bruikbare informatie vroeg. Enkel door een

19 PORTER, M., Cross National Policy-Networks and the EU's Packaging and Packaging Waste Directive. Sanbjerg Manor, Sonderborg, 6-8 April 1995. Milieubeleid is bovendien van zichzelf bijna steeds multidimensioneel in de zin dat ook steeds andere sectoren rechtstreeks of zijdelings betrokken zijn, niet alleen interne marktbelangen, maar ook sociale, landbouw of regionale belangen. SBAGIA, A., EC Environmental Policy: Atypical Ambitions and Typical Problems. In CAFRUNY, A.W., *The State of the European Community: the Maastricht Debates and Beyond*. Boulder, Lynne Rienner, 1993.

20 MAZEY, S., RICHARDSON, J.J., o.c., p. 178.

21 PORTER, M., 1995, o.c.

22 *European Organisation for Packaging and the Environment*

strategische coalitie te vormen, kon de milieubeweging hieraan voldoen en zich zo toegang tot de Commissie verschaffen.

Toch bleef het systeem van belangenvertegenwoordiging ten aanzien van de Commissie en het EP open. Het ging om elkaar beconcurrerende coalities (niet alleen tussen maar ook binnen de belangensectoren), niet alle sectoren waren bereid om in de coalities te stappen of om exclusief door middel van coalities te werken, binnen de coalities bleven belangrijke sub-groepen bestaan en de besluitvormers verboden uiteindelijk geen actoren om hun belangen te verdedigen²³. Kortom, *'Some filtering of interests inevitably occurs in this process despite the system remaining remarkably open to representations'*²⁴.

7. De interactie tussen besluitvormers en drukingsgroeperingen

Institutionele factoren maken ook de verschillen tussen de instellingen met betrekking tot hun houding ten aanzien van de drukingsgroeperingen meer begrijpelijk. Ten eerste is er het opmerkelijke verschil tussen de Commissie en het EP. De Commissie was vaker het doelwit van lobbyisten dan het EP en milieu- en consumentenorganisaties contacteerden relatief meer het EP dan de Commissie. Waarom werd bij de Commissie zo uitvoerig gelobbyd? De twee gulden regels voor een succesvolle lobbycampagne zijn ten eerste de vroegtijdige betrokkenheid en ten tweede het contacteren van de juiste instellingen en binnen die instellingen de juiste personen. Zelf de agenda bepalen is uiteraard de meest aangewezen tactiek, maar dat is in de praktijk uiterst moeilijk te realiseren. *Second best* is dan het benaderen van de besluitvormers die de eerste ontwerpen schrijven omdat in die eerste stadia van het besluitvormingsproces een belangrijke oriëntatie aan de toekomstige wetteksten wordt gegeven. In het Europese systeem is het de administratie van de Commissie die de eerste voorstellen formuleert. In het geval van de verpakingsrichtlijn was dat de afdeling afvalbeheer van het Directoraat A van DG XI. Die dienst was dan ook het belangrijkste doelwit van de lobbyactiviteit (cf. supra).

Belangrijk is ook dat de Commissie wel voorstellen kan doen maar geen beslissingen kan nemen. Omdat de Commissie tevens een eigen belang en een eigen prestige te verdedigen heeft, is het de strategie van de Commissie om haalbare voorstellen in te dienen, d.w.z. voorstellen die een kans maken om zo ongewijzigd mogelijk goedgekeurd te worden door de Raad²⁵. Daardoor hield het voorstel van de Commissie steeds in grote mate rekening met de standpunten van de lidstaten. *'The Commission's position (...) was a reflection of the political compromise it knew would be necessary to gain Council agreement on the directive'*²⁶. Er werden trouwens met betrekking tot de verpakingsrichtlijn veelvuldige zowel informele als formele consultaties opgezet (cf. supra). Met andere woorden, indien een drukingsgroepering merkt dat het definitieve voorstel van de Commissie overeenstemt met de eigen ideeën, dan kan diezelfde drukingsgroepering ervan uitgaan dat het voorstel een aanzienlijke kans heeft om relatief

23 PORTER, M., 1995, o.c., p. 19.

24 PORTER, M., 1993, o.c., p. 17.

25 Deze strategie wordt ook al wel eens *engrenage* genoemd. CINI, M., *The European Commission. Leadership, Organisation and Culture in the EU Administration*. Manchester, Manchester UP, 1996.

26 PORTER, M., 1995, o.c., p. 32.

ongewijzigd goedgekeurd te worden omdat het definitieve voorstel van de Commissie ook met de standpunten van de meeste lidstaten rekening houdt. Consultaties met drukkingsgroeperingen en lidstaten stellen de Commissie in staat om haar voorstel te herformuleren totdat een winnende coalitie gevonden wordt van drukkingsgroeperingen en instellingen. Drukkingsgroeperingen waren er ten tijde van de verpakkingsrichtlijn daarom vroeg bij om hun wensen aan de Commissie kenbaar te maken. Zij weten immers dat de kans groot is dat de kernpunten van de Commissie bij de lidstaten quasi-verworven zijn wanneer het officieel voorstel gepubliceerd wordt. Drukkingsgroeperingen hanteerden zo een dubbele strategie: rechtsreeks bij de lidstaten en onrechtstreeks bij de Commissie. Porter vond bovendien dat het lobbywerk bij de Commissie het meest intensief was in 1991, i.e. bij het prille begin van de formulering van de richtlijn, en in 1993 op het moment dat de Commissie een aangepast voorstel formuleerde op basis van het advies van het EP.

De openheid van de Commissie impliceert verder dat aan geen enkele drukkingsgroepering een vertegenwoordigend monopolie gegund werd. Deze houding van de Commissie werd mede ingegeven door de organisatiestructuur van de sectoren van de drukkingsgroeperingen waarmee ze tijdens het opstellen van de verpakkingsrichtlijn te maken kreeg. Noch de industriële drukkingsgroeperingen noch de milieuverenigingen konden de Commissie volledig representatieve en deskundige organisaties als gesprekspartner aanbieden. Ondanks pogingen tot coalitievorming bleven meerdere coalities bestaan, bleven sommige relevante drukkingsgroeperingen afzonderlijk werken en bleven andere er een dubbele strategie op na houden. Om alle relevante informatie te verzamelen, was de Commissie genoodzaakt om meerdere stemmen te horen ²⁷.

Naar de drukkingsgroeperingen werden evenmin bevoegdheden gedelegeerd. Naast het feit dat de verdragen dit überhaupt niet toelaten met betrekking tot de implementatie van het milieubeleid, zou dit ook niet mogelijk geweest zijn omdat de drukkingsgroeperingen in kwestie onvoldoende sterk stonden om hun achterban onvoorwaardelijk te doen volgen. Omdat de drukkingsgroeperingen de besluitvormers geen garantie konden geven dat ze hun leden zouden kunnen binden aan de resultaten van onderhandelingen, was het vanuit het standpunt van de besluitvormers ook niet mogelijk om echte onderhandelingen te voeren en stegen de contacten niet uit boven het wederzijds consulteren en uitwisselen van informatie. Informeel had delegatie van bevoegdheden wel kunnen gebeuren met betrekking tot de formulering van het voorstel. Maar opnieuw stond de onvoldoende representativiteit van de drukkingsgroeperingen hier in de weg.

Het EP is een minder populair doelwit omdat zijn formele rol in het besluitvormingsproces van minder doorslaggevende betekenis is. Toch werden ook Europarlementsleden frequent benaderd op de momenten waarop het EP formeel betrokken was: de eerste en de tweede lezing van het voorstel en de bijeenkomsten van het Bemiddelingscomité ²⁸. Het EP zelf was nog meer dan de Commis-

---

²⁷ Ook Mazey en Richardson wezen reeds op hoe verschillen per sector de manier waarop belangengroepen en besluitvormers met elkaar omgaan, beïnvloeden. *These differences in policy-making styles within the EC can be explained to some extent by the particular characteristics of different policy sectors* MAZEY, S., RICHARDSON, J.J., 1993, o.c., p. 115.

²⁸ RIGLER, I., 1994, o.c.

sie vragende partij naar input omdat het nog meer technische expertise ontbeerde met betrekking tot verpakking en verpakkingsafval. Het secretariaat telt veel minder medewerkers dan DG XI en de Europarlementsleden zelf kunnen zich in tegenstelling tot de ambtenaren van de Commissie niet volledig concentreren op één enkel dossier. Ook de persoonlijke medewerkers van de Europarlementsleden, de zogenaamde assistenten, slagen hier niet in²⁹. Deze problemen kunnen opgelost worden door in de eerste plaats beroep te doen op intern en extern advies. Intern advies kan gebeuren via STOA (*Office for Scientific and Technological Options Assessment*)³⁰, extern advies via de DG XI administratie van de Commissie. Dit volstaat echter niet zodat Europarlementsleden in tweede instantie ook een beroep moeten doen op *hearings* met externe experts en drukkingsgroeperingen³¹. Maar dit belette niet dat het EP uiteindelijk door de respondenten van de economische drukkingsgroeperingen toch als minder belangrijk geconcipeerd werd. De data wijzen verder uit dat de milieubewegingen in aantal wel meer bij het EP dan bij de Commissie gelobbyd hebben. Dat is te verklaren door de traditionele openheid van het EP in het algemeen en van de commissie Milieu in het bijzonder ten aanzien van zwakkere drukkingsgroeperingen zoals NGO's en milieubewegingen. Europarlementsleden streven er naar om, naast het verdedigen van de meer particuliere belangen van wie reeds voor hen koos, nieuwe kiezers aan te trekken. Het volgen van of ten minste het luisteren naar algemene publieke belangen zoals milieu- en consumentenbescherming is dan een gepaste strategie³².

Daarnaast was er ook een opmerkelijk verschil tussen de Commissie en het EP enerzijds en de Raad anderzijds: de Commissie en het EP waren veel meer het doelwit van lobby-activiteiten dan de Raad vanwege het karakter van geheimhouding van de Raadsbesprekingen. Het gesloten karakter van de Raad maakte het ook met betrekking tot de verpakkingsrichtlijn zeer moeilijk voor drukkingsgroeperingen om de standpunten van de lidstaten en de resultaten van de onderhandelingen te weten te komen, en a fortiori om de actoren te contacteren en te beïnvloeden. De Raad heeft ook geen formele Europese structuren opgezet om informatie van de drukkingsgroeperingen te ontvangen. Omdat de Raad een cruciale actor was in het besluitvormingsproces, konden private actoren het zich niet veroorloven om de Raad niet te bewerken. Dit gegeven verplichtte de drukkingsgroeperingen tot een alternatieve strategie. '(...) *the impenetrability and still considerable powers of the latter (i.e. de Raad) have meant that much group activity has had to be directed at national governments and capitals*'³³. Deze stra-

29 Bovendien zijn wetenschappers het zelf onderling vaak niet eens over de waarde van hun kennis, en bestaan er vaak (quasi-)monopolies voor het leveren van technische informatie.

30 STOA werd opgericht in 1987 om het EP te voorzien van extra onafhankelijke wetenschappelijke en technische expertise door middel van nauwe samenwerking met onderzoeksinstituten en universiteiten.

31 ARP, H., *The European Parliament in European Community Environmental Policy*. European University Institute Working Papers, 92/13, p. 63-70.

32 Met de bedoeling om meer evenwicht te brengen tussen economische belangengroepen en NGO's, heeft het EP bovendien een reglementering van het lobbyen ten aanzien van de eigen instelling uitgevaardigd. Belangengroepen die toegang willen krijgen tot het EP en haar leden moeten zich sinds 1996 in een register inschrijven en sinds 1997 ook een gedragscode ondertekenen en naleven.

33 PORTER, M., 1993, o.c., p. 16

tegie heet taakverdeling en wordt mogelijk gemaakt door het *multi-level* karakter van de Europese besluitvorming. Niet de Raad op zich (het secretariaat, de Permanente Vertegenwoordigingen) werd zo het doelwit van de lobbyactiviteiten maar wel de relevante actoren van de lidstaten (de bevoegde ambtenaren, de bevoegde ministers en hun medewerkers). Respondenten van zowel economische drukkingsgroeperingen als van milieubewegingen rapporteerden dergelijke taakverdeling. Het ging dan wel om verschillende regeringen die een verschillende aanpak behoeften omwille van hun verschillende belangen en standpunten. Een heterogene aanpak, afhankelijk van de respectieve institutionele contexten in de lidstaten, was dus noodzakelijk.

Over het algemeen kan gesteld worden dat de besluitvormers tijdens de genese van de verpakkingsrichtlijn hun houding ten aanzien van de drukkingsgroeperingen niet hebben laten leiden door stabiele of geïnstitutionaliseerde kanalen. Die waren (nog) niet gevormd wegens de relatief jonge leeftijd van het Europese milieubeleidsdomein. De afwezigheid ervan lokte een groot aantal informele en ongestructureerde contacten uit. Om toch enigszins orde in de chaos te brengen, heeft de Commissie tijdens de formulering van haar voorstel officiële bijeenkomsten belegd met drukkingsgroeperingen en nationale experts. Maar het aantal formele *settings* woog niet op tegen het dominante informele karakter van de contacten. Dit kan mede begrepen worden door de administratieve gewoontes die de besluitvormers uit hun respectieve nationale omgevingen naar het Europese niveau hebben meegebracht. Zelfs in landen die in de literatuur geboekstaafd staan als voorbeelden van corporatisme en overlegcultuur, zoals België en Nederland, was en is deze vorm van beleidsvorming beperkt tot enkele sectoren zoals arbeid, werkgelegenheid, gezondheid en onderwijs. Op het stuk van milieubeleid is het aantal officiële geïnstitutionaliseerde overlegorganen eerder gering. De supranationale context gaf geen directe aanleiding om hierin verandering te brengen. De *'logic of appropriateness'* zorgde ervoor dat ook het Europese milieubeleid gekenmerkt werd door een overwicht aan informele contacten en door een strikte scheiding tussen de rollen van de drukkingsgroeperingen en van de besluitvormers. Men was gewend om het zo te doen, waarom zou men plots veranderen? Er werd dan ook niet overgeschakeld naar onderhandelingen tussen besluitvormers. Contacten bleven ook mee hierdoor van het type informatie-uitwisselingen onder de vorm van brieven, faxen, *position papers*, en mondelinge contacten.

B. *Preferenties en strategieën tijdens het besluitvormingsproces*

1. *De Europese Commissie*

Niet alleen tussen de drukkingsgroeperingen en de besluitvormers waren er veelvuldige contacten, ook tussen de besluitvormers onderling. Over het algemeen kunnen de contacten tussen de besluitvormers begrepen worden door de institutionele bevoegdheidsverdeling en het machts(on)evenwicht dat tussen hen in voege is. Zo heeft ook met betrekking tot de verpakkingsrichtlijn de Commissie van in het begin de contacten tussen de lidstaten gestimuleerd door reeds tijdens de eerste fase van de formulering informele en formele bijeenkomsten te beleggen tussen vertegenwoordigers van de economische en de milieu-administraties van de lidstaten. Zoals boven reeds geargumenteed werd, was deze strategie ingegeven vanuit de bekommernis om het uiteindelijke voorstel zo onge-

wijzigd mogelijk door de Raad te loodsen ³⁴. Maar niet alleen met de lidstaten werden veelvuldige contacten onderhouden, ook met andere actoren uit de besluitvorming. Het meeste gebruikte forum daartoe was een *ad hoc* groep die een groot deel van de betrokken actoren samenbracht. Naast vertegenwoordigers van de drukingsgroeperingen waren dit ambtenaren van DG XI en van andere DG's, van kabinetten van betrokken commissarissen, van leden van het EP ³⁵ en van het ESC, en van de lidstaten. De informele en formele contacten met andere DG's waren ook institutioneel gemotiveerd. Het uiteindelijke voorstel werd door de commissaris bevoegd voor milieubeleid aan de Commissie voorgelegd maar moest wel door het voltallige College van Commissarissen goedgekeurd worden. Het is dan ook aangewezen dat het bevoegde DG en de bevoegde commissaris bij het voorstellen zoveel mogelijk met de interne belangen van de Commissie rekening zouden houden zodat ook binnen het college van Commissarissen een meerderheid kon gevonden worden. Ook de vroege contacten tussen DG XI met belangrijke spelers binnen het EP hadden de bedoeling om een snelle afwikkeling van de richtlijn mogelijk te maken. Deze contacten werden nog daarna voortgezet aangezien ambtenaren van de Commissie het Commissievoorstel toelichten in de bevoegde parlementaire commissies. Niet alleen DG XI had dergelijke contacten, dat was ook het geval voor het kabinet van de Commissaris bevoegd voor milieu. De contacten van de kabinetten worden binnen de Commissie gecoördineerd door de '*Groupe des Affaires Parlementaires*' (GAP), die samengesteld is uit de zogenaamde parlementaire attachés van de commissarissen en die voorgezeten wordt door de attaché van de Commissaris die verantwoordelijk is voor de relaties met het EP ³⁶. Daarnaast vinden ook nog formele contacten tussen beide instellingen plaats in de schoot van de '*Neunreither Group*', die telkens de week voor de plenaire sessies de agenda van de plenaire vergadering overloopt. Uitgenodigd zijn dan vertegenwoordigers van het EP, de Commissie, het ESC en het Secretariaat-Generaal van de Raad.

De manier waarop de Commissie zich gedraagt in de andere instellingen is afhankelijk van de rol van die respectieve instellingen. In het EP is de Commissie vooral een promotor van de eigen ideeën. Het komt er op aan om zoveel mogelijk steun te verwerven zodat de wetgeving snel kan vorderen. Hoe minder amendementen, hoe minder kans dat de Commissie amendementen voorziet van een negatief advies, hoe meer kans dat de Raad met gekwalificeerde meerderheid kan beslissen. In de Raad is de Commissie minder een verdediger van de eigen ideeën dan wel een '*policy broker*' die een meerderheid of een consensus moet vinden onder de lidstaten.

34 Soms speelt de Commissie dit aftasten zeer open en wordt er vóór het echte voorstel een 'mededeling' uitgebracht die naar de opinies van de lidstaten moet peilen.

35 Ook het EP trachtte op zijn beurt door middel van informele contacten betrokken te worden bij de werkzaamheden van de Commissie. Deze strategie werd in de hand gewerkt door een interne institutionele hervorming waarbij het Reglement op zo'n manier werd aangepast dat de rapporteurs reeds aangeduid worden bij de bekendmaking van het werkprogramma van de Commissie en niet pas wanneer een formeel voorstel het EP bereikt. Dit geeft aan de parlementaire rapporteurs de kans om reeds tijdens de formulering van het voorstel aan de besluitvorming deel te nemen. JUDGE, D., EARNSHAW, D., COWAN, N., *Ripples or Waves: the European Parliament in the European Community Policy Process. Journal of European Public Policy*, 1994, nr. 1, p. 27-52.

36 WESTLAKE, M., *The Commission and the Parliament*. In EDWARDS, G., SPENCE, D., *The European Commission*. Harlow, Longman, 1994.

Van speciale betekenis zijn de frequente contacten tussen de Commissie en het voorzitterschap van de Raad. Deze kunnen verklaard worden door het feit dat het voorzitterschap de agenda van de Raadszittingen bepaalt. Met andere woorden, indien het voorzitterschap weinig belang hecht aan een bepaald dossier, dan is de kans klein dat het op de agenda geplaatst en behandeld wordt. De Commissie wenst uiteraard te weten wat de preferenties van de voorzitter zijn omdat het geen energie wenst te steken in dossiers die toch niet aan de orde zullen komen. De Commissie kan indien nodig ook de voorzitter van de Raad aanzetten om bepaalde dossiers als prioriteiten te behandelen.

2. Het voorzitterschap van de Raad

Als een voorzitter eenmaal een dossier als prioriteit bestempeld heeft, wordt er ook voluit gegaan om het op een succesvolle manier af te ronden. Zijn prestige staat dan op het spel. Zo had België de verpakkingsrichtlijn tijdens zijn voorzitterschap in de tweede helft van 1993 bovenaan de politieke agenda gezet. België trad zeer actief op met als doel onder het eigen voorzitterschap grote vooruitgang te boeken, in de eerste plaats onder de vorm van een goedkeuring van een Gemeenschappelijk Standpunt. (Een volledige afronding van het dossier behoorde niet tot de mogelijkheden omdat nog een tweede lezing van het EP aan de orde was.) België vreesde immers dat de volgende voorzitters niet veel moeite zouden doen. Griekenland was immers een traditioneel zwakke voorzitter en Duitsland was niet opgezet met het voorstel van de Commissie. De contacten tussen de lidstaten intensifieerden zeer sterk gedurende de tweede helft van 1993 omdat het Belgisch voorzitterschap te kennen had gegeven dat het voor het einde van zijn voorzitterschap tot een Gemeenschappelijk Standpunt wenste te komen. Porter spreekt zelfs over twee bijeenkomsten per week. België slaagde erin om een politiek akkoord af te dwingen in december 1993³⁷. De formele bekrachtiging onder de vorm van het Gemeenschappelijk Standpunt volgde in het voorjaar van 1994.

Het gedrag van de voorzitter wordt ook bepaald door zijn of haar institutionele petje. Als voorzitter moet tijdens de beraadslagingen binnen de Raad, zowel op werkgroep- op COREPER- en op ministerieel niveau, een dubbele rol gespeeld worden, nl. verdediger van het nationaal belang, i.e. zoveel mogelijk nationale eisen uit de brand slepen, en leider van de onderhandelingen, i.e. een oplossing bereiken door een compromis te sluiten. De voorzitter van de Raad leidt bovendien ook de onderhandelingen wanneer het Bemiddelingscomité moet bijeengeroepen worden. In zo'n geval wordt het gedrag nog meer bepaald door de institutionele rol. In het geval van de verpakkingsrichtlijn betekende dit dat Duitsland als voorzitter een standpunt tegengesteld aan het Duitse moest verdedigen. Duitsland was namelijk tegen de richtlijn, maar als voorzitter moest het in het Bemiddelingscomité de onderhandelingen met het EP tot een goed einde brengen en dus compromissen zoeken in plaats van voorstellen afkeuren. Hayes-Renshaw en Wallace verwoordden deze institutionele *constraint* als volgt: '(...) *the Council presidency is under pressure to look for an agreement and to manage business in such a way as to foster agreement. This task is always in ten-*

37 PORTER, M., 1995, o.c., p. 30.

sion with the fact that the presidency suffers from a structural bias in favour of its own government's position' ³⁸.

Een deel van de oplossing ligt er in dat de hoogste vertegenwoordiger in rang het voorzitterschap waarneemt en dat de tweede hoogste in rang de lidstaat vertegenwoordigt.

De voorzitter mag dan wel het middelpunt van de intergouvernementele contacten zijn, zeer opvallend waren ook de onderlinge contacten tussen de andere lidstaten. Het stemmen bij gekwalificeerde meerderheid maakte het mogelijk om door middel van een blokkerende minderheid de goedkeuring van de richtlijn op te schorten of op z'n minst uit te stellen. Frequente contacten tussen de lidstaten die tegen de richtlijn gekant waren om een blokkerende minderheid te vormen, waren dan ook het gevolg. Er waren voldoende gelegenheden om dergelijke zaken te bespreken: de wekelijkse COREPER I en II vergaderingen en de werkgroepvergaderingen waarop de verpakkingsrichtlijn of andere dossiers besproken werden, en ook de bilaterale informele contacten buiten de Raadsvergaderingen. Het gaat dan trouwens niet alleen om contacten tussen de lidstaten, maar ook om contacten tussen de lidstaten en de Commissie die op elk Raadsniveau vertegenwoordigd is. Zowel Raad als Commissie hebben administratieve diensten die de onderlinge relaties moeten vergemakkelijken. Lidstaten doen er bovendien goed aan de positie van de Commissie in het oog te houden. Het komt de Commissie immers toe om op eender welk moment het wetgevend proces stil te leggen door een voorstel in te trekken.

3. De medebeslissingsprocedure

De veelvuldige informele contacten tussen de leden van de Raad en van het EP, en in het bijzonder van de leden van de Milieucommissie, kunnen begrepen worden tegen de achtergrond van de institutionele rol die het EP heeft kunnen spelen dankzij de medebeslissingsprocedure ³⁹. De snelheid waarmee het besluitvormingsproces afgerond kon worden, was afhankelijk van de houding van het EP. De parlementaire amendementen van de eerste lezing die niet in het Gemeenschappelijk Standpunt weerhouden waren en waartegenover ook de Commissie niet positief stond, werden door het voltallige EP in tweede lezing niet opnieuw goedgekeurd. Op dat moment zag het er immers naar uit dat, als het EP de ideeën van de Commissie volgde, de Raad de richtlijn snel met gekwalificeerde meerderheid had kunnen goedkeuren. Veelvuldige informele contacten tussen de commissie Milieu van het EP enerzijds en de kabinetten van de Commissie en de regeringen van de lidstaten anderzijds waren echter noodzakelijk voor het EP om van twee zaken op de hoogte te zijn: welke amendementen zou de Commissie van een positief advies voorzien en zouden er in de Raad voldoende stemmen voor een gekwalificeerde meerderheid gevonden worden voor een bekrachtiging van het Gemeenschappelijk Standpunt? Indien inderdaad voldoende landen het Gemeenschappelijk Standpunt bleven steunen, kon het EP de proce-

³⁸ HAYES-RENSHAW, F., WALLACE, H., *The Council of Ministers*, London, Macmillan, 1997.

³⁹ Buiten de informele dossiergebonden contacten zijn er ook de maandelijkse 'trialogen' tussen de voorzitters van de Commissie, de Raad en het EP, voorbereid door vertegenwoordigers van de respectieve Secretariaten-Generaal. Deze dienen in de eerste plaats om de voordelen en de gebreken van de besluitvormingsprocedures te bespreken maar ze bieden ook een forum om over concrete dossiers van gedachten te wisselen.

dure versnellen door geen extra amendementen aan te nemen. Tenminste, indien het EP een snelle goedkeuring prefereerde. Daar was inderdaad een meerderheid voor te vinden in het voltallige EP, maar niet in de Milieucommissie. De Milieucommissie had immers meer amendementen ingediend dan er door de plenaire vergadering werden goedgekeurd. Ook de Milieucommissie die vanuit haar institutionele rol meer milieubekommernissen wilde incorporeren, was immers op de hoogte van de situatie in de Raad en meer bepaald van het feit dat er maar een nipte gekwalificeerde meerderheid voorhanden was. Door ook amendementen voor te stellen die een negatief advies zouden krijgen van de Commissie heeft de Milieucommissie getracht de bemiddelingsprocedure op te starten. Daar zouden dan eventueel nog meer milieumendementen uit de brand kunnen gesleept worden. De bijeenroeping van een Bemiddelingscomité kan bepaalde drukingsgroeperingen dus nog een extra kans geven. Maar blijkbaar zijn de industriële lobby's erin geslaagd om de plenaire vergadering van een snelle afwikkeling te overtuigen en dus van het feit om enkel die amendementen goed te keuren waartegenover de Commissie positief stond. De fractieleiders waren er op basis van contacten met de Commissie en van informatie van de drukingsgroeperingen ook zeker van welke amendementen de Commissie van een positief advies zou doen vergezellen⁴⁰. Alleen die amendementen werden door de plenaire vergadering aangenomen. De Commissie verleende bovendien haar medewerking door ook haar preferenties aan te passen. Ook voor de Commissie was een snelle en succesvolle goedkeuring van de richtlijn zeer belangrijk.

De Commissie trachtte nog om een andere reden de bijeenkomst van een Bemiddelingscomité overbodig te maken. De tussenkomst van het Bemiddelingscomité betekent een aanzienlijk minder gunstige positie voor de Commissie en een de facto verschuiving van invloed naar de Raad en, relatief bekeken, vooral naar het EP. In het Bemiddelingscomité moeten Raad en EP samen tot een gemeenschappelijke tekst komen, waarbij het de rol is van de Commissie om de beide partijen te verzoenen. Dit laat veel minder plaats voor de Commissie om de eigen ideeën alsnog door te drukken. Temeer daar de bijeenroeping van een Bemiddelingscomité juist betekent dat het EP en de Raad op basis van de vorige voorstellen van de Commissie niet tot een overeenkomst zijn kunnen komen. De manier om de Gemeenschappelijke Ontwerptekst te bereiken is bovendien niet langer onderhevig aan de regel dat de Raad amendementen die de Commissie niet heeft aangenomen enkel met unanimité kan aannemen, hoewel de gewoonte gegroeid is dat de Raadsvertegenwoordiging naar een consensus onder de lidstaten zoekt⁴¹. Deze gewoonte relatieveert de stijging van de invloed van het EP maar blijft een groot invloedsverlies voor de Commissie betekenen.

Op het eerste gezicht had dit alles een snelle afwikkeling mogelijk kunnen maken. Maar dat was buiten België en Luxemburg gerekend. Beide landen waren tijdens de Europese besprekingen tot een nationaal akkoord gekomen dat een ecotaks zou invoeren. De plenaire vergadering van het EP had echter een amendement dat nationale ecotaksen niet toelaat, goedgekeurd. Noch de Commissie noch de fracties in het EP hadden voorzien dat dit in beide landen problemen

40 In inhoudelijke termen was ook de keuze van het EP voor artikel 100 A als juridische basis tekenend voor de institutionele *constraints*. Het EP opteerde immers voor de institutionele mogelijkheden van artikel 100 A, zoals een tweede lezing en later een veto-recht, boven de ideologische keuze voor het groene artikel 130 R.

41 HAYES-RENSHOW, F., WALLACE, H., 1997, *o.c.* p. 146.

zou kunnen geven. Omdat o.a. België zijn ecotaks niet op de helling wilde zetten, voegde het zich evenwel bij de tegenstemmers. De hardnekkigheid van België had trouwens ook een institutionele oorzaak. De ecotaks was immers onderdeel van het moeizaam bereikte Sint-Michielsakkoord. België kon omwille van de interne situatie geen andere houding aannemen. De tegenstemmen bereikten toen wel een blokkerende minderheid. Omdat onderhandelingen geen uitweg brachten, werd het desbetreffende amendement verworpen en de bemiddelingsprocedure opgestart. Daarnaast werd ook het amendement verworpen dat betrekking had op de comitologieprocedure.

Tijdens de bijeenkomsten van het Bemiddelingscomité was opnieuw de institutionele rol van de hoofdrolspelers van belang. Dat gold zowel voor de voorzitter van de Raad als voor de voorzitter van de Milieucommissie. De moeilijke positie van voorzitter Duitsland werd boven reeds behandeld. Bovendien heeft het geen zin dat de voorzitter, uit naam van de 15 Raadsleden, standpunten zou gaan verdedigen die nooit door de plenaire vergadering van het EP zouden geraken. Van de vertegenwoordiger van het EP, de voorzitter van de Milieucommissie, kunnen zij onvoldoende informatie verkrijgen om zicht te hebben op het stemgedrag van het voltallige EP. Het niet geven van die informatie kan immers door de voorzitter van de Milieucommissie in zijn voordeel gebruikt worden tijdens de onderhandelingen, door bijvoorbeeld te dreigen dat een bepaald amendement nooit een voldoende meerderheid zou vinden in de plenaire vergadering van het EP. Om dit te voorkomen, is het noodzakelijk voor de Raad om ook contacten te hebben met andere geledingen van het EP, in de eerste plaats met het secretariaat en met de belangrijkste politieke fracties. *'The members of the two institutions are increasingly obliged to be sensitive to the currents of opinion shaping the position of their legislative partner'*⁴².

Maar ook voor de voorzitter van de Milieucommissie was het cruciaal om in permanent contact te staan met de grootste fracties. Hij moest immers een tekst bereiken die ook door de plenaire vergadering goedgekeurd kon worden. Hij moest zo in het Bemiddelingscomité niet de beleidspreferenties van de Milieucommissie verdedigen, maar die van het voltallige EP, of op zijn minst van een meerderheid ervan. Uiteindelijk werd onder de vorm van een Gemeenschappelijke Ontwerptekst een compromis bereikt waarbij België in afwachting van Europese regelgeving zijn ecotaks mocht behouden.

III. Besluit

De bovenstaande interpretatieve analyse wees op de werking van institutionele factoren, zowel met betrekking tot de deelname van actoren aan het besluitvormingsproces, als tot het gedrag en de strategieën die de actoren ten toon spreiden en tot het chronologische verloop van het besluitvormingsproces. De deelname van de instellingen aan het besluitvormingsproces werd beïnvloed door de rol die deze instellingen op zich moeten nemen binnen de verdragsrechtelijke en reglementaire bepalingen. Ook de interne structurele kenmerken van de instellingen en de administratieve gewoonten speelden een rol. De betrokkenheid van de drukingsgroeperingen werd eveneens ingegeven door de mogelijkheid die hun hiertoe door de Europese instellingen geboden werd, zowel op een pas-

⁴² HAYES-RENSHOW, F., WALLACE, H., 1997, o.c. p. 197.

sieve manier - door het loutere bestaan van de instellingen en door verdragsbepalingen - als door het actieve optreden van instellingen zoals de Commissie. Zowel voor drukkingsgroeperingen als voor besluitvormers geldt dat hun strategieën vorm krijgen door de institutionele context waarbinnen zij moeten opereren. De voornaamste instituties zijn de verschillende aspecten van de besluitvormingsprocedure. Verder werden ook mogelijkheden geboden en beperkingen opgelegd door de interne structurele kenmerken van de drukkingsgroeperingen. Ook de kenmerken van de dossiers in kwestie op het stuk van *spill over* en technisch gehalte speelden een rol. Tenslotte waren ook de concrete contacten van de participerende actoren ingegeven door de institutionele rollen die zij moeten spelen. Het was ook opvallend hoe zowel drukkingsgroeperingen als besluitvormers tijdens het ganse besluitvormingsproces anticipeerden op de fasen die zich aandienenden omwille van de institutionalisering van de procedures.

Summary: The Impact of Soft and Hard Institutions in European Policy-Making: The Case of the Packaging Directive (94/62/EC)

This article argues that both hard and soft institutions shape the strategies and - to a lesser extent - the preferences of political actors in the European Union. First of all, it discusses the institutional perspective in political science and presents an institutional model of decision-making. Secondly the institutional argument is illustrated by a detailed account of the decision-making process with respect to the Packaging Directive. An analysis of the actor configuration, the interactions between the involved actors and an overview of the decision-making process itself, all show to what extent actor's strategies and preferences are constrained and empowered by the European institutional context.

Bij de ministerkeuze na de verkiezingen van 13 juni 1999 werd 16 keer gerekruteerd uit kandidaten die zich voor een ander niveau kandidaat hadden gesteld:

- M. Aelvoet, federaal minister, maar kandidaat-Vlaams parlementslid
- B. Anciaux, Vlaams minister, maar kandidaat-Europees parlementslid
- M. Daerden, Waals minister, maar kandidaat-Kamerlid
- J. Daras, Waals minister, maar kandidaat-opvolger op een Kamerlijst
- R. Demotte, federaal minister, maar kandidaat voor de Waalse Gewestraad
- T. Detienne, Waals minister, maar kandidaat Kamerlid
- C. De Permentier, lid van de Franse Gemeenschapsregering, maar kandidaat-Kamerlid enz.

Het is een overtuigend bewijs dat Belgische politici nog niet echt afscheid genomen hebben van het dubbelparlement. Daardoor blijft het 'Afscheid van het Dubbelparlement' een ongemeen actueel boek.

Wilfried Dewachter, Inge Thomas en Sam Depauw,
Afscheid van het laatste dubbelparlement
Leuven: Acco, 1997, 256 p.
ISBN: 90-334-3768-6, 997 BEF

- 9 oktober 1999	Stefaan De Clerck (CVP)
- 9 oktober 1999	Elio Di Rupo (PS)
- 16 oktober 1999	Patrick Janssens (SP)
- 23 oktober 1999	Joëlle Milquet (PSC)
- 20 november 1999	Karel De Gucht (VLD)
- 20 november 1999	Daniël Ducarme (PRL)
- 26 november 1999	Ecolo
- 15 januari 2000	Geert Bourgeois (VU)

In het bestek van nauwelijks enkele maanden werd in bijna alle Belgische partijen een nieuwe partijvoorzitter aangeduid; een uitzonderlijk hoge verkiezingsfrequentie. Ondanks het feit dat bij elk van deze verkiezingen een andere persoonlijkheid werd verkozen, wijzigden de taken van de Belgische partijvoorzitter niet.

Aan de hand van vier invalshoeken (de bevoegdheden, het profiel, de selectieprocedure en de rollen) analyseert S. Fiers uiterst gedetailleerd het partijvoorzitterschap in België. Het boek is een aanrader voor elkeen die inzicht wil krijgen in de inhoud van één van de invloedrijkste politieke posities van het land.

Stefaan Fiers
Partijvoorzitters in België, of 'Le parti, c'est moi?'
Leuven: Afdeling Politologie K.U.Leuven, 1998, 426 p.
1250 BEF (distributie: mevr. F. Vanermen - Tel. 016/32.32.54)

Selectie uit de toegestuurde werken - Sélection des livres reçus - Selection of Books

Belgische politieke instellingen - Institutions politiques belges - Belgian Political Institutions

G. BAETEMAN, *Raad van State. Liber Memorialis. 1948-1998*. Gent, Mys en Breesch, 1999, 456 blz.

S. DEPPE, *Les autorisations administratives relatives à l'exercice de certaines professions*. Bruxelles, Bruylant, 1999, 171 p.

J. VELAERS, *De Grondwet en de Raad van State. Afdeling wetgeving*. Antwerpen, Mahler, 1999, 1034 blz.

J. VELU, *Considérations sur les rapports entre les enquêtes parlementaire et les droits de l'homme*. Brussel, Académie royale de Belgique, 1999, 183 p.

Belgische politiek - Politique belge - Politics in Belgium

GRUPE D'ETUDE DU DROIT ADMINISTRATIF DE L'INTEGRATION EUROPEENE (Sous la direction de Yves Lejeune), *La participation de la Belgique à l'élaboration et à la mise en oeuvre du droit européen. Aspects organisationnels et procédurax*. Bruxelles, Bruylant, 1999, 813 p.

KONINKLIJKE VLAAMSE ACADEMIE VAN BELGIE VOOR WETENSCHAPPEN EN KUNSTEN, *Belgium: Quo Vadis*. Brussel, 1999, 294 blz.

J. TYSENS, *Om de schone ziel van 't kind... Het onderwijsconflict als een breuklijn in de Belgische politiek*. Gent, Provincie Oost-Vlaanderen, 1998, 194 blz.

E. WITTE, J. DE GROOF, J. TYSENS, *Het schoolpact van 1958. Ontstaan, grondlijnen en toepassing van een Belgisch compromis. Le pacte scolaire de 1958. Origines, principes et application d'un compromis belge*. Leuven-Brussel, Garant-VUB Press, 1999, 895 blz.

Vergelijkende politiek - Politique comparative - Comparative politics

O. FELDMAND, C. DE LANDTSHEER, *Policitally Speaking. A Worldwide Examination of Language Used in the Public Sphere*. Londen, Praeger, 1998, 212 p.

M. UYTENDAELE, L. DOMENICHELLI, *Constitution et régime linguistique en Belgique et au Canada*. Bruxelles, Bruylant, 1999, 153 p.

O. VAN HEFFEN, P. MAASSEN, J.C. VERHOEVEN, *Overheid, hoger onderwijs en economie: ontwikkelingen in Nederland en Vlaanderen*. Utrecht, Lemma, 1999, 222 blz.

A. WALRAET, *Inkatha en het Zulu nationalisme*. Gent, 1999, 420 blz.

Instrumenten voor onderzoek van de Belgische politiek - Instruments de recherche de la politique belge - Instruments for research on Belgian politics

A. CARTON, *Selectie, training en evaluatie van interviewers binnen een interviewernetwerk*. Leuven, Garant, 1999, 440 blz.

G. CRAENEN, *De Belgische Grondwet. Nederlandse en Franse teksten*. Leuven, Acco, 1999, 61 blz.

MINISTERIE VAN DE VLAAMSE GEMEENSCHAP, *Gids van de Vlaamse overheid*. Brussel, Administratie Kancelarij en Voorlichting, 1999, 408 p.

MINISTERIE VAN DE VLAAMSE GEMEENSCHAP. ADMINISTRATIE PLANNING EN STATISTIEK, VRIND. *Vlaamse Regionale indicatoren 1998*. Brussel, 1999, 348 blz.

VLAAMS PARLEMENT, *Legislatuurverslag 1995-1999*. Brussel, 1999, 169 blz. + Bijlagen, blz. 171-323.

**STEUNABONNEMENTEN VOOR RES PUBLICA
VAN
PARLEMENTSLEDEN**

Herman DE CROO, Kamervoorzitter

Frank SWAELEN, ere-senaatsvoorzitter

Luc VAN DEN BOSSCHE, Minister van Ambtenarenzaken en
Modernisering van de Openbare Besturen

Marc VERWILGHEN, Minister van Justitie

Bert ANCIAUX, Vlaams Minister van Cultuur, Jeugd, Stedelijk Beleid,
Huisvesting en Brusselse Aangelegenheden

Steve STEVAERT, Vlaams Vice-Minister-President en Minister van
Mobiliteit, Openbare Werken en Energie

Geert BOURGEOIS, Kamerlid

Ludwig CALUWE, Vlaams parlementslid

Johan DE ROO, Vlaams parlementslid

Mimi KESTELIJN-SIERENS, senator

Jan LOONES, Senator

Leo PEETERS, Vlaams parlementslid

Daan SCHALCK, Kamerlid

Joke SCHAUVLIEGE, Kamerlid

René SWINNEN, voormalig Vlaams Volksvertegenwoordiger

Arnold VAN APEREN, Kamerlid

Annemie VAN DE CASTEELE, Kamerlid

Paul VAN GREMBERGEN, Vlaams volksvertegenwoordiger

Iris VAN RIET, Senator

Jan BEGHIN, lid van de Brusselse Hoofdstedelijke Raad

Johan DEMOL, lid van de Brusselse Hoofdstedelijke Raad

RES PUBLICA

Belgian Journal of Political Science

Editor: Wilfried DEWACHTER
Assistant editor: Peter BIONDI

PUBLISHER

POLITOLOGISCH INSTITUUT v.z.w. : E. Van Evenstraat 2B, B-3000 Leuven

Subscriptions can be paid by bank account: 979-2795315-71.
and 300.82.940 for the Netherlands

D/RP 1999/4. ISSN 0486-4700

Printed in Belgium

No part of this publication, except the abstracts, may be reproduced in any form by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

The Politologisch Instituut bears no responsibility for opinions expressed by authors; the latter are solely responsible for the opinions they forward.

Manuscripts to be considered for publication should conform to the following requirements: two type-written copies (double-spaced) must be submitted, ready for press: they must include a summary in English, not longer than 150 words. Manuscripts that are not accepted are not returned. The electronic version on floppy disk should only be sent with the final accepted version of the manuscript (preferably in Word 97 for Windows 95).

Annual subscription and sales conditions

1. Annual subscription	
Individuals	1.200 BF
Institutions	2.400 BF
2. Single issue (only from 1985 on)	
Individuals	600 BF
Institutions	600 BF
Double issue (only from 1985 on)	
Individuals	1.000 BF
Institutions	1.000 BF
Stock issues 1988/4, 1991/1, 1992/1 and the entire volume 1995 (issue 2 excepted) are exhausted	
3. Collection 1963-1980 and 1985-1990 (as long as the issues in stock last)	
Belgium	30.000 BF
Other countries	33.000 BF

Claims for undelivered copies must be made no later than two months following month of publication. The publisher will supply missing copies when losses have been sustained in transit and where the reserve stock will permit.

The articles of Res Publica are abstracted in the following journals

- ABC POL SCI.
Advanced Bibliography of Contents: Political Science and Government.
- International Political science Abstracts
Documentation Politique Internationale
- International Bibliography of Political Science
Bibliographie internationale de science politique.
- International Bibliography of the Social Sciences
Bibliographie internationale des sciences sociales.
- International Bibliography of Economics
Bibliographie internationale de science économique.
- Social Sciences Citation Index. An International Multidisciplinary Index to the Literature of the Social, Behavioral and Related Sciences.
- Sociological Abstracts.
- Bulletin analytique de documentation politique, économique et sociale contemporaine.
- United Nations. Monthly Bibliography. Selected articles.
Nations Unies. Bibliographie mensuelle. Articles sélectionnés.
- Bulletin de renseignements documentaires. Communautés Européennes.
Documentation bulletin. European Communities.